કેટલાક લેખો

ભાગ ૧ લો

*

કનૈયાલાલ મા. મુનશી

સંસદ-ગ્રંથાવલિ—૧૩

કેટલાક લેખો

ભાગ ૧ લો

લેખક:
કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ,

પ્રકાશક:
ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની, લી.

મૂલ્ય:
કાચું પૂઠું: રૂ. ૧-૧૨-૦] [પાકું પૂઠું: રૂ. ૨-૦-૦

ઇ. સ. ૧૯૨૬ વિ. સં. ૧૯૮૨

પ્રકાશક:

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની, લી.

૧૦–૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

મુદ્રણસ્થાન: "ગુજરાતી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન બિલ્ડીંગ, બનાસગેટ સ્ટ્રીટ,
એલફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ, નં. ૧

મુદ્રક: નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ

પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઇ—

બાલપણના

માર્ગદર્શક સાથીને.

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકમાં ૧૯૧૧ માં મેં જ્યારથી ગુજરાતી લખવા માંડયું ત્યારથી સાહિત્ય સંસદના પહેલા વાર્ષિક ઉત્સવમાં પ્રમુખસ્થાનેથી મેં "ગુજરાત–એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ" નામનું ભાષણ આપ્યું ત્યાં સુધીના લેખોમાંના કેટલાક લેખો પ્રગટ કર્યાં છે. આશા છે કે એમાંના કોઇક ઉપયોગી થઈ પડશે. જે ક્રમિક સાહિત્ય લખવાનું શરુ કરે તેનું ઘણું લખાણ થોડા દિવસ પછી નકામું થઇ પડે છે, તેથી આ સમયનું ઘણું લખાણ રદ બાતલ કર્યું છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં ભાઈ નર્મદાશંકર ત્રિવેદીએ જે મહેનત લીધી છે તેને માટે તેનો આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

ઓક લેન, કોટ,
મુંબાઈ, તા. ૧–૪–૨૬ } કનૈયાલાલ મા. મુનશી

અનુક્રમણિકા

	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મીરાં–ગુજરાતની કાવ્યમૂર્તિ ("ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ"માં લખેલા અંગ્રેજી લેખ પરથી –ઓગસ્ટ, ૧૯૧૦)	૧
૨	ગૌતમ બુદ્ધ ("ભાર્ગવ" ત્રૈમાસિક–૧૯૧૩)	૧૦
૩	ગુરુકુળની શિક્ષણપદ્ધતિ ("આર્યપ્રકાશ"–૧૯૧૪)	૧૮
૪	સામાજિક સુધારણા (અંગ્રેજીમાં આપેલા એક ભાષણનો અનુવાદ, ઇ. સ.–૧૯૧૪)	૨૯
૫	ન્યાતના સામાજિક વિકાસનાં તત્ત્વો ("ભાર્ગવ" ત્રૈમાસિક)	૩૫
૬	સાહિત્યનાં પ્રેરક તત્ત્વો ("નવજીવન ને સત્ય"–જુલાઈ, ૧૯૧૫)	૪૪
૭	"ધી આર્યસમાજ" શ્રી લાલા લજપતરાયના અંગ્રેજી પુસ્તકનું અવલોકન ("નવજીવન ને સત્ય"–જુલાઈ, ૧૯૧૫)	૫૮
૮	"હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડીઆ" વામન સોમનારાયણ દલાલના અંગ્રેજી પુસ્તકનું અવલોકન. ("નવજીવન ને સત્ય,"–ઓગસ્ટ, ૧૯૧૫)	૬૩
૯	અર્વાચીન યુરોપનો ઉષઃકાલ ("નવજીવન ને સત્ય"–૧૯૧૫)	૭૦
૧૦	સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ("નવજીવન ને સત્ય"–૧૯૧૫)	૭૫
૧૧	આપણી નિર્બલતા ("નવજીવન ને સત્ય"–૧૯૧૬)	૮૦

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨ રણજીતરામ ("વીસમી સદી"–૧૯૧૭)	૮૬
૧૩ લોકશાસન (હોમરૂલ લીગની પત્રિકા–૧૯૧૯)	૯૩
૧૪ રણજીતરામ ("રણજીતરામના નિબંધો"નો ઉપોદ્ઘાત–૧૯૧૯)	૧૪૧
૧૫ હાજી મહમ્મદ (સ્મારક અંક–૧૯૧૯)	૧૫૧
૧૬ લોકમાન્ય ("વીસમી સદી"–૧૯૨૦)	૧૫૫
૧૭ અરવિંદ ઘોષ (કારાવાસની કહાણી"માં લખેલો ઉપોદ્ઘાત–૧૯૨૦)	૧૬૦
૧૮ ગામદેવીનો મહાગુરુ "વીસમી સદી"	૧૬૩
૧૯ "સૂરિ અને સમ્રાટ્"– (ઉપોદ્ઘાત–૧૯૨૦)	૧૬૭
૨૦ એક અર્ઘ્ય ("ગુજરાત"–ચૈત્ર, ૧૯૭૮ (૧૯૨૨)	૧૭૪
૨૧ રામ જામદગ્નેય "ગુજરાત"–આષાઢ, ૧૯૭૮ (૧૯૨૨)	૧૭૭
૨૨ હાલના સાહિત્ય મન્વંતરનો મનુ–કવિ નર્મદ ("હીંદુસ્તાન"નો દીવાળી અંક–૧૯૨૨)	૧૮૫
૨૩ પ્રેરકતા (ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળની પત્રિકા–૧૯૨૩)	૧૯૧
૨૪ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ ('ગુજરાત"–માર્ગશીર્ષ, ૧૯૭૯ (૧૯૨૩)	૧૯૬
૨૫ જનસમૂહ અને જનમંડલ ("ગુજરાત"–દ્વિ જ્યેષ્ઠ, ૧૯૭૯ (૧૯૨૩)	૨૦૩

કેટલાક લેખો

મીરાં—ગુજરાતની કાવ્યમૂર્તિ*

ગંભીર દર્શન અને ચમકતાં સ્વપ્નોએ તેની કલ્પના પોષી. વિશાલ પૃથિવીનાં અને સર્વવ્યાપી આકાશનાં દરેક દૃશ્ય અને નાદ તેના હૃદયમાં સર્વોત્તમ તરંગો મોકલતાં. દૈવી તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઝરણાં તેના તરસ્યા હોઠ પર પડતાં, અને પૂજ્ય ભૂતકાલે ઇતિહાસ કે કથામાં જે જે મહત્તા, સુજનતા કે સૌંદર્ય સ્થાપ્યું હતું તે એ સમજતો અને જાણતો. —શેલી.

ગુર્જર ગિરાને આરાધતા શ્રેષ્ઠ કવિઓના વૃંદમાં એક એકલવાઈ મૂર્તિ સરલતામાં દિવ્ય ભાસતી, પોતાનો વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાડતી, બધાથી નીરાળી ઉભી છે. આ મૂર્તિ તે રાણા કુંભાની પટ્ટરાણી, પુરુષોત્તમની આત્મદત્ત પરિણિતા ને પ્રેમાનંદની મધુર ગુર્જરીમાં પણ મધુરતમ સરોદે ગુંજનાર મીરાંની. ગુજરાતના સાહિત્યના ઉપાસકોમાં વિખ્યાત છતાં તેનાં

* ઓગસ્ટ ૧૯૧૦ ના "ઇસ્ટ ઍંડ વેસ્ટ"માં છપાએલા લેખકના અંગ્રેજી લેખ પરથી

સંબંધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ માત્ર થોડું જ જાણવામાં આવ્યું છે. હીંદુઓને સહજ એવા આત્મવિસર્જનથી તેણે પોતાની એંધાણી સરખીએ રહેવા દીધી નથી; અને તેના પછીના કાળમાં અંધપૂજાએ તેની આસપાસ દંતકથાનું એવું વાતાવરણ ઉભું કર્યું છે કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ તેની રુપરેખા સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકતી નથી.

રજપુતાના અને મધ્યકાલીન હીંદના ગર્વ અને ગૌરવરૂપ ચીતોડના એક મહાપ્રતાપી રાણાને તે પરણી હતી (ઇ. સ. ૧૪૧૯ થી ૧૪૬૯) એટલે તેના સમય વીશે મતભેદ નથી.*

દંતકથાએ રચેલો જીવનક્રમ એટલો જાણીતો છે કે તેને લખવાની જરુર નથી. પણ તેની જીવનકથા તરીકે મનાતી ઉડતી વાતો પરથી અને કર્તાની ખરી છાપ ધારતાં તેનાં થોડાં કાવ્યો પરથી આ કવિનો ખરો આત્મા દોરવાનો પ્રયત્ન નિરસ તો નહીંજ થઇ પડે.

મીરાંનાં થોડાંજ પદો આપણને મળી આવે છે. પરંતુ તેણે મોટી સંખ્યામાં કાવ્યો લખ્યાં હશે એમ માનવાને કારણ નથી. કવિતા રચવાનો તેનો ધંધો ન હતો. તે તો કવિતાની મૂર્તિ હતી. સ્થૂલ વસ્તુઓથી અસ્પર્શ્ય એવા દિવ્ય ભાવનાના સર્વવ્યાપી વાતાવરણમાં તેનું મગજ સદાય વીહરતું. જે પદો તે બનાવતી તે ક્ષણજીવી કીર્તિ મેળવવા નહીં, સાહિત્યના રસીઆઓનો ચંચલ શોખ પુરો પાડવા નહીં, તેમ જ હૃદય-શૂન્ય ટીકાકારોની ભયંકર કસોટીયાંથી પાર ઉતરવા પણ નહીં; ભવિષ્યની પ્રજાઓ પાસે અમરપદની ભીખ માગવા પણ તેણે કાવ્યો રચ્યાં ન હતાં; તેનાં કાવ્યો તે શુદ્ધ કવિહૃદયના નિષ્પ્રયત્ન ઉમળકા—સંગીતના અવતાર સમા, કોઈ સુસજ્જ અને સંવાદી વીણામાંથી નીકળતા દિવ્ય અને મધુરા ધ્વનિ જેવા હતા. સામાન્ય કવિઓને કાવ્ય લખતાં અમુક પ્રકારની

* ૧૯૧૦માં અપાએલો મારો આ અભિપ્રાય ખોટો લાગે છે. જુઓ કાવ્યદોહન ભાગ ૭માનો ઉપોદ્ઘાત.

માનસિક સ્થિતિ લાવવી પડે છે; સુંદર કલ્પનાઓ ખેંચી લાવી તેને શબ્દમાં મૂર્ત કરવાને પ્રયત્ન કરવો પડે છે. પણ મીરાંની ખુબી તો ન્યારી હતી. કવિતા એ ભાવની, ઊર્મિની ભાષા છે અને જે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં મીરાં વીહરતી હતી તેમાંથી પોતાના અનુભવોને વ્યક્ત કરવાને, તેને જરુર પડતી ત્યારે, આપણે સામાન્ય અનુભવો સહજ કહી શકીએ, તેમ તે શુદ્ધ રસથી છલકાતાં પદો વગર શ્રમે રચતી. તે કવિતા લખતી નહીં, પણ કાવ્યમયતામાં સદાએ નિમગ્ન રહેતી. કાવ્યમયતા યા અરસિકતાનો અભાવ તે કદી અનુભવતી નહીં. હરેક પ્રસંગે તેણે શક્તિ દાખવી નથી; પણ તેથી તેની શક્તિની સંપૂર્ણતા ઘટતી નથી.

મીરાંનાં પદો જે આજે મળી આવે છે તે તેની યોગ્ય કીંમત કરવાને પુરતાં છે. તેની કીર્તિ આજે પાંચસે વર્ષથી પ્રસરે છે; આટલા સમયમાં અલ્પજીવી દીપકો તો ક્યારનાએ હોલવાઇ ગયા હોત. મીરાંની લોકપ્રિયતા નિઃસીમ છે. જેને કેળવણી કે સાહિત્યજ્ઞાન નથી, જે રજપુતાનાનાં ધીકતાં રણોમાં અથવા ફ્લદ્રુપ ગુજરાતનાં સુંદર ખેતરોમાં અથાગ જાતમહેનતનું જીવન ગુજારે છે તે પણ મીરાંનાં પ્રેમપદોને પોતાના ભાવભુખ્યા અંતરના આધારરુપ માને છે. તાપે તપેલી સખ્ત મુખમુદ્રા ભલે હોય છતાં માણસના અંતરમાં શુદ્ધ કવિતાના જાદુઇ સ્પર્શથી જ્યોત જાગ્યા વિના રહેતી નથી; કારણ કે દરેક મનુષ્યમાં થોડે કે વધારે અંશે કાવ્યમયતા તો હોય છે. ઘણી વખત સંધ્યાકાલે જ્યારે થાકેલા મજુરો ઘેર આવવા નીકળે છે ત્યારે મજુરણોના અસંસ્કારી ને તીવ્ર સુરો મીરાંનાં પદોને સંધ્યા-ની શાંતિમાં પણ ચારે તરફ ભાવમય તરંગો પ્રસારતા સાંભળીએ છીએ. આ અસાધારણ લોકપ્રિયતા મનુષ્યનાં અંતરો પર સામ્રાજ્ય ભોગવવાની કવિની શી અદ્ભુત શક્તિ હતી તેની સાક્ષી પુરે છે. જ્યાં સુધી પ્રેમ એ હૃદયની ઊર્મિઓનો અધિષ્ઠાતા છે, જ્યાં સુધી મનુષ્યનું હૃદય શરમાળ મુખ પર મોહક વ્યાકુળતા આણવાનું વીસરતું નથી, જ્યાં સુધી પ્રણયની

સ્નેહભીની નજરે વાટ જોવાનું અંતર ભુલતું નથી ત્યાં સુધી મીરાંના કાવ્યકલ્લોલો પ્રેમના સુંદર અને સર્વોત્કૃષ્ટ સુર ગણાશે.

મીરાં ભક્ત પણ હતી એટલે ઉત્તમોત્તમ કવિ બની. સ્વભાવની સુકુમારતા, કવિત્વશક્તિની કસોટીરુપ સૂક્ષ્મ ભાવ અનુભવવાની શક્તિ, જે કાવ્યમયતાનું મુળ છે તે તેનામાં સંપૂર્ણ કલાએ પામી હતી. જેટલે અંશે ઊર્મિઓ અનુભવવાની શક્તિ તેટલે જ અંશે માણસ કવિ લેખી શકાય. જ્યાં બીજો માણસ કેવળ બેધ્યાન નહીં તો બેદરકાર રહે, ત્યાં કવિની સૂક્ષ્મતર અનુભવશક્તિ ઉંડા ભાવો અનુભવે છે. બહારની વસ્તુના સ્પર્શ માત્રથી તે વસ્તુ તેના અંતરમાં અવિનાશી છાપ પાડે છે, તેના વિચાર ને ઊર્મિઓમાં ગુંથાઇ જાય છે અને અંતે સર્જક કલ્પનાના પ્રભાવથી સજીવ કૃતિરુપે પ્રગટે છે. કુદરતે પેદા કરેલી એક અત્યંત નજીવી વસ્તુમાં એક વર્ડઝવર્થને આખી સૃષ્ટિ દેખાય છે; જ્યાં સામાન્ય પ્રણયીને માત્ર પ્રિયતમાના કેશની એક લટ દેખાય છે ત્યાં શૈલી મહાકાવ્ય ઉકેલી શકે છે; સનમના ગાલ પરના તલ પર મુગ્ધ બની જોઇ રહેવા માટે એક હાફીઝ જગતના સામ્રાજ્યનો પણ તિરસ્કાર કરે છે. એક સામાન્ય માણસને મન આ બધી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ છે, જીવનમાં ઘેલછા સ્વરુપે દેખાય છે, ગંભીર ધ્યાનને માટે નાલાયક જણાય છે; પણ કવિને મન આ બધી વસ્તુ મર્મસ્પર્શી સત્યો છે, જીવનના આધારરુપ છે. શેક્સપીઅર જેને મૂર્તસ્વરુપ અર્પવાની ક્રિયા–કલ્પાન્શક્તિ–કહે છે તેનો આધાર આ અનુભવશક્તિ ઉપર રહેલો છે. જેમ મન પર પડેલી છાપ વધારે સચોટ અને સજીવ, તેમ તેના પર માનસિક રચના રચવી વધારે સહેલી, તેમ તેને સ્વરુપ આપવાનું વધારે સુગમ અને બીજી વસ્તુઓ સાથે તે છાપને જોડી કલ્પનાત્મક રચના અથવા આદર્શ ચિત્ર બનાવવાનું વધારે શકય. કલ્પનાશક્તિ વિના સર્જકતા નહીં; સર્જકતા વિના કવિત્વ-શક્તિ નહીં.

આ ઉપરાંત કવિઓમાં યોગ્ય શબ્દો વડે બધું વ્યક્ત કરવાની અપૂર્વ શક્તિ હોય છે. ઇમર્સન એમને sayers-'વાચક' કહે છે. પોતાની સૂક્ષ્મતમ લાગણીઓને એવા શબ્દોમાં બહાર પાડવી કે જેથી વાંચનારના હૃદયના તારમાં સમસુરી ઝણુણાટ થાય—આ મનુષ્યોમાં રહેલી એક મોટામાં મોટી શક્તિ છે. આ શક્તિને ઘણી વખત કવિત્વશક્તિ ગણવામાં આવે છે અને આ શક્તિથીજ કવિઓને સાધારણ રીતે દુનીઆ ઓળખી શકે છે. પણ અનુભવશક્તિ કવિત્વ સર્જે છે, વાણીપ્રભાવ માત્ર તેને પ્રગટ કરે છે. એમ બને છે કે જ્યાં અસાધારણ આવેશમાં ઊર્મિઓ ઉછળતી હોય અને ભાવો ધીગતા હોય, ત્યાં વાણીપ્રભાવ પ્રગટ્યા વિના રહેતો નથી; અને આ વાણી તે કવિતા કહી શકાય.

કેટલાક માણસોના અંતરના તાર સરસ રીતે મળેલા હોય છે. તેમને ઊર્મિ થાય અથવા ભાવનો અનુભવ થાય કે તેમના અંતરમાં ધીગતું ને જ્વાલામય વાતાવરણ પ્રસરે છે; અને તેના અગ્નિથી નિર્જીવ વસ્તુ પણ એવા જ્વલંત શબ્દોમાં બહાર પડે છે કે શબ્દો બહાર પડતાંજ તેની જ્વાલા સામાને લાગે છે. આવા માણસો તે કવિઓ.

આ શક્તિ કેટલાક કવિઓમાં જન્મથીજ વિકાસ પામેલી હોય છે. કેટલાકમાં બાહ્ય સ્પર્શની વાટ જોતી તે ગુપ્ત પડી રહી હોય છે. કેટલાકને ભવ્ય વ્યોમ, કુદરતની લીલા અથવા ગગનચુંબી પર્વતોનાં હિમવાન્ શિખરો પ્રેરણા આપે છે; વેરનું ઝનુન, નિરાશા કે પ્રેમ—એમ પ્રસંગે પ્રાધાન્ય પામેલો ભાવ કેટલાકની સુતેલી લાગણીઓ જગવે છે.

મનુષ્યના બધા ભાવમાં પ્રેમ એજ સૌથી જબરી જ્યોત જગવે છે. સ્વસ્થતા અનુભવતા કવિઓની-કારણ કે કવિઓમાં પણ સ્વસ્થ અને અસ્વસ્થ કવિઓ હોય છે—વ્યવહારબુદ્ધિ એવી હોય છે કે ચિરસ્થાયી કલ્પનાવિલાસ તે અનુભવતા નથી; અને તેમની કવિતાનું મુળ કોઈ સ્ત્રી હોય છે અને તેનું સ્વરુપ સ્નેહરાજ્ઞીની પ્રોત્સાહક સંગતિમાં મળેલા અનુભવનું ચિત્ર હોય

છે. પણ કેટલાક તો એવા કવિઓ નજરે ચઢે છે કે જેમની સૂક્ષ્મતમ કલ્પનાશક્તિ કોઈ આછા આભાસથી, કોઇ દીઠ-અદીઠ મુખથી, કોઇ કલ્પિત મૂર્તિમાત્રથી પ્રજ્વલિત થાય છે. તેમના મગજમાં કોઇક વખત એવી સ્પષ્ટ અને જીવંત મૂર્તિ ઉભી થાય છે કે તે તેમના જીવનમાં સજીવ અને દેહધારી વ્યક્તિરુપે રહે છે. આવા કવિઓ આવી મૂર્તિ જોડે બોલે છે, પરસ્પર ભાવ-સંબંધ બાંધે છે અને તેની આસપાસ હર્ષ અને શોકથી પૂર્ણ સંસાર ઉભો કરે છે.

સાચા કવિહૃદયનો વિકાસ એકજ ઊર્મિથી કેળવાય છે. તેનો દાખલો ઇટલીના કેટલાક કવિઓ અને ખાસ કરી ટેસ્સો છે. ભક્તકવિ આ પ્રકારનો હોય છે. એને સામાન્ય કવિની માફક માત્ર કલ્પનાનું પ્રાબલ્ય હોતું નથી; એ તો કલ્પનાવિલાસમાં જીવી શકે છે. આવા કવિભક્તો યુરોપમાં થતા ભક્તોથી જુદા પ્રકારના હોય છે. ત્યાં ભક્તોની ભક્તિ શુદ્ધ આચરણ, સરસ ધર્મબોધ અને ઇસુના અનુકરણમાં સમાઇ રહેલી હોય છે. હીંદનો ભક્ત ન્યારો છે. તે તો ભગવાનમાં લીન બની રહે છે, સઘળા સંસારને તે વીસરી રહે છે; તેની કલ્પનાએ રચેલી સૃષ્ટિમાં તે નિરંતર વીહરે છે ને જીવે છે. જીવવું શું છે તે તે જાણતો નથી; તે સ્વપ્નાં અનુભવે છે પણ સ્વપ્નામાંથી જાગવાનું વીસરી ગયો હોય છે.

આવા સ્વભાવવાળાં સ્ત્રીપુરુષો હીંદમાં અનાદિ કાલથી મળતાં આવે છે. આપણી અમર્યાદિત કલ્પનાશક્તિ, ઊર્મિઓથી ઉછળતો પૌર્વાત્ય સ્વભાવ, ભાવનામય જીવનની લાલસા; આ ગુણોને લીધે આપણા દેશમાં આવા દાખલાઓ ઘણા જડે છે. અંતિમ લક્ષ્ય સુધી જતાં આપણો સ્વભાવ પાછીપાની કરતો નથી. આપણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આવા, આપણા કવિઓ પણ આવા, આપણા વીરો પણ આવા; આપણા ભકતો પણ આવા હોય તેમાં નવાઈ શી? હીંદ ભક્તજનની ભૂમિ છે. કવિઓ, ઉત્સાહના અવતારો અને ભકતો સરજવા માટે આપણે અપૂર્વ રચના કરી હોય એમ લાગે છે.

આપણા હજારો હરિજનોનો દાખલો લઇએ. અડગ શ્રદ્ધાથી હરિજન એના ઈશ્વરની ઉત્સાહપૂર્વક પૂજા કરે છે; અનન્ય ભક્તિથી ઉપવાસાદિ ભક્તિચર્યા આરંભે છે; અને પરિણામે તેની ભાવ અનુભવવાની શક્તિ સૂક્ષ્મ—કેટલેક અંશે તો રોગિષ્ટ બની જાય છે. તે સંસારવ્યવહાર છોડી દે છે અને જ્યાં ને ત્યાં એની એકમાર્ગી ભક્તિ દેખાય છે. બીજી વસ્તુ પર તેનું ચિત્ત ચોંટતું નથી. ધીમેધીમે પોતાના ધ્યેય સાથે તે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે, શેલીની માફક તેને ભાન થાય છે કે "હું તારો નથી પણ તારું અંગ છું." તે દુનીઆને વીસારે છે અને દુનીઆ તેની મશ્કરી કરે છે. તેની એકાગ્રતા વધે છે. તે વધુ ને વધુ એકમાર્ગી થાય છે; વધારે ને વધારે શ્રદ્ધા કેળવે છે; અને પરિણામે તેની ભાવના, ઇચ્છા, આશા બધી એકાગ્ર થાય છે. એનું માનસિક દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય છે. જગત તરફ એ કાલ્પનિક દૃષ્ટિબિંદુએ જુએ છે અને સ્વાભાવિક રીતે જગત તેને માયાવી જણાય છે. તેને મન જગત એ જગત રહેતુંજ નથી. કીર્તિને ચોપડે ચઢેલા યા ન ચઢેલા ઘણા હીંદીઓનું આ જીવન છે. આવા અનુભવ જ્યારે કવિઓને થાય છે ત્યારે તેમની કવિત્વશક્તિ વિરાટ્ સ્વરુપ પામે છે—અને કલ્પનાસૃષ્ટિમાંજ જેનું જીવન છે એવી કોઇ એક ચીજથી એમની કવિત્વશક્તિ પોષાય છે.

આવી હતી મીરાં—પ્રકૃતિમાતાની લાડીલી. તેનું હૃદય આજન્મ કવિનું હતું—સુકુમાર અને સૂક્ષ્મ; અને બાલપણથી કરેલા કથાશ્રવણથી તે એકમાર્ગી ભક્ત બની રહી હતી. તેની સર્જક કલ્પનાશક્તિએ ખોડો પુરીને વિચિત્ર પુરાણકથાઓના શુષ્ક અને અસંબદ્ધ કકડાઓમાંથી જીવંત વ્યક્તિઓથી શોભતી સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ રચી. તેની રસભુખી ઊર્મિઓ વીરનાયક શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળી. પુરાણોએ કરેલી પ્રશંસાની મદદથી તેની ઉત્સાહી કલ્પનાશક્તિએ તેનું તલસતું હૃદય સંતોષાય એવાં આદર્શ લક્ષણોથી દીપતો પુરુષોત્તમ સરજી કાઢ્યો. મીરાંની મનોદશા આપણે સહેલાઇથી કલ્પી શકીએ. પુરાણોના અપૂર્વ ભંડારો તેણે ઉત્સાહથી ખોલ્યા હશે;

ગોકુળને ઘેલી કરનાર ગોપબાલની પ્રશંસા આતુર નયનોએ અને ઉછળતે હૈયે તેણે સાંભળી હશે; સ્વપ્ન સમા દિવસોમાં અને નિદ્રાવીહોણી નિશામાં ભમતું તેનું મન તેની કલ્પનામૂર્તિનું મનોહર મુખડું જોઈ રહ્યું હશે; તેની ઉછળતી કલ્પનાશક્તિ તેને ઠરેલ માતાઓ અને આનંદમગ્ન ગોપીઓને ત્રાસ પમાડતા નફટ નટવરના ગામમાં લઈ ગઈ હશે; એ અદ્ભુત જગતમાં જવા તે તલસતી હશે—ગઈ એમ કલ્પ્યું હશે; અને જીવનાધાર શ્રીકૃષ્ણની પોતે નાનકડી, ઘેલી, વહાલી ગોવાલણ હોય એવો અનુભવ કર્યો હશે. મીરાંનો પિતા–મેડતાના નાના સંસ્થાનનો રાઠોડ પોતે ભક્ત હતો અને તેણે પુત્રીની સ્વચ્છંદી કલ્પનાને ઉત્તેજી. આ ઘેલછાએ–એને બીજું નામ અપાય નહીં–તેને નિરાધાર કરી. તે માની બેઠી કે તે કૃષ્ણને વરી ચુકી અને સંસારને તેણે પ્રણામ કર્યાં. દુનીઆની બધી વસ્તુઓ કરતાં તેની કલ્પનાનો આદર્શ પ્રણયી તેને વધારે પ્રિય હતો. ચીતોડની ગાદીનો તેને મોહ ન હતો; હીંદના મહાપ્રતાપી રાજવીના ક્રોધની તેને પરવા ન હતી; હસતી દુનીઆના અપમાનોનો તેને હીસાબ ન હતો. તેના પુરુષોત્તમને પૂજવા; તેના પરાક્રમ પર વારી જવું; પોતાની જાતને તેની પ્રિયતમા માનવી; અપૂર્વ શબ્દરચનાથી તેની પ્રશંસા ગાવી;–આમાં જ તેના જીવનની સાર્થકતા સમાઇ રહી. જેમ લોરાનાં સ્મરણોથી પેટ્રાર્કનાં કાવ્યો થયાં તેમ કલ્પનામૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણનાં સ્મરણોથી મીરાંનાં પદો ઉદ્ભવ્યાં. આ પૌરાણિક કથાનાયક માટે જે પ્રેમ તેનું ભાવિક હૃદય અનુભવતું હતું તે તેનાં કાવ્યોનું મુળ બન્યું. હીંદના શ્રેષ્ઠ કર્મયોગી અને પુરુષોત્તમનાં ચારિત્ર્યની રુપરેખા આપવી અહીં અસ્થાને છે. સ્વસ્થ, નિઃસ્વાર્થ અને ભવ્ય ચારિત્ર્યભાવના જે ગીતા શીખવે છે તેનો તે શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ હતો; પણ તેના ચારિત્ર્યનું રેખાચિત્ર આપવા કોઈ કાર્લાઇલ જેવાની સંજીવિની લેખિની જોઇએ.

મીરાંનાં કાવ્યોની વિગતવાર સમીક્ષા અત્યારે આપવી અશક્ય છે, પણ એની કરુણ પ્રાર્થનાઓ વાંચી હૈયું દ્રવ્યા વિના રહેતું નથી. શ્લિષ્ટ અને વેગવતી

શૈલીમાં ગુંથેલા તેના સુંદર અને મર્મસ્પર્શી ભાવો; નિર્બાધ વહેતાં ઝરણાં સમી સરલ અને નિષ્પ્રયત્ન સંગીતવાળી કડીઓની નૈસર્ગિક શોભા; સુસજ્જ હૃદયના અપૂર્વ સુકુમારતાવાળા વિવિધ ભાવોને પ્રતિબિંબિત કરતાં ગંભીર અને સુરસ ઉચ્ચારણો; ટુંકા પણ સત્યદર્શી વર્ણનોની સજીવતા; આ બધું વાચકના મન પર જબરો જાદુ કરે છે. તેનો શુદ્ધ અને મસ્ત પ્રેમ દુષ્ટ જગતની તુચ્છ જાલમાંથી અધમમાં અધમ હૃદયને છોડાવે છે; અને અનંત આનંદ ને પ્રેમથી પૂર્ણ એવા કલ્પનાના આલ્હાદક પ્રદેશોમાં મીરાં લઈ જાય છે. આથી જ એનાં કાવ્યો આપણા લોકહૃદયમાં અમર સ્થાન પામી રહ્યાં છે.

ગૌતમ બુદ્ધ

આપણો ઇતિહાસનો અભ્યાસ કેટલો નમાલો હોય છે! પાંચ વર્ષથી તે પચીસ વર્ષ સુધી અનેક સોટીઓના મારથી બાબર હુમાયુ વગેરે જીભ વાળી નાખે એવાં અનેક નામો મારીમચડી આપણા મગજમાં ઘોંચવામાં આવે છે; આપણે વાંચી વાંચી પાસ થઇએ છીએ; પણ આપણામાં થવી જોઇતી લાગણી તો બીલકુલ થતી જ નથી. આપણને એમ થાય છે કે એ સર્વે નઠારા માસ્તરોએ શોધી કાઢેલાં છોકરાઓને પજવવાનાં પોથીમાંનાં રીંગણાં છે. આપણને એમ તો ભાગ્યેજ સુઝે છે કે એ અમર નામો આપણા દેશના રત્નરુપ છે; એક દેશરુપ, એક ઐતિહાસિક ને સાંસ્કારિક ભાવના-રુપ સંબંધ આપણી અને તેમની વચ્ચે છે; અને તેઓએ પ્રવર્તાવેલા મતો અને કરેલાં કર્મોની સુવાસ આપણી આસપાસ હજુ મેહેકે છે—આપણે તેનો લાભ લઇએ છીએ; જાણે કે અજાણે આપણા સંસ્કાર પણ તેજ સુવાસથી સુધરે છે; અને તેનાજ વડે આપણે આપણું પોતાપણું જાળવી શક્યા છીએ; અને ભવિષ્યમાં પણ જ્યારે હીંદુઓ નિર્જીવ ગણાતા અટકશે

ત્યારે એજ સુવાસથી તેઓ પોતાપણું જાળવી રાખશે. આપણામાંથી કોણે તપાસ કરવાની તસ્દી લીધી કે આપણા દેશનો મુખ્ય વીર નર કયો? એવો કોણ થઈ ગયો છે કે જેની અસર આજ સુધી પહોંચે છે; જેના અભિપ્રાય આખી સૃષ્ટિમાં માનનીય ગણાય છે; જેના વર્તનથી વધારે સારું વર્તન કોઈનું હજુ થયું નથી; જેનામાં આપણા દેશનાં બધાં ઉચ્ચ તત્ત્વો પ્રત્યક્ષ થઈ રહ્યાં હતાં; અને જેને માટે મગરુરી ધરાવવાનું આપણને સબળમાં સબળ કારણ મળે છે? એવા કોઇ એકનું જીવનચરિત્ર આપણે બધાએ સાંભળ્યું હશે, નીશાળે ભણ્યા હોઇશું અને ભુલ્યા હોઇશું. પણ એ જીવનનું રહસ્ય શું, એના શીખવેલા મુળ સિદ્ધાંતો કયા, અને કયે પ્રકારે આપણે આપણી જીંદગીમાં એ સિદ્ધાંતો ઉતારી શકીએ, અને કેટલે અંશે એ સિદ્ધાંતો આપણા જનસમાજમાં રહ્યા અને કયા આપણે ખોયા છે, એ બધા વિચારો કરવાની તસ્દી આપણે ભાગ્યે જ લીધી હશે. બાપનો પૈસો લાડકો દીકરો ઉડાવે છે ખરો, પણ બાપ કયાં ટળવળે છે, કયાં ખાય છે કે કયાં સુએ છે તેની દરકાર પણ તે રાખતો નથી. તો પછી તેને પુજે તો શાનો જ? આ આપણું માનસિક લાડકાપણું પણ એજ પંક્તિની કૃતઘ્નતા ગણાય.

એક વખત આપણા દેશની સ્થિતિ જરા હાલના જેવી હતી. ધર્મને નામે ઘણા ઢોંગ ચાલતા. સુખમય સંસારને બદલે ઘણીએ કઢંગી રુઢીઓ લોકોના મનને ત્રાસ આપતી. લોકોનાં મન એવાં અધમ થઇ ગયાં હતાં કે ખરો ધર્મ કોને કહેવો; ખરા સમાજસુખના નિયમો કયા ગણવા, તેનું સમુળગું ભાન રહ્યું નહોતું. સર્વ સ્થળે માનસિક અંધકાર ફેલાયો હતો.

એ વખતે ઉત્તર બંગાલ તરફના એક નાના રાજાને એક પુત્ર થયો. ઉમંગી બાપે પોતાના એકના એક છોકરાને લાડ લડાવી ભણાવ્યો. દરેક બાબતમાં છોકરાએ પોતાની અનહદ બાહોશી અને ચતુરાઇથી ભવિષ્યમાં મોટા રાજા થવાની બધાને આશા આપી. પણ તેનો અત્યંત દયાળુ અને

દયાર્દ્ર સ્વભાવ દુનીઆની અસલ જંજાળ જોઇ દુઃખી ન થાય માટે વિચારવંત પિતાએ તેને મોજમજાહમાં જુદોજ રાખ્યો; દુનીઆ પર દુઃખ છે એ તેને જાણવા દીધુંજ નહીં. અચાનક એક દહાડો એક વૃદ્ધ, એક રક્તપીત્તીઓ, અને એક મુડદું તેના જોવામાં આવ્યાં. તેનું મગજ વિકલ્પોથી ગુંચવાયું. શું દુનીઆ પર આટલાં બધાં દુઃખો છતાં લોકો સુખની આશા રાખી શકે છે? જે જીવનમાં આવા દુઃખદ ફેરફારો થાય તે ક્ષણભંગુર મોજશોખમાં ગળાય જ કેમ? અને જ્યાં સુધી એ દુઃખ ટાળવાનો રસ્તો મળે નહીં ત્યાં સુધી જીવવાનું સાર્થક શું? રાજ્યની મોટી આશા, નવી પરણેલી પ્રિયા, નવો જન્મેલો પુત્ર, સુખ અને શોખ, જે જે ચીજો મેળવવા આપણે આપણી ટુંકી જીંદગીમાં પટકી મરીએ છીએ તે સઘળાને ઠેસ મારી રાતના એકલો તે બહાર નીકળી ગયો; અને આ સૃષ્ટિમાં દેખાતાં ભયંકર દુઃખોમાંથી છુટવાનો માર્ગ ખોળવા લાગ્યો.

બ્રાહ્મણોના માથાફોડ વાદવિવાદોમાં, યોગીઓના જીવલેણ તપોમાં તેણે ઘણાં વર્ષો ગુમાવ્યાં; પણ એ પ્રયાસોમાં કૈં દીઠું નહીં. બહુ વિચાર કરતાં આખરે તેને રસ્તો મળ્યો. એનું મન મનુષ્યનાં અલ્પ બંધનો તોડી સત્ય જ્ઞાનને પામ્યું. એ બુદ્ધ થયો. એને કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં સત્યની પ્રતીતિ થઇ. સૃષ્ટિમાં જણાતું દુઃખ એ વ્યર્થ પ્રયત્નોથી મટશે નહીં. સુખદુઃખનું મુળ અજ્ઞાનમાં છે, બહારની વસ્તુમાં નથી; જ્યાં એ જ્ઞાન પુરી રીતે થાય ત્યાંજ ઇચ્છા અને કામનાનો નાશ થાય; ઇચ્છા ગયે મમત્વ મરે; હું અથવા મારો આત્મા જનસમૂહથી જુદો છે એ ભ્રાંતિથીજ સ્વાર્થ અને દુઃખ પેદા થાય છે; મમત્વનો નાશ થયે નિશ્ચલ મન આઠ સત્ય માર્ગે વિચરશે અને ખોટાં બંધનોને વીસારી પૂર્ણ જ્ઞાન, સ્વતંત્રતા અને નિર્વાણ પામશે;—આ સિદ્ધાંતો કૈં નવા નહોતા—ફક્ત હીંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચલિત સૂત્રોના પડઘારુપ હતા. કર્મમાર્ગીઓએ તેને ખેંચીતાણી તેમાં દર્શાવેલા કર્મયોગનો અર્થ કાં તો અર્થવિહીન કર્મકાંડ એવો કર્યો હતો યા તો

તે યોગને જવાબ દઇ ફક્ત જ્ઞાન અને ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપી ખરા બોધનો ત્યાગ કર્યો હતો. બુદ્ધે ફરીથી કર્મયોગને પોતાની જગ્યાએ સ્થાપ્યો. સ્વર્ગનરકનાં ફાંફાં એણે ફેંકી દીધાં–કર્મકાંડનાં ધાર્મિક ધાંધળો-ને જવા દીધાં; અને નિર્દ્વંદ્વને માર્ગે મનુષ્યની નિશ્ચલતા એજ સ્વર્ગ–એજ જીવનનું સાફલ્ય એમ શીખવ્યું. આ શાક્ય મુનિના મંત્રો. આવતે જન્મે નહીં પણ આજ જન્મે જો માણસ અભ્યાસથી પોતાની વૃત્તિઓ નિરોધે, ખરું જ્ઞાન મેળવે, આત્મતત્વનો ખોટો ભાસ ભુલે તો પછી તે ગમે તે ધર્મનો, ગમે તે જાતનો યા ગમે તે ન્યાતનો હોય તોપણ બુદ્ધે બતાવેલી પગથીઓએ એ પૂર્ણતાને પામે; આ જીવનમાં જ નિર્વાણ મેળવે; સદેહે બુદ્ધ થઈ મોક્ષ પામે. આ, દુનીઆ ત્યાગ કરી દૂર જઇ, પોતાના આત્માનું સુખ સાધવા માટે યોગીઓએ આદરેલો સ્વાર્થીનો શુષ્ક વૈરાગ્ય નથી; પણ સંસારમાં રહી, પોતાની જાતને જનસમૂહમાં લય પમાડી, ખરા જ્ઞાનતેજથી લોકોના ભલાને માટે આદરેલો આત્મત્યાગ છે.

આ મંત્રો ઘણાને વિકટ લાગશે. પોતાની રસેંદ્રિયો આ જન્મમાં પરિતુષ્ટ નહીં થવાથી આવતે જન્મે સ્વર્ગનાં કલ્પિત સુખો પર પોતાનો આધાર રાખી બેઠેલા સવાદીઆઓ; વગર સમજે સવારમાં સંધ્યાને નામે ખોટો ડોળ ઘાલી, ગૌમુખીમાં હાથ રાખી, આખા ગામની પંચાત કરી ઈશ્વરને છેતરી ભુલેચુકે મોક્ષ મેળવવાની આશા રાખનારાઓ; ગીતાનો ગરબડીયો પાઠ કરી, કર્મયોગનો એક મુદ્દો પણ સમજ્યા વગર કે તે પ્રમાણે આચર્યા વગર યોગી કહેવડાવનારાઓ; પૈસા આપી બ્રાહ્મણ જમાડી અથવા જરા મરતી વખતે આખી જીંદગીમાં કરેલા અનાચાર પછી ચાર પૈસા ઘરદીઠ દક્ષિણા આપી અથવા તો મંદિરો બંધાવી પુણ્ય ખરીદનાર બાહોશ મારવાડીઓ–આ સઘળાને બુદ્ધનું શાસન જરા કઠણ લાગે ખરું. હાલ આપણે ધર્મને નામે ઘણી ભવાઇઓ થતી જોઇએ છીએ, અને હીચકારાપણાથી આંખ આડા કાન કરીએ છીએ. અર્થ વગરના શુષ્ક

મંત્રોમાં, સમજ્યા વગરની વિચિત્ર વિધિઓમાં પૈસો ખરચી પુણ્ય વહોરવામાં કે આંખ મીંચીને સઘળું સ્વીકારવામાં મોક્ષ નથી; આ જન્મમાં કે આવતા જન્મમાં સિદ્ધિ નથી. જેટલી મહેનત આપણે ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવા પાછળ કરીએ, જેટલી મોટી ભાવના આપણા જીવનમાં રાખી અભ્યાસથી સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરીએ તેટલીજ તે ફળે છે. સ્વભાવને, વૃત્તિને અને આચરણને ધીમે ધીમે ફેરવી, મનમાં જે ઇચ્છા ઉછાળા મારતી હોય તેને દબાવી પોતાની ફરજ અદા કરતાં શીખવું એજ ધર્મ;–અને એજ પુણ્ય. જેમ આપણે આપણા સ્વાર્થી વિચારો દબાવી પત્નીનું અને કુટુંબનું ભલું તાકીએ છીએ તેમજ આપણો સ્વાર્થ વધારે લાગી, આખા જનમંડલના કલ્યાણને નજરમાં રાખી, વિશ્વનિયમોમાં પોતાનું જીવન લય પમાડી, નિષ્કામ આચરણ કરીએ, તો તેજ ધર્મ, તેજ નિર્વાણ, તેજ બુદ્ધપદ અને તેજ ગીતાનો મંત્ર.

બુદ્ધનું બીજું શાસન હાલના સમયને માટે ખાસ કરી જરુરનું છે. નિર્વાણ, પૂર્ણતા કોઇ લખાવી લાવેલું હોતું નથી. માણસ સર્વે સમાન છે. અસમાનતા એજ અધર્મનું પહેલું પગથીઉં છે. કોઇ પણ ન્યાત, કોઇ પણ કોમ પોતાને અભિમાનથી ઉંચી માની પોતાને માટે કેટલાક હક્કો નિર્માણ થએલા માને છે. આ વિચાર મુર્ખાઇની પરિસીમા છે. દરેક માણસને જન્મથીજ સર્વ હક્ક મળે છે. જન્મ્યો એટલેજ તે વ્યક્તિ તરીકે દરેક બીજી વ્યક્તિઓની માફક મન ફાવતા રસ્તા લેવાને સ્વતંત્ર છે. ફેરફાર ફક્ત દરેકની વૃત્તિ, બુદ્ધિ, આચરણ અને મહેનતથીજ થાય છે. જે ધર્મ એમ કહે છે કે કેટલીક જાતનાં સુખ કેટલાક ભાગ્યશાળી ભૂદેવોને માટેજ છે; જન્મથીજ કેટલાક શ્રેષ્ઠ અને કેટલાક નીચ હોય છે; જે ધર્મ ખોટા ભેદમાં હલકી મગરૂરી લેતાં શીખવે છે તે ધર્મ નથી, પણ અનાચાર અને અન્યાય છે. માણસ જાતિનું સરખાપણું એજ ઉન્નત ધર્મનો પહેલો કાનુન છે; હીંદુઓના પવિત્ર ઋષિમુનિઓએ અનેક વખત

એ નિયમ શીખવ્યો છે—પ્રવર્તાવ્યો છે. તે વખતના દાંભિક બ્રાહ્મણોએ રચેલા અન્યાયી જ્ઞાતિભેદોની સામે બુદ્ધે પોતાની લડત ચલાવી અને તેમાં તે પૂર્ણ રીતે ફત્તેહમંદ થયા. એનો મુખ્ય શિષ્ય ઉપાલી હજામ હતો; આજે તેનાં પ્રવચનો વાંચો તો તમારા મોટા શાસ્ત્રીઓને શરમાવે એવું તેમાં જ્ઞાન ભર્યું છે. એ જોતાં કોણ કહી શકશે કે જે નમાલા ભેદો આપણામાં છે કે જેથી એક એકની સાથે આપણે બેસી શકતા નથી, ખાઈ શકતા નથી તેમાં કંઈ પણ અર્થ હોઈ શકે ?

આ વખત બુદ્ધાવતારનો છે; બુદ્ધે પ્રચલિત કરેલા નિયમોનું હાલ પ્રાધાન્ય છે. એવા સમયમાં જેઓએ આ પવિત્ર નિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે તેઓની કેવી અધમ સ્થિતિ થઈ છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. આપણે આજે ધાર્મિક કર્મકાંડને આગળ કરી ખરાં તત્ત્વો ભુલી ગયા છીએ. સંધ્યા કરી સંધ્યાના ખરા અર્થને રજા આપી દઈએ છીએ. ગીતા બડબડી જઈ કર્મયોગનો છાંટો પણ આપણા આચરણમાં રાખતા નથી. ફક્ત અંધશ્રદ્ધા—નકામા ધર્મઢોંગ-ખરા હીંદુ ધર્મનો વિપર્યય—અનર્થ—અને અસત્યની પૂજા રાખી રહ્યા છીએ. સમાનતાને બદલે ભેદ; ન્યાતમાં ન્યાત; તેમાં વળી દશા ને વીસા; અને વીસામાં દેસાઇપટેલનો દમામ વળી ઓર ન્યારો ! ગમે તેવાં કાળાં કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણ યોનિમાં જન્મી ઉંચો ગણાય—ગરીબ બાપડો અંત્યજ સારા સંસ્કારવાળો હોય તોપણ ખાસડે મરાય ! જે દેશોમાં સમાનતા છે ત્યાં સુખ છે. આપણે અહીં અસમાનતાને લીધે દરેક જાતનું દુઃખ છે. સમાનતામાં માનનારાઓ જ્ઞાનમાં મહાલે. જ્ઞાનીઓના વારસો અસમાનતા આચરી ધાર્મિક અંધકારમાં સડે. આપણા બુદ્ધે શીખવેલા નિયમ પાળી અન્ય દેશની પ્રજાઓ સુધારાના શિખર પર ચઢી છે, ત્યારે આપણે તે બુદ્ધના કૃતઘ્ની દેશીઓ ગુલામ કરતાં ભુંડી અવનતિના કીચડમાં સડીએ છીએ. એ મહાત્માના નિયમો તોડનારાઓને એથી યોગ્ય શિક્ષા કઈ મળે ?

આ નિયમોને શાક્ય મુનિએ પ્રવર્તાવવા માંડ્યા; અને બીજું બધું કોરે મુકી આત્મશુદ્ધિથી અને આત્મોન્નતિ પમાતા બુદ્ધપદ તરફ જ લોકોને તેણે દોર્યા. એની પવિત્રતા, એનાં ગંભીર પ્રવચનો, એની અમૂલ્ય સંગતથી થોડા વર્ષમાં લાખો માણસોએ પોતાની જાતને બુદ્ધને ચરણે ધરી, અને હીંદુસ્તાનનું પુનર્જીવન થયું. ફરી એક વખત જનક વિદેહીના વખતની માફક આર્યોમાં વીરતા પ્રસરી. અસમાનતાના કોટ તુટ્યા. આપણા લોકનો અને આપણા ધર્મનો પ્રકાશ વધવા માંડ્યો; અને અશોકના વખતમાં હીંદુ સામ્રાજ્યની પ્રૌઢતાનો પાર રહ્યો નહીં. આજે પણ આપણા ઇતિહાસમાં અશોકનો રાજ્યસમય એક અલંકારરુપ છે.

૮૦ વર્ષની ઉંમર સુધી બુદ્ધે પોતાના નિયમો પ્રવર્તાવ્યા. હીંદુસ્તાન તેને શરણે ગયું. લંકા, ચીન, જાપાનમાં તે નિયમોનાં મૂલ રોપાયાં. જુડીઆ સુધી બુદ્ધની અસર પથરાઇ; અને એ અસરે ઇસુખ્રીસ્તના જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવી તેનામાં ખ્રીસ્તી ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો પ્રેર્યાં. પૂર્ણતા પામવાનો સુલભ માર્ગ દેખાડી આપણા મોટામાં મોટા મહાત્માએ સૃષ્ટિના સુખની ખાતર જીવન ગાળી દેહ છોડ્યો; તે પવિત્ર શરીરના બેત્રણ બળેલાં અસ્થિ બેએક વર્ષ પર અંગ્રેજ શોધકોને મળ્યાં. એના શારીરિક અસ્તિત્વની નીશાનીઓ જોઈ કયા હિંદુનું હૃદય અભિમાનથી ઉછળ્યા વગર રહ્યું હશે?—કયો એવો ઉત્સાહ વિનાનો, ઉચ્ચ અભિલાષા વિનાનો, નિર્માલ્ય મનુષ્યજંતુ હશે કે જેને ગૌતમ બુદ્ધનાં જીવન અને વચનનો અભ્યાસ કરવાનું મન નહીં થયું હોય? અધમતાના કીચડમાં લપટાએલો કયો અભાગીઓ હશે કે જેને ધર્મ અને સંસારમાંથી અસત્ય અને અન્યાય કાઢી નાંખવાનું મન ન થયું હોય અને તે માટે પ્રયત્ન કરવાનો ઉમળકો ન આવ્યો હોય?

મહાત્મા બુદ્ધના મહાવાકયનું સેવન મનુષ્યત્વ લાવ્યા વિના રહેશે નહીં; તેમાં જ દેશનું, સમાજનું અને વ્યક્તિનું પણ કલ્યાણ સમાયેલું છે. નહીં તો

પછી ખાઇપી ભાવના વિનાની જાનવરી જીંદગી ગાળી આપણું મનુષ્યત્વ ખોવાનો આપણને પુરેપુરો અધિકાર તો છેજ. પણ બુદ્ધના આઠ ઉપદેશનું સ્મરણ દરેક માણસે કરવુંજ જોઇએ. અભ્યાસથી ને વિદ્યાથી સત્ય માન્યતા મેળવવી; ઉંચો ઉદ્દેશ અને ભાવના મનમાં અહોનિશ રાખવાં; સત્ય અને નમ્ર શબ્દો હંમેશાં ઉચ્ચારવા; સીધું અને નીતિમાન્ વર્તન આચરવું; પ્રમાણિક અને અકલુષિત ધંધો કરી પોતાની આર્થિક સ્વતંત્રતા જાળવવી; સ્વાર્થ વિનાના કલ્યાણકારી પ્રયાસો સતત જારી રાખવા; માનસિક જાગૃતિ હંમેશાં સચેતન રાખવી; અને સત્ય વસ્તુના અસ્ખલિત ધ્યાનથી મનમાં શાંતિ રાખવી;—આ નિયમોજ બુદ્ધ પદવી લાવે છે—એજ માણસાઇનાં પ્રથમ લક્ષણ—એજ જીવનનું સાર્થક; અને એનીજ વિસ્મૃતિને લીધે આપણી થએલી અધોગતિ. એ દિવસ કયારે આવશે કે જ્યારે બુદ્ધ ફરી પાછો એની આ જન્મભૂમિમાં સદેહે નહીં, પણ શુદ્ધ સ્વરુપમાં જીવી, આર્યાવર્તનું કલ્યાણ કરશે ?

ગુરુકુળની શિક્ષણપદ્ધતિ

"આર્યપ્રકાશ"ના તંત્રી સાહેબ !

આપના પત્રમાં મારા વિચારોને સ્થાન આપી કૃતાર્થ કરશો. તમારા પત્રમાં સ્થાન રોકી એક જરુરના સવાલ સંબંધી લખવાની હીંમત કરત નહીં; પણ છેલ્લા નાશીકના ઉત્સવને લીધે એ સવાલ એટલો તો પરિચિત થઈ ગયો છે કે તે વીશે બે બોલ કહેવા હોય તો આથી વધારે યોગ્ય પ્રસંગ મળવો મુશ્કેલ છે.

એ વસ્તુ પર પહેલાં હું ધ્યાન ખેંચીશ. બીજા બધા અર્વાચીન હીંદુ ધર્મના ફાંટા કરતાં આર્યસમાજની કીંમત, અને જરુરીઆત વધતી જાય છે; અને તે દુશ્મનો પણ સ્વીકારતા જાય છે. જે સેવા આર્યસમાજ કરી શકી છે, જે નવો જુસ્સો અને રાષ્ટ્રીયતા આણી શકી છે તેથી એ તો નિર્વિવાદજ છે કે સ્વામી દયાનંદે ઘણી અગત્યની ખોટ પુરી પાડી છે. જો કોઇ જગ્યાએ ખરી દેશભક્તિ શીખવાતી હોય, જો ક્યાંય પણ રાષ્ટ્રીયતાના પહેલા પાઠ પઢાવાતા હોય, જો ક્યાંય વાતો કરીને નહીં પણ આત્મભોગથી, ત્યાગથી, ઉત્સાહથી ભવિષ્યના આર્યાવર્તના ગૌરવનો પાયો ચણાતો હોય તો તે આ સંસ્થામાં છે. જેણે નાશીક સંમેલનનો ઉત્સાહ જોયો હોય, જેણે ૫૦૦–૭૦૦ માણસ, જેમાંના માત્ર થોડા જ ઉંચી કેળવણી

પામેલા હતા, તેમની અડગવૃત્તિ, તેમનો ભાષણોમાં રસ વગેરે નીહાળ્યું હોય, જેણે ત્રણ દિવસમાં ક૧૦૦૦) રુપીઆ જેવી મોટી રકમ ઉભી થતી જોઈ હોય, તેને આર્યસમાજ શું સેવા કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે.

આ ઉપરાંત બીજી વસ્તુ ગુરુકુળની કેળવણી. જ્યારે મહાત્મા મુનશી-રામે પહેલો વિચાર દર્શાવ્યો ત્યારે એ પ્રયોગ નિષ્ફલ જશે એમ બધાનું ધારવું હતું. આજે મી. મેકડોનલ્ડ જેવા આવે છે—એ પ્રયોગ જુએ છે—અને પોતાનો સંતોષ દર્શાવે છે. થોડાં વર્ષ પર એક વખત એવો હતો કે કોંગ્રેસના આગેવાનો "રાષ્ટ્રીય કેળવણી" શબ્દ સાંભળી હસતા. હવે "રાષ્ટ્રીય" કેળવણી તો શું, પણ "આર્ય" કેળવણીના પ્રયોગો થાય છે—તેમાં ફત્તેહ મળે છે. આ વસ્તુ સિદ્ધ કરી આપે છે કે આપણા દેશના અસ્તિત્વ માટે કોઈ પણ જાતની રાષ્ટ્રીય કેળવણી—અને ખાસ કરીને ગુરુકુળના જેવી કેળવણીની ખાસ જરુરીઆત છે.

આ બે વસ્તુ કહ્યા પછી, મને એમ લાગે છે કે એક ત્રીજો સવાલ ઉભો થયો છે; અને તેના ઉપર આપણા અગ્રગણ્યોએ જોઇએ તેવું લક્ષ હજી સુધી આપ્યું લાગતું નથી. એ સવાલ એ છે કે આપણી અસલી શિક્ષણપદ્ધતિમાં દેશ, કાળ, સંયોગને અનુસાર શા શા ફેરફાર કરવા જોઇએ કે જેથી એ કેળવણી પામેલા યુવકો આ જમાનાની જરુરીઆતો પુરી પાડી શકે.

આ વિષયનો વિચાર કરતાં હરદ્વાર ગુરુકુળનો દાખલો નજર આગળ રાખવો બીજાં ગુરુકુળને યોગ્ય નથી. ત્યાં મહાત્મા મુનશીરામ અધ્યક્ષપદે બીરાજે છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ ગમે તે જુસ્સો પ્રેરી શકે છે. પણ દરેક ગુરુકુળને મુનશીરામો ન મળી શકે; તેમજ તે મહાત્મા એક વખત ચાલુ જમાનાની કેળવણીના અભ્યાસી હતા એટલે તેના દોષ કાઢી નાંખી શી શી વસ્તુ તેમાંથી ગ્રાહ્ય છે તેની તેમને ખબર છે. આ વિવેક આપણા શાસ્ત્રીઓ કે સાધારણ પગારના અધ્યાપકો ન રાખી શકે એ સ્વાભાવિક છે,

એટલે બીજાં ગુરુકુળોમાં આ સવાલ જુદી રીતનું ગાંભીર્ય પકડશેજ. ત્યાં કાં તો ફક્ત શાસ્ત્રીઓ જ નીપજશે, કે કાં તો વિદ્યાર્થીઓ અર્ધદગ્ધ રહી એમને માટે રચવામાં આવેલી મોટી આશાઓ ફલિભૂત કરવાને પાછા પડશે. બંને રસ્તા આપણી વિદ્યાસભાના આગેવાનોને રુચિકર નહીં થાય તેની મને ખાત્રી છે.

આ ઉપરાંત બીજી એક મુશ્કેલી છે. આપણી વિદ્યાસભા ઘણા ઉત્સાહી અને આત્મત્યાગ કરનારા ઉચ્ચાભિલાષી ગૃહસ્થોની બનેલી છે. તેમાં કોઇને સંશય નથી; પણ તેમાં કોઈ એવા નથી કે જેઓ શિક્ષણના વિષયનો અડંગ અભ્યાસ કરી, શિક્ષણશાસ્ત્ર વીશે પોતાનો મત—નવું અને જુનું બંને જોઇ–બાંધી શકે. આ જમાનામાં શિક્ષણશાસ્ત્ર ઘણું આગળ વધ્યું છે. સહેતાની સફાઇથી તે અધ્યાપકની લાયકાત સુધી દરેક વિષય પુરેપુરી રીતે ચર્ચાઈ, પ્રયોગો થઈ, સારા પાયા પર મુકવામાં આવ્યો છે. તેમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ કઇ છે ને કઇ નથી, અને તેમાંની કઇ આપણી ગુરુકુળની કેળવણીમાં સ્વીકારવી જોઇએ એ બધો નિર્ણય યોગ્ય અધિકારીઓને હાથે થવાની જરુર છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં આર્ય ગુરુકુળોનું સામાન્ય વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે; પણ તે વીશે પુરેપુરું વિવેચન કરવામાં આવ્યું હોય એમ મને ખબર નથી. એટલે જુની ભાવના લેતાં તેનો કાર્યક્રમ પુરેપુરો જાણવામાં ન હોવાથી થોડીઘણી ખોટ પડે, એ સ્વાભાવિક છે; અને તે ખોટ નવાં શાસ્ત્રોની મદદથી સંશોધન કરી પુરી પાડવાની ખાસ જરુર છે. એ માટે પહેલાં તો આખો અભ્યાસક્રમ ફરીથી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના હાથમાં આપવો જોઇએ કે જેથી જુની પદ્ધતિમાં પડતી ખોટો કેમ પુરી પાડવી તેના રસ્તા સંતોષકારક રીતે બતાવવામાં આવે.

હરદારની પુઠે આંખો મીંચી જવા કરતાં, તેમજ હાલની અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં રહ્યા કરતાં ચોક્કસ ભાવના નક્કી કરવી જોઇએ. દરેક પ્રયોગમાં તેની નેમ નક્કી કરી રાખવી જોઇએ. આપણે ગુરુકુળમાં

પ્રાચીન ઋષિઓ પેદા કરવા છે કે આપણે એવા નરરત્નો પેદા કરવા છે કે જે સંસારના દરેક ક્ષેત્રમાં જઈ મેળવેલી વિદ્વત્તા અને રાષ્ટ્રીયતા ફત્તેહમંદીથી વાપરી શકે ? આ પ્રશ્ન ધ્યાનપૂર્વક ન જોવાય તો તે બહુ જુજ મહત્ત્વનો લાગશે. "એમાં શું ?" "થઈ રહેશે !" "હજુ નીકળવા તો દો" "આખરે છોકરાઓ કેવા નીકળશે તે એની મેળે નક્કી થશે"—આવા વિચાર રાખવા એ તો અંધારામાં ફાંફાં મારવા જેવું લાગે છે. પહેલેથી નક્કી કરવુંજ જોઈએ કે એ બેમાં કયો રસ્તો આપણે લેવો છે.

જો આપણે અર્વાચીન ઋષિઓજ પેદા કરવાની ફક્ત ભાવના રાખતા હોઇએ તો આપણી સંસ્થા ઘણાજ થોડા, અને વીણી કાઢેલા વિદ્યાર્થીઓ માટે હોઈ શકે—કારણ કે હજુ દુનીઆ પરથી લોભ, મહત્ત્વાકાંક્ષા, મોટા થવાના કે છોકરાઓને પ્રવૃત્તિ માર્ગે ફત્તેહ અપાવવાના વિચારો નાબુદ થયા હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. આ કારણને લીધે વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ ગુરુકુળમાં નહીં આવે. દુનીઆના પાવરધા માણસો, જેઓના જીવનની આશા સામાન્ય સુખો પર બંધાય છે તેઓ તેમના છોકરાઓને ઋષિઓ જ થતા જોવા ઇચ્છે એમ માનવું એ જરા વ્યાવહારિક જ્ઞાનની ન્યૂનતા દર્શાવે છે. હવે જો આ ભાવના સ્વીકારવી હોય તો એને માટે શિક્ષણપદ્ધતિ એવી હોવી જોઇએ કે જેથી આપણા વિદ્યાર્થીઓ તે સિદ્ધ કરવા શક્તિમાન્ થાય. હાલ જે કેળવણી અપાય છે તે જોતાં આ ભાવનાજ લક્ષ્યમાં હોય એમ લાગે છે. જો થોડાઘણો ફેરફાર કરવામાં આવે તો આપણા વિદ્યાર્થીઓ કૈંક અંશે આ ભાવના પુરી શકે; અને દરેક વર્ષે પાંચસાત કે દસ સારા ઉચ્ચાભિલાષી શાસ્ત્રીઓથી આપણી સમાજને શોભાવી શકાય. મને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા શાસ્ત્રીઓ માટે માન છે. તેઓમાં ઘણા નમુનાઓ એવા છે કે તેમના જેવા શાસ્ત્રીઓ વધતા જાય તે જોવા હું રાજી છું. પણ આપણા પ્રાચીન કર્મવીર ઋષિઓ અને અર્વાચીન શાસ્ત્રી-

એમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે, અને જો આપણે ફક્ત શાસ્ત્રીઓથી સંતોષાવું નહીં હોય તો આ કેળવણીમાં કેટલાંક તત્ત્વો ઉમેરવાં જોઇએ.

જો મહાભારતના વીર નરો જોઇશું તો આ આપણને બરાબર સમજાશે. દ્રોણ, ભીષ્મ, અશ્વત્થામા કે એથી વધારે સાત્વિક કોઈ પણ મહાત્મા લો તો એ વસ્તુ તો ખુલી જ જણાશે કે તેઓના વ્યક્તિત્વની અદ્‌ભુતતા કંઈ ઓર જ જણાય છે. દરેક પોતાની ઢબ અને સ્વભાવ પ્રમાણે મનુષ્યત્વની કંઈક ખરેખરી ખુબી પોતામાં દર્શાવી શકે છે.

આ વ્યક્તિત્વ વિના જીવનમાં મહત્તા નથી, શક્તિ નથી અને જનસમાજ જીતવાની પ્રેરણાશક્તિ થતી નથી. તે વિના ગમે તેટલી વિદ્વત્તા હોય પણ તે ગ્રામોફોનની,—માણસની નહીં. શક્તિ ખીલવવા માટે સ્વાતંત્ર્ય વધારે જોઇએ. આપણી ગુરુકુળની હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે દરેક વિદ્યાર્થીને એક જ રીતે, નિયત ક્રમે ઘડીઆલના યંત્ર માફક ચલાવવામાં આવે છે. કેટલીક વસ્તુમાં એ યાંત્રિક નિયમ સારો છે. અત્યારે હીંદમાં અપાતી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણક્રમની મોટામાં મોટી ખોડ હોય તો તે નિયત ક્રમનો અભાવ. જે ડીસીપ્લીન, જે અભ્યાસ આપણા આગલા જમાનામાં હતો—જે હાલ પશ્ચિમમાં જોવામાં આવે છે—તે આપણી યુનીવર્સીટીના ગ્રેજ્યુએટોમાં જોવામાં આવતો નથી. તે ખોટ ઘેલાશક પુરી પાડો; પણ દરેક માણસને બહુ જાપતામાં રાખી, બહુજ સારી રીતે યંત્રવત્ બનાવવામાં આવે તો વ્યક્તિત્વનું નિકંદન નીકળી જાય, અને તેના સંકુચિત સમજમાં ગમે તેટલી વિદ્વત્તા ભરવામાં આવે તો પણ કંઈ સારું ફલદાયી પરિણામ આવી શકેજ નહીં. બહુ નિયમમાં બંધી કરીને આપણી ન્યાતોએ સમાજનું સત્યાનાશ વાળ્યું એ વીસરવું જોઇએ નહીં. માટે ડીસીપ્લીનમાં પણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય માટે પુરેપુરો અવકાશ જોઇએ—જે મને ગુરુકુળની પદ્ધતિમાં ગેરહાજર લાગે છે. થોડો વખત એવો રાખવો જોઇએ, થોડોક અભ્યાસક્રમ એવો રચવો જોઇએ કે જેમાં દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની બુદ્ધિ

પ્રમાણે પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિઓ ખીલવી, પરિપૂર્ણ કરી શકે. થોડાક પ્રસંગો એવા પણ રાખવા જોઇએ કે જ્યારે ગુરુકુળમાં રહી જે નૈતિક જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેના સ્વાતંત્ર્યથી ઉપયોગ કરવાનો અનુભવ મળે. નહીં તો આખરે અંકુશ જતાં સ્વાશ્રય નહીં શીખેલું મન અત્યંત સ્વચ્છંદી થઇ જઇ બધું ધુળધાણી કરે, એમ મનુષ્યસ્વભાવના અનુભવીઓની જાણમાં છે. "જંગલી સ્વતંત્રતામાં નૈતિક બુદ્ધિ દૃઢ થાય છે; યાંત્રિક ગુલામગીરીમાં તે દૃઢતાનો વિનાશ થાય છે." એ મહાત્મા ઇમર્સનનું વાક્ય શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ ભુલવું જોઇએ નહીં.

(૧) બાલપણથી અતિશય વિનય શીખવાય તે એક રીતે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને હાનિ પહોંચાડે છે. મારા અવલોકન પ્રમાણે ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓ જોઇએ તેના કરતાં વધારે વિનયશીલ હોય છે. એને પરિણામે એક જાતનું ગરીબડાપણું આવવાની ધાસ્તી રહે છે. આપણે ભુલવું ન જોઇએ કે નાનપણમાં જરા તોફાન કરતા છોકરાઓજ મોટપણે મીઠાવાળા માલમ પડે છે.

(૨) એમના પર જે શાસન–Discipiue–ચલાવવામાં આવે છે તે મને ઘણું સખ્ત લાગે છે. શાસન જોઇએ; પણ તે બહુ સખ્ત થવાથી સ્વાશ્રયી થવાનો લાભ મળતો નથી. આપણે જોઇએ છીએ કે મજબુત મનના માતપિતાનાં સંતાનો નબળા મનનાં નીકળે છે અને તેનું એક કારણ અતિશય સખ્ત શાસન છે. તેને જ લીધે જે શાસન રાખવામાં આવે છે તેને બદલે બીજી રીતનું રાખવું જોઇએ કે જેથી પરાધીનતાના ગેરલાભ વિના નિયત જીવનના લાભ મળે. તે માટે અમેરીકાની સ્કુલનું શાસન વધારે પ્રશંસનીય છે. કેટલાક સ્ટેટમાં દરેક નીશાળનું શાસન છોકરાઓનીજ કમીટીને સોંપવામાં આવે છે. ત્યાં છોકરાઓ પોતાના અધિકારી નીમે છે. આથી લોકશાસનના પણ પાઠો શીખાય અને શાસન હંમેશાં પોતાનુંજ કરેલું હોવાથી, આત્મનિયંત્રણ, સ્વાશ્રય, અને સ્વાભિ-

માન શીખાય છે. માસ્તરો ફક્ત અદૃશ્ય રહીનેજ દેખરેખ રાખે એમ કરવું જોઇએ.

(૩) કેટલાક દિવસો એવા રાખવા જોઇએ કે જેમાં વિદ્યાર્થીઓ મરજી મુજબ કરી શકે. અને તેથી દરેકનો સ્વાભાવિક શોખ જણાય અને કયા વિદ્યાર્થીમાં હજી ગુરુકુળનો જુસ્સો નથી આવ્યો તે જોવાની તક માસ્તરોને મળે. આવે દિવસે તેઓની મરજી માફક તેમને કરવા દેવું, અને આખા દિવસનો રીપોર્ટ કરવાનું કહેવું. આ સુચના ઘણી નજીવી છે; પણ તેને વધારે સારી રીતે દાખલ કરવી એ અધિષ્ઠાતાનું કામ છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક પ્રયોગો છે પણ તે સ્થલસંકોચને લીધે આ પત્રમાં આપી શકાય એમ નથી. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ઋષિજીવનની બીજી ખુબીઓ આણવી મુશ્કેલ છે અને તેને આ જમાનામાં આણવા એવા ઉપાયો યોજવા જરુરના છે કે જેથી તેના અભાવથી ઉદ્ભવતા ગેરફાયદા આપણને નડે નહીં. અસલનાં ગુરુકુળો મોટાં કુટુંબો જેવાં હતાં. કેટલાંક સંસ્કૃત નાટકો પરથી એમ પણ લાગે છે કે સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓની રસિક સંગતમાં વિદ્યાર્થીઓ રહેતા અને અભ્યાસ સાથે હૃદયની મીલાવટ પણ થતી; અને જ્યારે તેઓ જીવનમાં ખરેખરા પડતા ત્યારે હૃદયની મૃદુતાથી તેઓ અજાણ્યા રહેતા નહોતા. પહેલાંનાં ગુરુકુલ માત્ર છોકરા ભણાવવાના મઠ નહોતા; સાત્વિક કુટુંબજાલ કહીએ તો ચાલે એવાં હતાં. પણ આપણી હાલની સ્થિતિ કઢંગી છે. શુષ્ક પરિસ્થિતિમાં છોકરાઓને મુકવાથી અનેક ગેરફાયદા થવાનો ડર રહે છે.

(૧) બાલવયે માબાપ છોડી આવવાથી જે સ્નેહસ્રોત વહી શકે તે અટકી જાય છે; અને ગૃહરાજ્યની મીઠી હવાની લહેર વિના બાલકનું હૃદય ગુંગળાય એ સ્વાભાવિક છે.

(૨) હૃદયની કેળવણી ગૃહમાં કે સગાંસંબંધીના સ્નેહમાં મળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જે છોકરાઓને તે સ્નેહમય વાતાવરણનો

પાસ લાગ્યો નથી હોતો તેઓ સ્વાર્થી કે અતડા થઈ જવાની બીક રહે છે; અને તે પરિણામ સારું કહી શકાય નહીં.

(૩) આપણે ગમે તેટલું સખ્ત શાસન રાખીએ પણ જો કેળવણીમાં ઊર્મિઓને વહેવા દેવાનો માર્ગ નિયત કરેલો નહીં હોય તો તે કોઈ અનિયત માર્ગે વહી જાય છે અને વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યને કલંકિત કરે છે. તેમાં એ પણ વિચાર કરવાનો છે કે ૨૫ વર્ષની ઉમ્મર હાલનો સમય જોતાં ઘણી મોટી છે, અને ત્યાં સુધી આ શાસનનું પરિણામ શું આવે તે અનુભવી માણસની ઉંડી નજરથી જોવું જોઇએ.

(૪) આપણી કેળવણી બુદ્ધિપ્રધાન થઇ જવાથી, હૃદયની કેળવણી વિના શુષ્ક થઈ જવાનો પણ ડર રહે છે.

(૫) આટલા બધા સખ્ત શાસનમાં રાખ્યા પછી જ્યારે ૨૫ વર્ષે યુવકો ઘેર જાય ત્યારે કેટલા વર્ષની દાબેલી ઊર્મિઓ ફાટી નીકળી નહીં ઇચ્છવા જેવો કેર વર્તાવે એ પણ સંભવિત છે.

આ કારણોથી કેટલેક અંશે વાતાવરણમાં વધારે મૃદુતા ને રસિકતા આવે તો તે મારી નજરે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

એ મૃદુતા પહેલાં ખીલવાતી હતી, કારણ કે ગુરુકુળમાં અનેક ઋષિઓનો કુટુંબ સહિત વાસ હતો. હજુ આપણે કોઇ ઋષિની કુટુંબ સહિત પધરામણી કરી શકયા નથી; એકબે ગૃહસ્થની વાત પરથી મને લાગ્યું કે જ્યારે તેઓ વાનપ્રસ્થ થશે ત્યારે ગુરુકુળમાં નિવાસ કરશે. પણ એ તો ભોજનની આશાએ ભુખ તૃપ્ત કરવા જેવું હાલ તો થાય. અને એટલી વારમાં જે છોકરાઓ ઉછરે અને હૃદયહીન થઇ જાય, તેમને માટે કોઇ વ્યવસ્થાની ખાસ જરુર છે. પણ જ્યારે આપણું પોતાનું મકાન થાય ત્યારે એવી ગોઠવણ કરવી જોઇએ કે અમુક છોકરાઓ માસ્તરના ઘરમાં જ રહે. આથી તેઓ કુટુંબજાળનો અનુભવ મેળવી શકશે. ફક્ત દિવસના વખતે તેઓ અભ્યાસગૃહમાં આવે; અને ત્યાં દિવસ ગુજારી રાતે પાછા માસ્તર જે

ઓરડામાં રહેતા હોય ત્યાં જાય. આ રીતથી માસ્તરના ચારિત્ર્યની છાપ પણ તેમના પર વધારે પડે, અને છોકરાઓની લશ્કરી જીંદગીમાં પવિત્ર ગૃહશિક્ષણને સ્થાન મળે. પછી આપણે જોવાનું ફક્ત એટલું જ રહે કે માસ્તરો હંમેશાં ઉચ્ચાભિલાષી, ચારિત્ર્યવાન અને ઉમદા હોય.

આ બહુ લાંબા થએલા પત્રમાં બીજી વધારે વસ્તુ નહીં ઉમેરતાં ફક્ત શિક્ષણપદ્ધતિ પર થોડું લખી વીરમીશ. આપણા ગુરુકુળની શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં ઘણો ફેર કરવાની મને જરુર લાગે છે. મેં જોયું છે ત્યાં સુધી જે પ્રમાણે આપણી બીજી નીશાળોમાં શીખવાય છે તેવી જ રીતે ત્યાં પણ શીખવાય છે. તેમાં હાલમાં થએલા સુધારાનો સમાવેશ થતો હોય એમ લાગતું નથી. શિક્ષણપદ્ધતિ બે પ્રકારની છે. એક તો જુની કે જે પહેલાં બધે પ્રવર્તમાન હતી, અને જે આપણા હીંદુસ્તાનમાં ખાસ કરીને વધારે પ્રિય હતી—જેને આપણે શાસનપ્રધાન કહીએ તો ચાલે. તેમાં વિદ્યાર્થીનું મગજ શાસનથી, પાઠથી, સમયાનુસાર તાબેદારીથી, ઉચ્ચ શ્રેણીએ ચઢા-વવામાં આવે છે; ન્યાયપૂર્વક વિભક્ત કરેલા વિષયો બરોબર તેને ગોખાવવામાં આવે છે; અને ધીમેધીમે તેની બુદ્ધિમાં પણ તે પ્રમાણે ઉત્ક્રાંતિ થવા પામે છે. આપણી હાલની બધી શિક્ષણપદ્ધતિ આ પ્રકારની છે. ભાષા શીખવવી હોય તો તેના વિભાગો, તેના નિયમો, તેના અંગોની વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે, તે મગજમાં ઠસાવાય છે, અને લાંબા અભ્યાસથીજ વિદ્યાર્થી તે શીખે છે.

બીજી પદ્ધતિ સ્વાભાવિક છે. તેમાં વિષય પર ધ્યાન અપાતું નથી. અણગમતા વિષયો ગોખાવી બુદ્ધિ અર્પવાનું કામ થતું નથી. દરેક બાલકના મગજનો જે સ્વાભાવિક વિકાસક્રમ હોય તે પ્રમાણે સ્વાતંત્ર્યથી, મજાહથી, પ્રયત્ન વગર તેની બુદ્ધિ ખીલવવી એ તેનો હેતુ છે. આ પદ્ધતિનો પશ્ચિમમાં વધારે સ્વીકાર થતો જાય છે. કેં પણ સખ્તાઇ કે શાસન વગરજ આ પદ્ધતિનો ક્રમ ચાલે છે અને તેનાથી બુદ્ધિનો વિકાસ વહેલો અને

બહોળો થતો જાય છે. દાખલા તરીકે પહેલાં ભાષા શીખવાની રીત જુદી હતી. આપણે ત્યાં અમરકોષ ને સિદ્ધાંતકૌમુદી ગોખાતાં. ભાંડારકરના શુષ્ક વજ્ર જેવા નિયમો મોઢે કરાતા અને સંસ્કૃત જેવી સહેલી ભાષાને અઘરી કરી મારીમચડીને મગજમાં પેસાડાતા. નવી પદ્ધતિને "ડીરેક્ટ મેથડ" કહે છે. સહેલાઇથી, સરલતાથી જેમ બાલક પોતાની માતૃભાષા શીખે તેમજ નાના નાના શબ્દોથી ભાષા શીખવાય છે, અને ઘણુજ થોડા વખતમાં ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ પદ્ધતિ એકલી ભાષા શીખવવામાંજ નહીં પણ દરેક વિષય શીખવવામાં દાખલ થઈ શકે છે. આ નવી ધાટી હજુ આપણી ગુરુકુળની પદ્ધતિમાં દાખલ થઈ નથી; માટે આપણા માસ્તરોની ખાસ ફરજ રહેવી-રાખવી જોઇએ કે તેઓ આ પદ્ધતિનો ઉંડો અભ્યાસ કરી તેને અભ્યાસક્રમમાં વધારે દાખલ કરતા જાય.

આટલું લખ્યા પછી હાલ મારે કૈં ખાસ લખવાનું નથી. જે બીજી ભાવના ગુરુકુળની છે-કે જેથી ગુરુકુળ એક હીંદુ ઇટન થઈ રહે-તે હજુ સ્વીકારાઈ નથી. તે માટે પ્રયત્નો પણ આદરેલા નથી અને આદરવાનું મન પણ જણાતું નથી. તેને માટે સંસ્કૃતિમાં મચી રહેલા કોઈ મોટા શહેર પાસે ગુરુકુળ આણવું જોઇએ, તેમાં બહારના વિદ્યાર્થીઓ દાખલ કરી લોકપ્રિયતા વધારે પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ, અને હાલના સમયમાં કીંમતી ગણાતી પાશ્ચાત્ય કેળવણીને કેટલેક અંશે દાખલ કરવી જોઇએ. જ્યાં સુધી એવું કૈં થાય નહીં, ત્યાં સુધી તે વીશે વિચારો બહાર પાડવા એ વ્યર્થ ગણાય.

ગુરુકુલનો માર્ગ હાલ કઠણ જણાય છે, પણ તેનું ભવિષ્ય ઘણું મોટું છે એ તો ચોક્કસજ છે. આ માર્ગે આપણી જોખમદારી આપણે બરાબર રીતે અદા કરી શકીએ તે પહેલાં આપણે ભાવના નક્કી કરવી જોઇએ. હરદ્વારમાં ભાવનારુપે મ. મુનશીરામની વ્યક્તિ છે; આપણે તેની ગેરહાજરીમાં વધારે ચિરસ્થાયી પણ અઘરી ભાવના સત્ત્વરુપે રાખવી

પડશે. આપણા હેતુમાં તો ભિન્નતા છેજ નહીં. વિદ્યાર્થીઓનું શરીર એવું બને કે આત્માની ઉત્ક્રાંતિમાં તે મદદ કરે–રોકાણ નહીં. સ્થૂલતાને અતિશય ખીલવવી નહીં જોઇએ તેમજ રમતીયાળપણાની ખુબીઓની ગેરહાજરી પણ ન જોઇએ. પણ સ્થૂલ શક્તિઓનો વિકાસ એવો થવો જોઇએ કે જે આંતર વિકાસથી ઉદ્ભવતા "યોગ"–harmony–એકતાનતાને પુરી મદદ કરી વિદ્યાર્થીને પૂર્ણતાને માર્ગે દોરી જાય. ત્યાગ અને સહનશીલતા એવાં સ્વાભાવિક થાય કે તે દુઃખ તરીકે નહીં, અંતરની ઊર્મિઓના ઉચ્છેદન તરીકે નહીં, પણ ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચવાના સુખદ માર્ગ તરીકે મનાય; અને તે ઉપરાંત અસલની આત્મસંતુષ્ટ ધાટી ન આવે પણ લોકોના ભલા માટે આત્મસમર્પણ કરવું એ એક સ્વભાવનું લક્ષણ બને–જીવનનું પ્રથમ લક્ષ્ય બને. જ્યારે ગુરુકુળ આવા વિદ્યાર્થીઓ નીપજાવવાનું સાધન થાય ત્યારે જ સ્વામી દયાનંદની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ એમ કહેવાય, એટલું જ કહી, આપની ક્ષમા માગી, આ પત્ર પુરો કરીશ.

સામાજિક સુધારણા*

સામાજિક સુધારણા વીશે વિચાર કરતાં નીચેના પ્રશ્નો ખડા થાય છે:—

૧. નિરોગી સમાજનો અર્થ શું?

૨. આરોગ્યના આવશ્યક ધોરણથી અર્વાચીન હીંદુ સમાજ કેટલા પ્રમાણમાં ઉતરતો છે?

૩. સામાજિક જીવનના સાંપ્રત ધોરણને ઉન્નત કરવાના શા ઉપાયો છે?

આખા ઓગણીસમા સૈકા દરમ્યાન હીંદુસ્થાનના બુદ્ધિશ્રેષ્ઠ નરોએ ઉપરના સવાલોનું સંતોષકારક નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ આપણો સમાજ આગળ વધતો દેખાતો નથી. આનું કારણ શોધવું અઘરું નથી.

રાનાડે, રાજા રામમોહનરાય જેવા ગણ્યાગાંઠયા પુરુષો પ્રભાવશાળી કે લોકપ્રિય હોવા છતાં તેઓ એકલા સંગીન પરિણામ કદી પણ લાવી શકે નહીં. એ તો જ્યારે આપણા જેવાં સાધારણ સ્ત્રીપુરુષો આ પ્રશ્નોનો નીવેડો લાવવા મથે અને તેમાંથી નીપજતી અંગત માન્યતાને વળગી રહીને તે પ્રમાણે અમલ કરે તોજ ખરો સુધારો થઈ શકે, અને સમાજની પ્રગતિ સધાય.

* આશરે ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં આપેલા ભાષણનો અનુવાદ.

સામાન્ય રીતે જોતાં સામાજિક વિકાસનાં મૂલતત્ત્વો સંબંધી આપણું અજ્ઞાન એટલું બધું છે; સમાજના ઇતિહાસનું આપણું જ્ઞાન એટલું થોડું છે; અને જેઓ સમાજની ઉન્નતિનું કામ હાથ પર લે છે તેઓ કાર્યવ્યવસ્થામાં વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ જેવું કૈં પણ રાખવામાં એટલા બેદરકાર હોય છે કે પરિણામે સામાજિક સુધારા વીશે મળી શકે છે તેટલા સાહિત્યમાંથી સમાજની ખામીઓનું પદ્ધતિસર વિવેચન મેળવવું અશક્ય થઈ પડે છે. જેવી રીતે કોઈ અજ્ઞાન સ્ત્રી ભયંકર રોગથી પીડાતા ગરીબ બીચારા દરદીની સારવાર કરવા જાય, તે પ્રમાણે આપણે આજે સામાજિક સુધારાનું કામ કરી રહ્યા છીએ. આ બંને પ્રકારના અર્ધદગ્ધ પરિચારકોની પરમાર્થ વૃત્તિનાં પરિણામો મૂલ રોગનાં પોતાનાં ખરાં પરિણામ કરતાં પણ વધારે ભયાનક છે.

એકાદ સામાન્ય હીંદુના મનમાં સમાજ વીશે જે વિચારો હોય છે તે બહુજ સંકુચિત હોય છે. તે વિચારોની હદ તેના નાતીલા કે ગણ્યાગાંઠયા મિત્રોથી આગળ વધતી નથી. સમાજની પ્રગતિનું માપ તે દસ વર્ષમાં થએલા નાતના જમણવાર કે નાત બહાર મુકાએલા શખ્સોની સંખ્યા પરથી કાઢે છે. આ સંકુચિત મર્યાદાજ આપણા સર્વ દુઃખનું કારણ છે. આપણે આખા સમાજ પ્રત્યે વધારે વિશાળ નજરથી જોવું જોઇએ. સમાજ એ એક જીવંત વ્યક્તિ છે, અને તે માનવ દેહનાં જેવાંજ વિવિધ અંગોની એકતાનતા પર રચાએલો છે. એક સરખા રોગોથી તે બંને પીડાય છે; એક સરખા ઉપાયોથી તેમાંથી બચે છે; અને એકજ પ્રકારના નિયમોથી નિયત થાય છે. સમાજ મનુષ્યદેહથી માત્ર વિરાટ્ ને વધારે અટપટો છે એટલુંજ.

સમાજની આ ભાવના કૈં નવી નથી. પંજાબની પાંચ પવિત્ર સરિતાઓને કાંઠે વેદોચ્ચાર કરતા ઋષિમુનિઓ તેનાથી અજ્ઞાત ન હતા. અને પુરુષસૂક્તમાં દર્શાવેલા વિરાટ સ્વરૂપમાં આપણે આજ

વિચારને અજબ કાવ્યમયતાથી વર્ણવેલો જોઇએ છીએ. સૈકાંઓ વીત્યા પછી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં પણ એ ભાવના ગાવામાં આવી છે. આ કવિઓ અને ફીલસુફોએ ઉચ્ચારેલી સમાજની સમગ્ર એકતાની ભાવના નહીં તો બીજું શું? પરંતુ અર્વાચીન વિચારકોએ આ ભાવનાને વધારે વિચારપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ પાયા પર મુકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને તેમ કરતાં ભૂતકાલના મહાન કવિઓ અને શાસ્ત્રોના જેવા જ નિરાકરણ પર આવતાં તેઓ પણ કહે છે કે સમાજ એક જીવંત વ્યક્તિ છે. છતાં આપણે જોઇએ છીએ કે મોટા મોટા સુધારકો પણ સમાજના અંગેઅંગમાં રહેલી મૌલિક એકતાનતાને ભુલી જઇ તેની ઉપર કટકે કટકે અખતરા કરવા મંડી રહ્યા છે. જે એક દૂષણ પોતાના મનમાં વધારે ખરાબ લાગે તેનેજ એકદમ સુધારી દેવા દરેક સુધારકે પ્રયત્ન કર્યો છે અને પરિણામે સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિએ વિદૂષકના પચરંગી પહેરવેષ જેવું સ્વરુપ પકડ્યું છે. આથી લોકો તે તરફ તિરસ્કાર સીવાય બીજો શો ભાવ દર્શાવી શકે?

શક્તિ એ શારીરિક તેમજ સામાજિક આરોગ્યનું પહેલું તત્ત્વ છે. સમાજ જો જીવતું શરીર હોય તો તેની સંપૂર્ણ આરોગ્યતાનો આધાર તેનાં જુદાં જુદાં અંગોની પોતપોતાનાં નિયત કરેલાં કાર્યો બરાબર બજાવવાની શક્તિ ઉપર છે.

સમાજનો દરેક સભ્ય સશક્ત અને પ્રવૃત્તિશીલ હોવો જોઇએ; પોતાનું કર્તવ્ય કરવાની અને પોતાના નક્કી કરેલા ક્ષેત્રમાં વિજયશાળી થઇને સમાજને બળવાન બનાવવાની તેનામાં શક્તિ હોવી જોઇએ.

બીજું એ છે કે આવા પ્રત્યેક અંગને બીજાના માર્ગમાં આડે આવ્યા સીવાય પોતાનું કાર્ય કરવાને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઇએ. અને તેજ પ્રમાણે બીજાના માર્ગમાં આડા આવ્યા સીવાય જ્યારે દરેક સભ્યને પુરેપુરી સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં તેની મરજી પ્રમાણે કામ કરવા

દેવામાં ને હરવા ફરવા દેવામાં કોઇ પણ જાતનો અંતરાય નાંખવામાં આવે નહીં અને જ્યાં સુધી તે સભ્ય પોતાને પ્રાપ્ત થતી દરેક તકનો બીજાને ગેરલાભ કર્યા સીવાય પુરતો ઉપયોગ કરે ત્યારેજ આપણે કહી શકીએ કે સમાજ આરોગ્યમય જીવન બતાવે છે.

ઉપર વર્ણવેલું સ્વાતંત્ર્ય જો ગેરહાજર હોય તો સમાજની ઉન્નતિનાં બીજ ભોંયમાંજ સુકાઇ જાય છે, અને પ્રગતિ અને વિકાસ અસંભવિત થઇ પડે છે.

ત્રીજું તત્ત્વ સમગ્ર એકતાનતા છે. પ્રથમથી નિયત કરેલી એકતાનતા સપ્રભાવ અસ્તિત્વની પહેલી શરત છે. આળસુ માનેલા પેટની સામે બળવો કરવા ઉઠેલાં અંગોની કથા તો બધા જાણે છે. ખરેખરી સમગ્ર એકતાનતાની ખુબી અકસ્માત વખતે પણ પોતાની ફરજ બજાવતાં અવયવોની અદ્દભુત સંવાદી પ્રવૃત્તિમાં દેખાઇ આવે છે.

હવે આપણે હીંદુ સમાજ તરફ આ મૂલતત્ત્વો ઉપરથી નીપજતા દૃષ્ટિકોણથી નજર નાખીએ.

આપણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પોતાની શકિત અને આરોગ્યથી વૃદ્ધાવસ્થા કે રોગ સામે ટક્કર ઝીલી શકતાં નથી. આજે પુરુષો નિર્વીર્ય અને સાહસ વિનાના વહેંતીઆ દેખાય છે; અને આપણી સ્ત્રીઓ જન્મથી માંદલી હોય છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ જીવનના ક્રમની તેમની પહેલી ફરજ મૃત્યુના મોમાં ગયા વિના અદા કરી શકતી નથી. જે દેશમાં કાચી વયે છોકરી બાળકની મા થાય અને છોકરો છોકરાનો બાપ થાય છે; જ્યાં લગ્ન તિરસ્કારભર્યો ખેલ જેવાં છે, ત્યાં તમે નિર્વીર્યતા, સત્ત્વહીનતા, અને નિર્માલ્યતા સીવાય શાની આશા રાખી શકો? પરિણામ દેખીતુંજ છે. શારીરિક નિર્માલ્યતા નૈતિક અને બુદ્ધિવિષયક નિર્બલતાને જન્મ આપ્યા વિના કેમ રહે?

અને હવે સ્વાતંત્ર્યની વાત. જ્યારે હું એક સામાન્ય હીંદુનું જીવન જોઉં છું; જ્યારે તેને સૈકાઓ પહેલાં સજ્જડ કરેલા ચીલાઓમાં

જીંદગી શરુ કરતો જોઉં છું; જ્યારે દરેક પળે રુઢી એને એક માત્ર નિશ્ચેતન યંત્ર બનાવી મુકતી દેખું છું; જ્યારે નાના મોટા સામાજિક જુલમોથી એને કચરાતો જોઉં છું, ત્યારે એ જીવી કેમ શકે છે, એ ભારવાહી ગર્દભની ધીરજથી કેમ બધું સહન કરી શકે છે તે મને સમજાતું નથી.

રીવાજના જુલ્મી સપાટાથી આપણે એટલા બેશુદ્ધ થયા છીએ કે આપણે મનુષ્ય છીએ એવો દાવો કરવાનું પણ ભાન રાખી શકયા નથી. રુઢીએ આપણાં સ્ત્રી ને પુરુષોની તંદુરસ્તીની ખુવારી કરી છે. તેણે આપણી બુદ્ધિને વિકૃત કરી દીધી છે. તેણે આપણાં વ્યક્તિત્વ ને સ્વાતંત્ર્ય-વિકાસ કચરી નાખ્યાં છે. તેણે આપણી વિવેકબુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કરી છે અને ઉન્નત વિચાર કરવાની કે ભગીરથ કાર્યો કરવાની શક્તિ લઇ લીધી છે.

હીંદુ સમાજને દુર્ભાગ્યે તેનામાં સમગ્ર એકતાનતાનો પણ અભાવ છે. જ્ઞાતિબંધને એકલવાયાપણું આણ્યું છે. જ્યારે સારા જગતમાં લોકો પોતાનો દૃષ્ટિકોણ વધારે વીશાળ કરીને એકબીજાનો સંબંધ વધારે ગાઢ કરવાને મથી રહ્યા છે, ત્યારે આપણે એકલપંથી અને એકલવાયા બનવા મથીએ છીએ. જેમ લગ્નના અને ખાવાપીવાના વ્યવહારનું ક્ષેત્ર ઓછું થતું જાય તેમ લોકો પોતાની જાતને વધારે પવિત્ર અને વધારે ખાનદાન માને છે. આપણે ત્યાં અસ્પર્શ્યતા એટલી હદ સુધી જડ ઘાલી બેઠી છે કે ચુસ્ત અને એકલવાયા ગૌડ બ્રાહ્મણો પોતાની પત્નીને હાથે રંધાએલા ખોરાકનો પણ આહાર કરતા નથી. જે પવિત્રતાને સ્પર્શ માત્રથી અશુદ્ધ થવાની ડગલે અને પગલે ભીતિ રહેલી હોય તે પવિત્રતા કેટલી ધિક્કારને પાત્ર હોવી જોઇએ ? જે સદ્‌ગુણને જાળવવા માટે હરહંમેશ યત્નશીલ રહેવું પડે તે ગુણ સાચવવા માટે આટલો પરિશ્રમ ઉઠાવવો શા કામનો ? આપણા સદ્‌ભાગ્યે આ છોકરવાદી ખ્યાલો અદૃષ્ટ થતા જાય છે.

હર્બર્ટ સ્પેન્સરના શબ્દોમાં કહીએ તો સમાજનો વિકાસ દહાડે દહાડે સ્પષ્ટતર વ્યક્તિત્વ ને વધારે સુદૃઢ એકતાનતા તરફ થતો જાય છે. અને

જ્યારે આપણે શરીર, મન ને નીતિમાં વધારે મજબુત થઇએ; જ્યારે આપણે મનુષ્ય તરીકે વર્તતાં શીખીએ અને જુલ્મી રીવાજોના ગુલામની માફક જીવન ન વીતાવીએ; જ્યારે આપણે રાષ્ટ્રીય ઐક્ય સિદ્ધ કરતાં શીખીએ ત્યારેજ આપણાં ભવ્ય સ્વપ્નાંઓ ફલિભૂત થશે; ત્યારેજ આપણે આપણા પૂર્વજો જેવા મહાન થઇશું; ત્યારેજ ભારતવર્ષ તેના ઐતિહાસિક ભૂતકાલ અને આશાવાન વર્તમાન જેવું ઝળહળતું ભવિષ્ય પ્રાપ્ત કરશે; અને ત્યારેજ તેની પ્રજા દુનીઆની બીજી પ્રજાઓમાં સમ્રાજ્ઞીપદે વીરાજશે.

ન્યાતના સામાજિક વિકાસનાં તત્ત્વો

આપણે સુધારાની અને પ્રગતિની વાતો કરીએ ત્યારે એટલું તો જોવું જોઇએ કે હાલ આપણી સ્થિતિ કેવી છે, અને તેમાં એવાં તત્ત્વો કયાં છે કે જે ખીલવવાથી આપણે સોનેરી ભવિષ્યની આશા રાખી શકીએ. આપણી ન્યાત હાલ કઈ ભૂમિકા પર છે તેના નિર્ણય માટે આપણે પહેલાં જોવું જોઇએ કે સામાજિક જીવનનાં તત્ત્વો ક્યાં કયાં છે.

આપણે ત્યાં સમાજ એક જીવન્ત વ્યક્તિ છે એમ ખાસ કરીને માનવામાં આવતું નથી. આપણી ન્યાત કે આપણો સમાજ પેદા થયાં અને હાલ ચાલે છે, તે ગમેતેમ કે ચોક્કસ નિયમોને આધારે, તેનો પણ આપણે વિચાર કરતા નથી. આ વિચાર ઘણે અંશે પશ્ચિમમાં થયો છે. ત્યાંના વિદ્વાનોએ સમાજશાસ્ત્ર સારા પાયા ઉપર રચ્યું છે; અને તેને આધારે અમુક સમાજ જીવતો છે, અથવા તેના જીવવાની આશા છે કે નહીં તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે. તેને આધારે આપણામાં ખુટતાં તત્ત્વોની ખીલવટ થઈ શકે છે; અને સમાજ જો તદ્દન નિર્માલ્ય ન થયો હોય તો તેનો પુનરુદ્ધાર કરી શકાય છે.

સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ-ખાસ કરીને આપણી ન્યાતના દૃષ્ટિબિંદુથી ઘણો જરુરનો છે. આ અભ્યાસ શરુ થાય તે પહેલાં એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે જેમ માણસનું શરીર એક જીવન્ત વ્યક્તિ છે તેમજ દરેક સમાજ જીવતી અગર જીવી શકે એવી વ્યક્તિ છે. સુખાકારીના જે કાનુનો શરીરને લાગુ પડી શકે છે તેજ સમાજને પણ લાગુ પડે છે. જે લક્ષણ માણસને સારો મજબુત, નકામો કે નિર્બલ બનાવે છે, તેજ લક્ષણ સમાજને પણ તેમ બનાવે છે. આટલું ધ્યાનમાં રાખી સુખાકારી—મનુષ્યની કે સમાજની—નાં મુળ તત્ત્વો ખોળીશું અને તે આપણામાં છે કે નહીં તેની તપાસ કરીશું.

(અ) પહેલું તત્ત્વઃ શક્તિ.

જ્યારે માણસના દરેક અવયવ કસરતથી ખીલેલા હોય ત્યારે તે સશક્ત કહેવાય, તેમ સમાજ સશક્ત ત્યારેજ ગણાય કે જ્યારે તેમાંની દરેક વ્યક્તિ શક્તિમાન હોય. આ શક્તિ એક રુપે નહીં, પણ અનેક રુપે હોવી જોઇએ.

શારીરિક શક્તિ જીવંત સમાજને ખાસ જરુરની છે; અને જે જે વસ્તુ તે શક્તિ લાવી શકે તે તે મેળવવી જોઇએ અને બાકીની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. સામાન્ય રીતે દરેક મરદ અને સ્ત્રી શરીરે મજબુત રહે એવી યોજના કરવી હોય તો ખાસ કરી નીચેની વસ્તુ પર ધ્યાન આપવું જોઇએઃ—(૧) લગ્નના રીવાજો; (૨) બાળકોની ઉછેર; (૩) કસરતની કેળવણી; (૪) ખોરાક વગેરે.

(૧) લગ્નના રીવાજોમાં આપણી ન્યાત સંતોષકારક રીતે આગળ વધે છે એ ખરેખર આનંદની વાત છે. લગ્ન વખતે ૧૩ વર્ષની કન્યાની વય સાધારણ છે, કેટલીક કન્યાઓ ૧૪ વર્ષે પણ પરણે છે, અને ભવિષ્યમાં એ પ્રમાણે જોઇતો સુધારો થશે એમ લાગે છે. ન્યાતના પછાત વર્ગમાં પણ કન્યાની ૧૧ ની વય સામાન્ય છે. વરની ઉંમર પણ તે

પ્રમાણમાં મોટી થાય છે, અને પહેલાં જેમ વયનાં કજોડાં માલમ પડતાં હતાં તેવાં હાલ ભાગ્યેજ નજરે ચઢે છે.

(૨) બાળકોની ઉછેર હજી જોઇએ તેવા સારા પાયા પર સુકાઇ નથી; અને તેનું મોટું કારણ સ્ત્રીનું અજ્ઞાન છે. પહેલાંનાં અસલી ધોરણો ચાલ્યાં ગયાં છે; પણ હજી નવાં અને વિજ્ઞાનવિહીત ધોરણોનો ઉદય થયો નથી એટલે આ વિષય તરફ માબાપનું ખાસ ધ્યાન જવું જોઇએ. યુરોપીય દેશોમાં આ વિષય ઘણોજ ચર્ચાએલો છે અને તે દેશોના વતનીઓનું શરીરબળ ઘણે અંશે તેમની ઉછેરને લીધે છે. જે ગૃહસ્થોએ આ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય તેઓએ આ વીશે થોડી માહીતી આપવી જોઇએ.

(૩) કસરતની આપણામાં અને ખાસ કરીને ભરુચ અને સુરતમાં ઘણી ખોટ જણાય છે. યુવકોના જીવનમાં કસરતે જે સ્થાન મેળવવું જોઇએ તે તેણે મેળવ્યું નથી તે દીલગીરી સાથે કહેવું જોઇએ. દર વર્ષે આ બાબતમાં આપણે બગડતા જઇએ છીએ. મને યાદ છે કે પહેલાં-૧૫ વર્ષ પૂર્વે-ભરુચમાં આપણામાં એવા ક્રીકેટીઅર હતા કે ભરુચનાં બધાં રમતનાં ક્ષેત્રો તેઓ પોતાના સૈકાઓથી ધ્રુજાવતા-જ્યારે ભાર્ગવની ખાસ ટીમ હતી-જ્યારે હાઇસ્કુલની કસરતશાળામાં ભાર્ગવોનો એકડો પહેલો હતો. હાલ ભલે ભણતરમાં આપણે આગળ વધ્યા હોઇશું; પણ જે શારીરિક બળ પહેલાં હતું તે હવે નથી.

દરેક ઠેકાણે આપણી ન્યાતના યુવકોની ક્રીકેટ ટીમ જોઇએ; અને એ ઉપરાંત જેમ કેળવણીની કમીટી છે તેમ યુવકોએ માંહોમાંહ્ય એક બલવર્ધક કમીટી કાઢવી જોઇએ કે જેનું લક્ષ ખાસ કરીને દરેક યુવકની શારીરિક ખીલવટ ઉપરજ હોય. તેને અંગે એક અખાડા જેવું સ્થાન પણ રાખવું જોઇએ. અખાડો શબ્દ એવો હલકો પડી ગયો છે કે આપણે તે કાઢતાં શરમાઇએ. પણ વડોદરામાં સરદારો અખાડા રાખે છે. પુનામાં મોટા

વિદ્વાનો અખાડા ખેલે છે. બંગાલમાં દરેક ફળીએ ફળીએ અખાડા નીકળ્યા છે. અને વીલાયતમાં સેન્ડો જેવાની સ્કુલો—અખાડાઓ—ઠેરઠેર સ્થપાઇ છે.

સ્ત્રીવર્ગની તબીયત ઘણી જ ચિંતા કરવા જેવી થઇ પડી છે. જ્યાં સુધારાની ટાપટીપ અને કૃત્રિમ જીંદગી દાખલ થઇ નથી ત્યાં તે ઠીક છે; પણ જ્યાં શહેરી વસ્તી છે ત્યાં સ્ત્રીઓ મોટાઇમાં તણાઇ કસરત મળે તેવાં ઘરકામ ઓછાં કરે છે અને તેથી શરીર નબળાં પડે છે. માથું દુ:ખવાના અને હીસ્ટીરીઆ જેવા વ્યાધિરુપી અર્વાચીન સુધારાના શાપો આવે છે, નોંતરાય છે. તેને પરિણામે ગર્ભવહન, અને પ્રસુતિનો સમય માબાપો અને ધણીઓને ખરેખરી ચિંતા ઉપજાવે એવો થાય છે. ઘણી વખત ભયંકર પરિણામ પણ આવે છે. આનાં કારણ કસરતની ગેરહાજરી અને કૃત્રિમ જીવન એજ છે. આપણે સમજવું જોઇએ કે મહેનત નહીં કરવામાં મોટાઇ રહેલી નથી; રોગિષ્ટ રહેવામાં રોફ હોતો નથી. મહાન તત્ત્વજ્ઞાની હર્બર્ટ સ્પેન્સરના શબ્દોમાં કહીએ તો જો ખરેખરા માણસ થવું હોય તો પહેલાં ખરેખરા સબળ જનાવર થવું જોઇએ. યુરોપમાં ફેશન છે, રોફ છે, કૃત્રિમતા છે; પણ ત્યાંનાં બાપુરુષો તેમનાં માબાપ કરતાં ઉંચાં અને વધારે કદાવર થાય છે. આપણે આપણા માબાપ કરતાં નબળાં અને ટુંકજીવી થઇએ છીએ.

(૪) ખોરાક વગેરેનો આધાર ઘણેખરે આર્થિક ઉન્નતિ પર રહેલો છે; પણ આપણે આપણા અસલના રીવાજો કરતાં સ્વાદિષ્ટ વધારે પણ ઓછું પોષક અન્ન ખાતાં શીખ્યા છીએ અને આપણી શારીરિક સંપત્તિને ગીરો મુકવા માંડી છે.

(આ) શારીરિક શક્તિની સાથે માનસિક શક્તિ સામાજિક જીવનની મોટામાં મોટી જરુરીઆત છે. જે સમાજમાં જેમ બને તેમ દરેક વ્યક્તિ વધારે વિદ્વાન અને બાહોશ થાય તેજ સમાજ જીવતો કહેવાય. આ બાબતમાં એટલું તો સ્પષ્ટજ છે કે આપણી ન્યાતમાં સ્વાભાવિક બુદ્ધિની ખોટ જરાએ નથી. દરેક ક્ષેત્રમાં જ્યાં જ્યાં ભાર્ગવો ગયા છે—પછી ભલે

અમલદાર, વકીલ, શાસ્ત્રી કે યાજ્ઞિક કે પછી તોફાની તરીકે–ત્યાં દરેક ઠેકાણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ દેખાડ્યું છે. આપણા અભણ વર્ગમાં પણ કાબેલીઅત ઠેરઠેર નજરે પડે છે. આ મગરુરીનાં વાકય નથી પણ ધ્યાનપૂર્વક કરેલા વિચારનાંજ છે. આપણી બુદ્ધિથી આપણે કેળવણીમાં આગળ વધ્યા છીએ; પણ જેમ બીજી ન્યાતો તન, મન અને ધનથી કેળવણીનો વધારો કરવા મંડી છે તેમ આપણે કરવા નથી માંડયું. માત્ર યત્નો શરુ થયા છે; વખત જતાં તે વિજયી થશે તેની ખાત્રી છે.

હાલ દરેક છોકરો ગમે તેમ કરી સાધારણ રીતે મેટ્રીક સુધી ભણે છે. પણ તે ઉપરાંત મુંબઇ કે વડોદરા જેવા સ્થળમાં એક 'બોર્ડીંગ હાઉસ'-ની ખાસ જરુર છે કે જ્યાં દરેક ઉત્સાહી યુવક પૈસાનો ભારે વ્યય કર્યા વગર ઉંચી કેળવણી મેળવી શકે. તે ઉપરાંત માંડવી અને કામરેજમાં મેટ્રીક સુધીની સ્કુલ નથી તે બને તો થવી જોઇએ. અથવા તો સુરત જેવી મધ્યસ્થ જગ્યાએ એક નાની બોર્ડીંગ જોઇએ કે જ્યાં છોકરાઓ મેટ્રીક સુધી પોતાનો અભ્યાસ પુરો કરી શકે. આ બે વસ્તુ ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવી જોઇએ.

સ્ત્રીકેળવણી પણ આસપાસની ન્યાતો જોતાં સંતોષકારક રીતે આગળ વધે છે. પાંચ–છ ગુજરાતી ચોપડી શીખવી એ દરેક છોકરીને માટે સાધારણ થઇ પડ્યું છે; અને કેટલીક અંગ્રેજીનો પણ અભ્યાસ શરુ કરે છે. ફક્ત સાસરે મોકલવાની લાલસામાં માબાપ તેમને નીશાળમાંથી તરત ઉઠાડી લે છે, એ શોચનીય છે. હાલનો સમય જોતાં વધારે કેળવણી આપવી જોઇએ એ જરુરનું છે. આ ત્રિમાસિકમાં પણ સ્ત્રી–લેખકોના કેટલાક નિબંધો ઘણાજ સ્તુત્ય આવે છે એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી.

(ક) ત્રીજી શક્તિ આર્થિક. એના પર બુદ્ધિ અને અંગની ખીલવટનો આધાર રહેલો છે, એટલુંજ નહીં પણ તે વિના આપણે ભૂતલમાંથી ઉખડી જઇએ એવી ધાસ્તી રહે છે. પહેલાં કરતાં આપણા લોક વધારે

કમાતા હશે ખરા; પણ જમાનો બદલાયાથી ખરચો વધે છે અને તે પ્રમાણે આવક વધી નથી. આથી પહેલાં જેટલી મુડી કે આર્થિક શક્તિ આપણામાં નથી. એને માટે ઉપાય તો ફક્ત કેળવણી અને નવો ઉત્સાહ એજ છે. આપણા લોકોનો ઉત્સાહ કેટલો છે તે મુંબાઇ, સુરત અને વડોદરામાં ટુંક વખતમાં જે વસવાટ થયો છે તે બતાવી આપે છે. પણ આપણામાં એક ખોટા સંતોષની લાગણી છે તે આપણે દૂર કરવી જોઇએ. ફક્ત આપણા સ્થળમાં સાધારણ સુખમાં રહી શકીએ એ જીવનનો ઉદ્દેશ નથી. વધારે પૈસો ભેગો કરી તેનો લોકોપયોગી કામોમાં વધારે વ્યય કરીએ એ પણ ઉદ્દેશ રાખવા જેવો છે.

× × × ×

બે અંકમાં સામાજિક તંદુરસ્તીનાં બે મૂલતત્ત્વો–શક્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય–પર કૈંક વિવેચન કર્યું; હવે ત્રીજું લક્ષમાં લઇશું. તેને 'સુદૃઢ ઐક્ય'–એકતાનતા–કહીશું તો ચાલશે. અંગ્રેજીમાં એને "કોહીરન્સ" (Coherence) કહે છે. સશક્ત શરીરમાં અવયવોનો એકમેક પર એવો આશ્રય હોય છે, બધી નસેનસ એવા ઐક્યથી પ્રેરિત હોય છે કે શરીરમાં ગમે ત્યાં કૈં પણ થાય તો આખું શરીર એકે અવાજે પોકારે છે. તેવીજ રીતે જીવંત સમાજમાં એવું લક્ષણ હોય છે કે તેમાંના ગમે તેના પર કૈં દુઃખ આવે, કોઇને કૈં પણ વિટંબના નડે તો આખો સમાજ એક વ્યક્તિ તરીકે એકે પ્રયત્ને તેનો રસ્તો લેવા મંડી જાય. આપણે હાલ ચાલતી લડાઇમાં જોયું કે અંગ્રેજી પ્રજા ગમે તેટલા જુદા મતમતાંતરથી આમતેમ તણાતી હતી, પણ જ્યાં સ્વદેશને ડરવાનું કારણ મળ્યું કે બીજી પળે વિરોધનો વિનાશ થયો, મતમતાંતરો અદૃશ્ય થયા અને આખી અંગ્રેજી પ્રજા એક વ્યક્તિની સુદૃઢતાથી જર્મની સામે થઇ. આ જુસ્સાનું નામ 'કોરીરન્સ' અથવા 'સુદૃઢ ઐક્ય'–એકતાનતા. જ્યાં સુધી આ તત્ત્વ સમાજમાં આવે નહીં ત્યાં સુધી તેને જીવંત કહેવી કે કેમ

એ શંકા ભરેલું છે. ગમે તે પ્રકારનું ગમે તેને દુઃખ પડે, તો પણ આખા સમાજે ખળભળી ઉઠવું જોઇએ, અને તે દુઃખ નીવારવા કમર કસી મથવું જોઇએ. જે સમાજમાં આવો જ્વલંત જુસ્સો નથી, જ્યાં દરેક મનુષ્ય પોતાનો એકલાનો સ્વાર્થ સાધી વીરામે છે, જ્યાં સામાજિક શ્રમ માટે યોજનાઓ અમલમાં મુકાતી નથી, ત્યાં જીવન નથી, ત્યાં સુધારો નથી, ત્યાં સંસ્કૃતિ નથી.

આ જુસ્સો આણવા માટે સમાજના માણસોને વિચારની આપલે કરવા માટે સ્થાન જોઇએ. પરિષદોનું મુખ્ય કામ આજ છે. જેમ માણસમાં આત્મા ઐક્ય પ્રવર્તાવે છે તેમ સમાજમાં કેળવાએલા અગ્રગણ્યોના વિચારથી સ્ફુરેલી ભાવના આત્મારૂપ હોય છે. અને તે આત્મા સંમેલન દ્વારાજ વ્યક્ત થઇ શકે છે. તે ઉપરાંત ચાલુ જમાનામાં છાપવાની સરલતા જુદાં જુદાં પત્રો દ્વારા લોકોને એકબીજાની ખબર આપી, વિચારોનું વલણ દર્શાવી તેને વધારે સ્પષ્ટ બનાવે છે. વળી તે દ્વારા એકજ જાતની ચારિત્ર્યભાવના લોકો આગળ મુકવામાં આવવાથી લોકોનું વલણ તે તરફ થાય છે. એકજ પ્રવૃત્તિમાં સાથેસાથે કામ કરવાથી પણ આ જુસ્સો વધે છે; અને જો એવી પ્રવૃત્તિ ન મળે તો પ્રસંગો ખોળી કાઢી, લોકોમાં સહજીવનનો જુસ્સો વધારવો જોઇએ. સાથે બેસવા અને સાથે ખાવાથી પણ આ જુસ્સો વધે છે. અને આપણી નાની નાની ન્યાતોથી પ્રસંગો નાના નાના થઇ ગયા અને હીંદુ સમાજમાં આ જુસ્સો આવ્યો નહીં. જેમ બને તેમ સહજીવન વધે એમ કરવું જોઇએ. તેની વચ્ચે આવતી અગવડો દૂર કરવી એ સામાજિક ઉન્નતિ સાધવાનું જરુરી પગલું છે. આ ઉપરાંત કેટલાંક સામાજિક દૂષણો એવાં હોય છે કે એકલે હાથે એક માણસથી તે નીવારાતાં નથી અને સમાજની સહાનુભૂતિ હોય તોજ દૂર કરી શકાય એમ હોય છે. દાખલા તરીકે ગરીબાઇ, રોગ, કે કોઇ અકસ્માત વખતે એકબે મનુષ્યના પરોપકાર પર આધાર રાખવાથી

સમાજને કંઈ ફાયદો થતો નથી. આપણી હાલની પરિસ્થિતિ જોતાં આવી ચળવળોના નીચે મુજબ ભાગ પાડી શકાય:—

૧. સમાજની દરેક વ્યક્તિનો પહેલો હક અણુઘટતી નિરાધારીમાંથી બચવાનો છે. દરેકનું જીવન સારું કરતાં જે કંઈ આકસ્મિક મુશ્કેલીઓ આવતી હોય તે દૂર કરી માણસને સરખી રીતે જીવન ગાળવા દેવું એ સામાજિક ન્યાયનો પ્રથમ સિદ્ધાંત ગણાય. તેને માટે દરેક ન્યાતમાં કે ગામમાં અનાથાશ્રમ જોઈએ. આપણાં હાલનાં અનાથાશ્રમો ભિક્ષા આપતાં હોય તે ડોળથી છોકરાંઓ ઉછરે છે તે મોટી ભુલ છે. સારી રીતે ઉછરવું એ દરેક બાળકનો પહેલો હક; તેમ ઉછેરવાં તે સમાજની પહેલી ફરજ છે. ગમે તેવું નિરાધાર બાલક હોય તોપણ નિરાધાર સ્થિતિનું ભાન કરાવ્યા વગર તેને ઉછેરવું જોઈએ.

૨. સાધારણ જ્ઞાનનો દરેકને અધિકાર છે. અને જીવનમાં પોતાનો રસ્તો ખોળવા જેટલું ભાન આવે એટલી કેળવણી દરેક સ્ત્રીપુરુષને આપવી એ પણ સમાજની ફરજ છે. બીજા બધા દેશોમાં ફરજીઆત કેળવણી છે; આપણે અહીંઆ નથી, તો તે ખોટ ખાનગી ઔદાર્યની મદદથી પુરી પાડવી જોઈએ. કોઈને એવું કારણ ન મળવું જોઈએ કે ગરીબાઈના સબબથી સામાન્ય જ્ઞાન તેને ન મળી શકે.

૩. નિરાધાર, માંદા, દુઃખી આદમીઓને માટે એવાં સ્થાનો હોવાં જોઈએ કે જ્યાં ઘણુજ થોડા ખરચમાં દરેક માણસ હાલના જમાનાની કીંમતી સગવડોનો લાભ લઈ શકે. સુવાવડખાનાં, હોસ્પીટલ અને સેનેટોરીઅમ આપણા સમાજ માટે એટલાં વધવાં જોઈએ કે જેથી સમાજની કમનસીબ વ્યક્તિઓ તેનો લાભ લઈ શકે. મુંબાઈ જેવામાં આવી સગવડો વધતી જાય છે પણ બીજાં ગામમાં હજુ આ પવન વાયો નથી. એજ દેખાડે છે કે હજુ આપણા સમાજમાં સુદૃઢ ઐક્ય જોઈએ તેટલું આવ્યું નથી.

૪. હજુ અરસપરસ લાભકારક મંડળીઓ વધારે થતી નથી. આવી સહેલી અને સુખકર યોજનાઓ પણ આપણે ત્યાં કૃત્તેહમંદીથી ચાલી શકતી નથી એ ખરેખર શોચનીય છે. એ યોજનાઓથી સારો અને સસ્તો માલ બધાને મળે છે અને લોકોમાં અરસપરસ સાથે ધંધો કરવાની ટેવ વધે છે. વળી ઉદારતાથી દાન લેનારમાં જે નીરાધારી આવી જાય છે તે પણ આવતી નથી.

આ પ્રમાણે જેમ શારીરિક તંદુરસ્તીનાં તત્ત્વો છે તેમ સામાજિક તંદુરસ્તીનાં પણ તત્ત્વો હોય છે; અને જ્યારે તે પુરેપુરી રીતે સમાજમાં ઉતરે ત્યારે સામાજિક શક્તિ ખરેખરી આવી એમ કહેવાય. તે આણવાને પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ સેવા; અને તેની વિરુદ્ધ જે વસ્તુ જતી હોય તેનો નાશ કરવો તે વીરતા.

સાહિત્યનાં પ્રેરક તત્ત્વો

સાહિત્ય એ દેશની, રાષ્ટ્રની વાણી છે; રાષ્ટ્રમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓની દૃઢતા, તેમાં ઘુંટાતી ભાવનાની તેજસ્વિતા, તેમાં ઉદય પામતા નવા વિચારોની મહત્તા માપવાનું પહેલું સાધન છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે સાહિત્ય એ થોડાઘણા સંસ્કારી જીવોના શોખનું સાધન હતું; અને વર્ષોનાં વર્ષો મજુરી કરી, થોડુંઘણું જ્ઞાન મેળવી ચીંથરાં પર કે તાડપત્ર પર લખી અથવા મોઢે રાખી તે સાહિત્ય ચિરંજીવી કરાતું અને બીજાઓને તેનો લાભ અપાતો. તે સમયે સાહિત્ય એટલે કેટલાક વિદ્વાનોની વિદ્વત્તાનું પ્રદર્શન; નહીં તો રાજા કે મહાપુરુષોને રીજવવાનું સ્તોત્ર. અને દરેક વિદ્વાન પોતાના સમયમાં વ્યક્ત થવા માગતી શક્તિઓના કરતાં તેની પહેલા થઈ ગયેલા વિદ્વાનોએ સાહિત્યદ્વારા પ્રગટાવેલાં તત્ત્વો તરફ વધારે ધ્યાનથી જોતો, તેને જ પોતાના લેખોમાં દર્શાવી, પુરાતન કાળથી ચાલી આવેલી કલાને પહેલાં જેવીજ ખીલવવા પ્રયત્ન કરતો.

યુરોપમાં ક્યાં સુધી "એરીસ્ટોટલ"ના અભ્યાસીઓ ઇતિહાસે સાધેલી પ્રગતિને ગણકાર્યાં વિના તે ગ્રીક મહાત્માની પ્રતિભાને સજીવન કરવાના નિષ્ફલ પ્રયત્નો પાછળ જીંદગી બરબાદ કરતા. આપણા શાસ્ત્રીઓ તો અસલી સાહિત્યની અસ્ત પામેલી ભાવનાઓને વળગી રહી, મુળ કાવ્યને

ગુંચવતી નિર્જીવ ટીકાઓ ઉપરાંત કૈં વધુ કરી શક્યા નહીં. દરેક સમયની શી શી પ્રેરક શક્તિઓ છે, દરેક સૈકાની સંસ્કૃતિ પોતાના તત્ત્વોને ઉદય પમાડવા, પૂર્ણ કળાએ ખીલવવા અસ્તિત્વમાં આવી છે, તેનું ભાન પહેલાં-ના સાહિત્યકારોને થોડું હતું. સમયબળને ધિક્કારી કલાને ખાતરજ તેઓ કલાની સેવા કરતા; અને પુરાણુ કાળથી ઉંચી મનાતી રીતેજ પોતાની વિદ્વત્તા કેળવતા, બહાર પાડતા, અને રાજાઓને રીઝવતા.

પણ એ સમય વીતી ગયો. પાંચસેં વર્ષ પર મેયન્સ નામના જર્મન શહેરમાં ગટનબર્ગે નવયુગ આરંભ્યો. તેણે છાપવાની કળા શોધી કાઢી, અને એક મહાપ્રયત્ને જુની સંસ્કૃતિ પર પડદો પાડ્યો; સાહિત્યના ઇજાર-દારોનો ઇજારો બંધ કરી તેમનો ખજાનો રસ્તાના ચાલનારને લુંટાવી દીધો; દરેક મનુષ્યના હાથમાં જ્ઞાનનું–સત્તાનું પ્રબળ સાધન સોંપી જે દુર્ગો પાછળ વિદ્યા ભરાઈ રહી હતી તેને જમીનદોસ્ત કર્યાં. ગટનબર્ગ નવા જમાનાનો વિધાતા છે; પૃથ્વી પર વસતી મનુષ્ય જાતિને એક વાણી બક્ષી તેના શરીરમાં આત્મા સર્જ્યો. એણે પ્રગટાવેલા ચૈતન્યથી નવો ઇતિહાસ, નવું જીવન, નવી ભાવના–એક જાદુગરની ઈંદ્રજાળ માફક–ઉભાં થયાં. વિશ્વામિત્રે વેદના વારામાં નવી સૃષ્ટિ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પંદરમા સૈકામાં ગટનબર્ગે નવી સૃષ્ટિ પેદા કરી.

તે નવી સૃષ્ટિમાં નવાં તત્ત્વો આવ્યાં. ઇજારદારોએ સંઘરેલી દોલત સામાન્ય લોકોમાં વહેંચાઇ અને તેમની બુદ્ધિની સમૃદ્ધિ, તરેહમાં તેમજ વિશાળતામાં વધી. ધીમે ધીમે જનસમાજ પર તે સમૃદ્ધિની અસર થઇ; આઘાતનો પ્રત્યાઘાત થયો; અને હંમેશને માટે જીવનનાં કેટલાંક તત્ત્વો મનુષ્યની બુદ્ધિનું મૂર્ત સ્વરુપ જે સાહિત્ય, તેમાં આવીને રહ્યાં.

યુગના જીવનમાં જે ખરાં તત્ત્વો હોય તેજ તે જમાનાનો ખજાનો, તેજ ભવિષ્યની પ્રજાને વારસો સોંપવા મેળવેલી દોલત; અને તે કેળવવા-માંજ પ્રચલિત સંસ્કૃતિનું સાફલ્ય. અને ગટનબર્ગના વખતમાં ઉદ્ભવેલાં તત્ત્વોએ ત્યારથી વિજયયુદ્ધ આરંભી જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં કૃતેહના

ઠેકા વગડાવ્યા છે; અને કાળ જેમ જાય છે તેમ તેમ તે તત્ત્વો સ્પષ્ટ થઈ માનવજાતિ કયે કીનારે ઘસડાય છે તેનો વિચારશીલ માણસોને ખ્યાલ આપે છે. અને જેટલે અંશે જીવનમાં કે સાહિત્યમાં તે યુગનાં પ્રેરક તત્ત્વો ઉતરે તેટલે અંશે તે જીવન કે સાહિત્ય જીવંત કહેવાય. ઉત્ક્રાંતિમાં—પ્રગતિના આગળ વધતા પ્રવાહમાં જે લાયકમાં લાયક હોય તેજ તરી પાર ઉતરે. ડાર્વીન તેને "Survival of the fittest" કહેશે. આપણે જોઇએ છીએ કે માંદલાં, કમઅક્કલ, સમયાનુસાર વર્તન કરવા અશક્ત પ્રાણીઓ માટે દુનીઆમાં સ્થાન નથી. ઉત્ક્રાંતિને માટે જરુરી, સમય ખંડની મહાશક્તિરૂપ તત્ત્વો જે કોઈ—પછી તે વ્યક્તિ હોય કે સમાજ—પોતાનાં ન કરી શકે, પોતાને ઇતિહાસ સાંકળની કડીરૂપ ન બનાવી શકે તેને માટે કોઇને આશા નથી. તેવી "અયુક્ત" વ્યક્તિ કે સમાજને ગીતા પણ આશ્વાસન દેતી નથી:—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

અને તેનું દૃષ્ટાંત જોઇએ, તો આપણેજ જે કોઈ આપણો દેશ, લોકો, આપણા દેશની સમૃદ્ધિ, આ વિશાળ આર્યાવર્તની સ્થૂળ મહત્તા, આર્યોની ગગનભેદી ને વિશાળ બુદ્ધિ, અને માનવ ઇતિહાસના અલંકારરૂપ તેની સંસ્કૃતિ જુએ તો તેને પુછવાનું મન થયા વિના રહે નહીં કે અહીંઆં એવી શી ખોટ છે કે જેથી દુનીઆમાં તેનો હીસાબ નથી, અને જ્યાં ને ત્યાં તેના બાળકો બાપડા અને બીચારા થઈ ફરે છે? તેનો જવાબ દેતાં પહેલાં પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવશે. અર્વાચીન યુગનાં મહાતત્ત્વો આપણા જીવનમાં છે? આપણે "Fittest"—"યુક્ત" છીએ? આપણા સાહિત્યે તે લાયકાતનાં લક્ષણો ઘેર ઘેર પહોંચાડ્યાં છે?

ચોપડીઓના લેખકો અને પ્રકાશકો વાચકોનો અભાવ જોઇ આંસુ પાડે છે; પણ તેમની કૃતિઓમાં લાયકાત છે? શા માટે "કલાપીનો કેકારવ" અને સ્વામી રામતીર્થનાં ભાષણો માટે તે ફરીઆદ નથી કરવી પડતી? જીવ વિનાના ખોળીયાંને કોણ હાથમાં લેશે? પ્રગતિ મરેલાંનો—

મરવાને આળસે જીવતાનો હીસાબ ગણતી નથી. મરેલું થયું એટલે "કાઢો, કાઢો", મુખથી ભાખવું પડે. પરણવી હોય તો કોઈ જીવતીજ સ્ત્રી જોઇએ; ઇજીપ્તના જુના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે અમર કહેલી "મમી" રાજકુમારી ન કામ લાગે–તે તો કોઈ પ્રદર્શનનો ખુણોજ શોભાવે.

તેમાં આપણા ગુજરાતમાં–કમનસીબ, વેપારી બુદ્ધિના, ભાવનાહીન ગુજરાતના જીવનમાં અને સાહિત્યમાં નવા યુગનાં તત્ત્વો આવ્યાં છે કે કેમ એ વિચારવા માટે ઘણો વખત અને સ્થળ જોઇએ. હમણાં તો ઉપરટપકે તેનું સિંહાવલોકનજ થઇ શકે: અને કારણો દર્શાવ્યા વિના કયા સાહિત્યકારમાં શાં શાં તત્ત્વો છે ને નથી તેજ કહી શકાય. સાહિત્યમાં તત્ત્વો ક્યાં ક્યાં છે તે તેમાં શું લખ્યું છે તે જોઇ નક્કી થઇ શકે નહીં: પણ કાલક્રમે શૈલીની રચનામાં, વિચારો અને ભાવોની તરેહમાં, તેની અસર અને સત્તામાં જે ફેરફારો થાય છે તે, અને તે અરસામાં માણસ અને સમાજમાં થએલા ફેરફારો, એ બેને સરખાવીએ અને ઇતિહાસની એકતાના પ્રકાશમાં તેનો અર્થ કરીએ ત્યારેજ તે તત્ત્વો સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. આપણું સાહિત્ય બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રના સાહિત્ય સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી; તો પછી યુરપના જીવન્ત સાહિત્ય, જેમાં જીવનના નાનામાં નાના ફેરફારનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેની સાથે તો તેનું નામ પણ કેમ લઇ શકાય? આ કેટલાંક સાહિત્યોમાં બધાંજ અર્વાચીન તત્ત્વો ઘણે અંશે હસ્તી ધરાવે છે; આપણે ત્યાં એવો એક પણ લેખક ભાગ્યેજ મળે છે કે જેની કૃતિમાં એક કે બે કરતાં વધારે તત્ત્વ નજરે ચઢતાં હોય.

પહેલું તત્ત્વ સ્વાતંત્ર્ય છે. જીવન અને સાહિત્યની એકમેક પર થતી જબરી અસરથી સાહિત્યમાં ફેરફાર શો થયો છે તે જાણતા પહેલાં જીવનમાં થએલા ફેરફાર જોવા જોઇએ. ગટનબર્ગની શોધથી અને બીજાં કેટલાંક કારણોથી મનુષ્યની વિચારશક્તિ ખીલી. જ્ઞાનના, સત્તાના, ધનના ઇજારા સામું મહા યુદ્ધ શરૂ થયું. "સ્વમતિ એજ

શાસ્ત્ર-પારકાએ અર્પેલા નિયમો એ ગુલામગીરી-પોતાની નજરે જોયેલું, પોતાની બુદ્ધિથી ગ્રહેલું તેજ માન્ય"-આ ઘણાં ક્ષેત્રોમાં ભયંકર પરિણામ નીપજાવનાર ભાવના આ જમાનામાં પેઠી. લ્યુથરે ધર્મના કોટોને ગબડાવ્યા; અને પોપે મહામહેનત સંરક્ષેલી ધર્મની સત્તા નિર્બળ કરી હોલાંડમાં આ તત્ત્વે પહેલો રાજકીય વિગ્રહ શરુ કર્યો; "પ્યુરીટનીઝમ"નું આકગ સ્વરૂપ ધારણ કરી ચાર્લ્સ પહેલાનું માથું કાપ્યું, સમુદ્ર તરી નવા ખંડમાં નવા યુગની રાજનીતિ મૂર્તિમાન કરનારી લોકશાસનની પદ્ધતિ પ્રસરાવી. તેણે યુરપમાં નાસ્તિકતા આણી; દેવળો તોડી સામાન્ય નાટકકાર સ્રીને "બુદ્ધિની દેવી" તરીકે સ્થાપી; નેશનલ એસેમ્બ્લીમાં સર્વાનુમતે ઠરાવ કરાવ્યો કે ઈશ્વર નથી; અને આખરે તેણે ફ્રાંસમાં પ્રચંડ ભયાનક યુગાન્તરરૂપ સૃષ્ટિસંહારક તાંડવનૃત્ય કરી, નેપોલીઅને વગડાવેલા વિજયા ઘોષના ઘોંઘાટથી યુરોપના બધા દેશોમાં પોતાની સત્તા સુદૃઢ કરી. ત્યાર બાદ રચાયેલી યુરોપીય રાજનીતિઓમાં તે તત્ત્વ સ્વીકારાયું: અને ઓગણીસમી સદીનો ઇતિહાસ તે તેની પ્રયાણકથાનું માત્ર એક પ્રકરણ થયું. હવે ફેર એટલોજ રહ્યો છે કે હવેના પ્રકરણોમાંથી પહેલાં ધસતા પ્રવાહોનું તોફાન કેટલેક અંશે અદૃશ્ય થયું છે. ઇંગ્લાંડમાં થયેલા "રીફોર્મ બીલ"નો શાન્ત ફેરફાર, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંબંધથી એશીઆના ઉઘતા દેશોમાં નવી આવેલી જાગૃતિ, ઇંગ્લાંડ અને અમેરીકામાં સ્રીસ્વાતંત્ર્ય માટે મરદો અને સ્રીઓ વચ્ચે ચાલતું યુદ્ધ; સામાજિક વ્યવસ્થામાં પેઠેલું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, અને તેને પરિણામે વર્ણવ્યવસ્થાના જુના બંધનોનો અને જુની ધાર્મિક સંસ્થાઓનો હીંદ, ચીન, અને જાપાન જેવા સંરક્ષણપદ્ધતિની સેવા કરતા દેશોમાંથી વધતો જતો અભાવ-આ બધા વિજયો મેળવી નવા યુગના સમાજજીવનમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્વાતંત્ર્યે અચળતાથી સ્થાપ્યું છે.

આ શક્તિની સાહેલીરૂપ બીજી મહાશક્તિએ પણ તેની સાથે રહી આ બધામાં ભાગ લીધો છે. 'સ્વાતંત્ર્ય'થી 'સમાનતા' એ એક ડગલું આગળ; તેમને એક ઢાલની બે બાજુઓ કહીએ તો ચાલે.

આ મહાશક્તિઓ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ ઉતરી. જે તત્ત્વોએ રાજાઓના સિંહાસનો ડગમગાવ્યાં, અને ધર્મિષ્ટોએ ભાવથી સંઘરેલા આચારવિચારોને તુચ્છકાર્યા, તેણે સાહિત્યમાં પણ જુના નિયમો, કૃત્રિમતા અને આડંબરનો વિનાશ કરી વૈવિધ્ય, સમૃદ્ધિ અને પ્રભાવ આણ્યાં. વિદ્વત્તાની ટોચ પરથી નહીં પણ મનુષ્યત્વની સામાન્ય સપાટી પરથી મેળવેલાં ગમે તેવાં રત્નો સમાનતાએ શોધવા માંડ્યાં; અને સ્વાતંત્ર્યે તેને ગમે તેવાં, અશિષ્ટ છતાં આકર્ષક સાધન વડે પ્રદર્શિત કરવાં શરુ કર્યાં. સ્વાતંત્ર્યે વિવિધતા આણી. સમાનતાએ સરળતા સાધી. વિદ્વત્તાનાં મેરુશિખરો વધતાં અટક્યાં, અને આસપાસની ભૂમિની ઉંચાઇ વધી. સ્વાતંત્ર્યે ગદ્યમાં સ્વચ્છંદતા આણી. કાર્લાઇલ અને રીકટરની પછાડા મારતી, અદ્ભુત ચિત્રમયતા છતાં સામાન્ય વાક્યરચનાની અવગણના કરતી શૈલી ઉંચા પ્રકારના સાહિત્યમાં ઉદ્ભવી. બ્રાઉનીંગ વગેરે કવિઓની ગદ્યરૂપે દેખાતી પણ રસથી છલકાતી કૃતિઓએ ફુટપટીથી માપીને લખતા કવિઓને પ્રભાવ, વાક્પાટવ ને કવિત્વશક્તિમાં શરમાવ્યા; રુસો, ગીટી ને બાયરને સાહિત્યનો વસ્તુપ્રદેશ વધાર્યો—મહાકાવ્યમાં મહાભારતોને લખવાં છોડી, હૃદયના અરસપર્શ ને અકથ્ય લેખાતા ભાવોને તેમની અમર કૃતિઓમાં મૂર્તિમાન કર્યાં. સમાનતાએ સામાન્ય વિદ્વત્તાવાળું સાહિત્ય પેદા કર્યું. ચારેગમથી સમૃદ્ધિ છલકાઇ. ગમે તે પ્રકારે વિચાર પ્રગટાવી, તેને ગમે તેવું પણ રુચિકર સ્વરુપ અર્પી, દુનીઆના માનસિક દરીઆના મંથનમાં પોતાથી બને તે નાંખી, ભવિષ્યમાં નીકળવાનાં રત્નો પેદા કરવા તરફ પોતાનો ફાળો આપવો એ સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થયો.

જ્યારે અંગ્રેજી સત્તાના પરિણામે પશ્ચિમ જોડે આપણો સંબંધ બંધાયો ત્યારે આપણું સાહિત્ય, આપણા સમાજની માફક કૃત્રિમ નિયમોની જુલમી જંજીરમાં સપડાયું હતું. નાટકમાં કરુણારસથી ભરપુર અંત લાવી, ધીરોદાત્ત સીવાય કોઇ પણ જાતના નાયકવડે રસની

શુદ્ધતા કે ભવ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની છુટ નહોતી. કાવ્યોમાં જુના છંદો, જુનાં પાત્રો, જુના ભાવો, જુના અલંકારો સીવાય બીજું કૈં દાખલ કરવાની મગદૂર કોઇની થતી નહોતી; ગદ્ય જેવા તુચ્છ, સામાન્ય સાધન-ની મદદ લેવાનું હીનપત કોઇ ધરતું ન હતું. આવા આવા અનેક બંધનોમાં બંધાઇ ગુર્જરગીરા મહામુશ્કેલીએ સંસ્કારી પુત્રોના સંસ્કાર થોડાઘણા બહાર પાડતી; અને એના ગુંગળાટથી, નવા થએલા પહેલી વીશીના સાહિત્યકારો પણ પરોઢીયાના આછા આભાસમાં ફાંફાં મારતા હોય તેમ થોડુ કૈં જોઇ શકયા, થોડુ કૈંક સમજી શકયા અને બાકીનું બધું અસ્વસ્થતામાં ને અંધારામાં એમનું એમ પડયું રહ્યું. સ્વભાવે જુની ભાવનાવાળા દલપતરામે કાવ્યમાં સમાનતા ને સરળતા છેક નિરસ બનાવી. સ્વતંત્રતાના ભક્તશિરોમણિ નર્મદે તે દેવીનું માનસિક ધ્યાન ધર્યું, પણ તેનો સંદેશ હૃદયે ઉતારી તે તાદાત્મ્ય મેળવી શકયો નહીં; પણ તેની પાછળના ભક્તો તે મેળવી શકયા. દાખલા તરીકે રા. નરસિંહરાવે સમાનતાને પરિણામે આત્મકથનનાં (Subjective) કાવ્યો લખ્યાં. પછી કલાપી થયો. સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાની પરમ-ભક્તિના ઉત્સાહની ધુનમાં તેનો રસિક, અમી ઝરતો આત્મા પુરાણા સાહિત્યે પહેરાવેલી બેડીઓ તોડી વ્યોમના સ્વર્ગીય વાતાવરણમાં વિહ-રવા અને વિહરાવવા ઉડી ગયો; અને મનુષ્યહૃદયની મન્દાકિનીને તીરે રહેલાં રત્નો લાવી ગુર્જર દેવીને ચરણે મુકયાં. તેણે ભૂતકાળ પર પડદો પાડ્યો. નવા યુગનાં તત્ત્વો કાવ્ય દ્વારા ગુજરાતમાં પ્રસારી આ જમાનાના સાહિત્યનો તે સુકાની બન્યો.

કાવ્યમાં સ્વાતંત્ર્ય વીશે લખતાં સ્વરુપમાં સ્વચ્છંદ સ્વીકારનારી રા. નાનાલાલની કૃતિઓ તરત યાદ આવે છે. પણ તેમાં સ્વાતંત્ર્ય સ્વરુપમાં જ છે; આત્માનાં જુનાં બંધનો ઘણાં રહ્યાં છે. છુટીછવાઇ સમાનતા નજરે ચઢે છે, પણ લેખક તેને સામાન્ય ગણી દૂર રાખવા

અથતા હોય તેમ લાગે છે. સ્વ. નાનાલાલની શૈલી ગુજરાતના ભાવિ પદ્ય કરતાં ગદ્ય પર વધારે અસર કરશે એમ જણાય છે, અને તેથીજ આધુનિક જમાનાના એક ઉગતા સાહિત્યકાર તરીકે તેમની ગણના થાય છે તે ખરી છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ગદ્ય એ સમાનતાનું મુખ્ય ક્ષેત્ર છે; અને નર્મદનું તેમાં સ્થાન મોટું છે. પણ સ્વાતંત્ર્યના તોફાન તેમજ વૈવિધ્ય વિના તે પ્રભાવશાળી બની શક્યું નહીં. મેઘગર્જનાની ચિત્તભેદક શક્તિ ધરાવી મણિલાલની શૈલી સ્વાતંત્ર્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. પણ જેમ મણિલાલ વિચારે જુના હતા તેમ તેમની શૈલી સમાનતામાં અર્વાચીન થઈ શકી નહીં; વિદ્વત્તાની ટોચેથી નીચી ઉતરી સામાન્ય સંસ્કાર ભણી સ્નેહભીની થઇ નહીં. આપણા ગદ્યગગનના બીજા મહાગ્રહ ગોવર્ધનરામ કહી શકાય. તેમનું ગદ્ય ઘણે અંશે કલાવાળું છે; સમાનતાની વિશાળ નજર, ઘણા ભાવો દર્શાવવાની શક્તિ અને વર્ણવવાની શક્તિ તેમાં છે. પણ તેમાં સ્વાતંત્ર્યની વિવિધતા અને પ્રભાવ નથી. બુદ્ધિપ્રાધાન્યના તોરમાં ઉમળકાને તે જતી કરે છે, બાણદ્દપડીના કૃત્રિમ વાતાવરણમાં ઉછરી હોય તેમ સ્વાભાવિકતા કે સરળતા લાંબો વખત રાખી શકતી નથી. ગદ્યમાં નવલકથા એ સમાનતાના સાહિત્યનો પ્રથમ વિભાગ છે; અને તેમાં તો આપણી નિર્જીવ સંપત્તિ જોતાં ગોવર્ધનરામ પ્રથમ–એક પુરાજ છે. પણ છતાં એટલું તો કહેવું જ જોઇએ કે તે ક્ષેત્રના પુરા અધિકારીને જોઇતી સરળતા કે સ્વાતંત્ર્ય "સરસ્વતીચંદ્ર" ની પુરાણ જેવી નવલકથામાં નથી. ઘણી વખતે મનુષ્યહૃદયના આદિગુરુ તરીકેની નવલકથાકારની પદવી છોડી ગોવર્ધનરામ, જુના સામાજિક અને નૈતિક નિયમોના પાલક તરીકે બહાર પડી સાહિત્યને જુદી દુનીઆના ડહાપણની વેદી પર હોમી દે છે; છતાં તે જુના જમાનાનાં સારામાં સારાં લક્ષણોનો આકર્ષક રીતે સાક્ષાત્કાર કરી તે યુગ તરફ આપણા હોલવાતા મોહને પ્રદિપ્ત કરે છે. જેવો કલાપી નવા જમાનાનું સાહિત્યદ્વાર

બોલતો ઉભો રહ્યો છે, તેમ ગોવર્ધનરામ ગયા જમાના પર બારણાં વાસે છે. વાસતાં વાસતાં સ્નેહથી, સહૃદયતાથી, નવા યુગની અપેક્ષા રાખે છે–તેનાથી રખાઈ જાય છે.

ગુજરાતમાં ઉભરાતાં ચોપાનીયાંઓ, વાર્તાઓ, કવિતાઓ, અનેક ઉદ્દેશથી પ્રગટ થતી સાહિત્યમાળાઓ જનસમાજમાં આ તત્ત્વોનો વિકાસ સિદ્ધ કરે છે. પરભાષાના વધતા જતા શબ્દો ને અલંકારો ભાષાને સમૃદ્ધિવાન કરે છે, અને નવા વિચારોને ઉત્સાહથી સત્કારે છે.

ત્રીજું તત્ત્વ ઓગણીસમા સૈકાની પેદાશ છે. સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના પ્રચંડ ઉત્સાહસમુદ્રના નેપોલીયનના વિગ્રહ જેવા પ્રલય-તરંગે, જુના સમાજ સાથે અથડાઇ પોતાનાં જલને ચારે દિશામાં પાથર્યાં ત્યારે તેના વીખરાતા મોજાના ફીણમાંથી જે લક્ષ્મી સમી મહાશક્તિ બહાર આવી તે રાષ્ટ્રીયતા. નેપોલીયનના લશ્કરી સામ્રાજ્યે યુરોપમાં વસતી પ્રજાને એક નાથે નાથી; ગુલામગીરીના અસહ્ય અ-સંતોષથી તેમનાં ભિન્ન લક્ષણો સતેજ કર્યાં–તેમનું વ્યક્તિત્વ ખીલવ્યું. ઓગસ્ટસ્ કોન્ત જેવાની પ્રેરણાથી એવી માન્યતા પ્રગટી કે જનસમાજ છુટાંછવાયાં જન્તુનો સમુચ્ચય નથી, પણ જુદાં જુદાં અવયવોથી શોભિત જીવન્ત શરીર છે. વળી એ પણ ખાત્રી વધતી ગઇ કે આખા માનવકુલની સજીવ એકતા અનુભવવાના દિવસો આવ્યા નથી; પણ એક જાતની, એક સંસ્કૃતિએ કેળવેલી, એક તરેહની ભાવનાઓએ પુરાણ કાળથી પ્રેરેલી પ્રજા તે એક વ્યક્તિ–એક રાષ્ટ્ર છે. દેશ જાનવરોને માટે હોય; ભૂગોળવેત્તાની સગવડ માટે તે જુદો કહેવાય. પણ જીવન્ત પ્રજા માટે–પ્રગતિ માટે તો રાષ્ટ્રજ હોઇ શકે. યુરોપના મહાન દેશો રાષ્ટ્ર નામથીજ ઓળખાય છે. ધીમે ધીમે આ ખ્યાલ સ્પષ્ટ થતો ગયો; રાષ્ટ્રોમાં મનુષ્યના શરીરસમી સુદૃઢતા વધી; ભવિષ્યની દુનીઆ રાષ્ટ્રોમાંજ વહેંચાવી જોઇએ એ રાજ્યનીતિનો ચોક્કસ

સિદ્ધાન્ત થઈ પડ્યો; અને યુરોપમાં હાલ ચાલતા દારુણ મહા વિગ્રહનું મુળ કારણ–મિત્રરાજ્યોએ માથે વહોરેલા ભયાનક કર્તવ્યનો ખરો ઉદ્દેશ અસ્વાભાવિક જર્મન મહત્ત્વાકાંક્ષા તોડી રાષ્ટ્રીયતા જાળવવાનોજ છે. નેપોલીયનના વિગ્રહે જે પહેલાં બે તત્ત્વો માટે કર્યું તે આ વિગ્રહ આ તત્ત્વ માટે કરશે. આ તત્ત્વ આપણા દેશમાં ઘણું મોડુ આવ્યું; પણ એકબે પ્રાન્તોમાં તેનો જુસ્સાભેર પ્રવાહ વધ્યો છે–અને સ્થાનિક સાહિત્યને પ્રેર્યું છે. પણ બંગાલ, પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રમાં આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં જે ઉગતો આભાસ દેખાતો હતો, તેવો આજે પણ આપણે ત્યાં નજરે ચડતો નથી.

આ તત્ત્વ સાહિત્યમાં બે સ્વરુપે જડે છે. આપણા રાષ્ટ્ર તરફ ઉછળતી ભક્તિ દર્શાવવી એ એક પ્રકાર છે; અને આપણામાં રમી રહેલી પણ અવ્યક્ત અર્વાચીન રાષ્ટ્રભાવનાઓને મૂર્તિમાન કરવી એ બીજો પ્રકાર છે. નર્મદમાં આ તત્ત્વનો ભાસ થાય છે; હરિ હર્ષદ જેવામાં એક જાતની કૃત્રિમ લાગતી શુરવીરતાનો જુસ્સો જણાય છે; પણ તેમનામાં દેશના વ્યક્તિત્વને જીવન્ત સ્વરુપ અર્પી, જનનીની માફક તેને હૃદયમંદિરમાં સ્થાપી, તેને માટે પૂજ્યબુદ્ધિ, કે માતૃભક્તિ દેખાતી નથી. તેમજ દેશમાં શાંશાં નવાં તત્ત્વો દાખલ થયાં છે તેને જોઇ, જીવનમાં ઉતારી સાહિત્યમાં સાક્ષાત્કાર કરવા તેઓ પ્રેત્તહમંદ થયા નથી. તેમનો વખત જરા જુદો હતો. પણ આ જમાનાના આગળ પડતા ગણાતા સાહિત્યકારોએ પણ આ તત્ત્વ હૃદયમાં ઉતાર્યું હોય, કે કૃતિમાં વ્યક્ત કર્યું હોય એવું દેખાતું નથી. ગોવર્ધનરામના હજાર પાનાના "સરસ્વતીચંદ્ર"માં આવેલા, જ્ઞાનભંડારને શરમાવે એવા વિષયવૈવિધ્યમાં પણ રાષ્ટ્રીયતાને ઉર્મિભર્યું સ્થાન નથી. ક્યાં તે અને ક્યાં બંકીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય! જેટલો ફેર બંકીમના પાત્રોની દઢતા તથા ભાવનાશાળી કાર્યદક્ષતા અને સરસ્વતીચંદ્ર તથા કુમુદસુંદરીના કલ્પમય, ભાવમય પણ વીર્ય-

વિહીન રુદનોમાં, તેટલોજ ફેર બંગાળાના જીવન્ત સાહિત્યમાં અને આપણા–મરેલું કહીશું ?–સાહિત્યમાં દેખાય છે. આપણા હાલના કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ કવિ જ્યારે ભારત ભૂમિની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવાને 'ઇંદુકુમાર'માં લાંબું, ભયંકર શબ્દે વિભૂષિત ભાષણ રજુ કરે છે ત્યારે ખેદ થયા વિના રહેતો નથી. શી આપણા સાહિત્યની ખુબી કે બીજા પ્રાંતના સાહિત્યમાં આર્યાવર્તનાં કીર્તનો અમર શૈલીમાં ચીતરાયાં છે ત્યારે આપણે ત્યાં કવિમાં નથી ઊર્મિ–નથી ઉમળકો–નથી ભક્તિના અર્ધ્યની ભવ્યતા; પણ જાણે કહેતાં શરમાતા હોય, મહાસુશ્કેલીએ શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કર્યા વિના છુટકો ન હોય, રખેને કોઈ દેશને અન્યાય થઈ જતો હોય, જાણે માતાને પ્રેમ અર્પતા પહેલાં દુનીઆની બધી સ્ત્રીઓ કરતાં તેનું સૌંદર્ય વધારે છે એમ સિદ્ધ કરવુંજ જોઇએ તેમ ભૂમિતિયા સિદ્ધાંતની ચોક્કસ ગણત્રીથી 'પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પલ્લાંની દાંડી ભારત છે' એમ ચોક્કસ રીતે પુરવાર કરવામાં આવે છે. ગુજરાત વાણીઆનું, વ્યાપારીઓનું, પલ્લાંની દાંડી વાપરનારાઓનું મુખ્ય સ્થાન છે; ખુબી એ છે કે એ ભાન આપણાં કાવ્યોમાંથી પણ જતું નથી ! બીજા પ્રકારની રાષ્ટ્રીયતા તો સ્પષ્ટ રીતેજ આપણા સાહિત્યમાં નથી. આપણી પ્રાચીન મહત્તા સજીવન કરવી–ગુર્જર દેશની રસઝરતી ભૂમિને સ્થળે સ્થળ સાહિત્યદ્વારા કાવ્યમય કરવાં–આપણી ઉછળતી આશાઓ, આપણી પ્રચંડ અભિલાષાઓને સચોટ શૈલીમાં બહાર પાડવી–આ બધું હજુ બાકી છે; ક્યારે થશે એ ભવિષ્ય જાણે !

ચોથું એક તત્ત્વ સાહિત્યની નવી બદલાયેલી સ્થિતિથીજ નીપજ્યું છે. જ્યાં સુધી સાહિત્ય છુટાછવાયા કેટલાક માણસોની મીલકત હતી, ત્યાં સુધી કલાને માટેજ કલા સેવવી એ સાહિત્યનો આદર્શ મનાતો. જેમ 'સેન્ડો' જેવો કસરતબાજ ખેલાડી સ્નાયુનો અપૂર્વ ઘાટ મેળવવા મરી મથે, તેમ સાહિત્યકારો સાહિત્યને ઘસી-

ઘસી તેમાંથી સૌંદર્યજ ઝળકાવવા મથતા. પણ જ્યારે નવા જમાનાની પરિસ્થિતિથી વધતા રજોગુણે લોકમતને સામ્રાજ્યને સિંહાસને બેસાડયો —અને તે વાળવો તથા કેળવવો તે પહેલાંના રાજાઓ રીઝવવા જેટલોજ જરૂરનો દેખાયો ત્યારે સાહિત્યસેવકોને ભાન આવ્યું કે સૌન્દર્ય સાથે કર્તવ્યપ્રેરકતા—એ સાહિત્યનું બીજું અને વધારે જરૂરનું અંગ છે. સૌંદર્યસેવાથી હૃદય ગુંજતું કરી, ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રેરે અને મનુષ્ય જીવનને પૂર્ણતાના સોપાન માર્ગે ચઢાવી, કર્તવ્યમાં અપૂર્વતા, દઢતા અને એકનિષ્ઠા લાવે ત્યારેજ તે સાહિત્ય સફળ કહેવાય. પૈસા, શક્તિ કે સાહિત્યની પુંજી એકલી હોય તે નકામી; તે કેવી રીતે વપરાય છે, તે શું કર્તવ્ય પ્રેરે છે તે ઉપરનેજ પુંજીદારની કીંમત અંકાય અને ત્યારેજ કંજુસાઇના આક્ષેપમાંથી તે છુટે. જ્યારે હીંદુ સમાજ જીવન્ત હતો ત્યારે સાહિત્ય પણ કર્તવ્યપ્રેરક હતું. ગીતા અને મહાભારત રસાત્મક છે; પણ રસાત્મક રહીનેજ તે વિરામતાં નથી; તેમાં રસાત્મક વાકયો નિશ્ચલ શાસનની સત્તાથી કર્તવ્ય પ્રેરે છે—ઉત્સાહ પેદા કરે છે. જીવન એ પ્રયત્ન છે—ભગીરથ અને પ્રભાવશાલી; અને તે કર્તવ્ય વેદિએ હોમતી વખતે ગાવાનાં સ્તોત્ર તે સાહિત્ય—આ આપણા પૂર્વજો સારી પેઠે સમજતા હતા. બાકીનાં બધાં થોથાં—ઉધાઇના સતત પ્રયાસે કોરી કાઢેલો કચરો. જ્યારે હીંદુ જીવનમાંથી પ્રભાવ પરવાર્યો અને સમાજમાં વધારે ને વધારે જડતા પેઠી ત્યારે પ્રેરણાહીન કાવ્યોની રચના વધતી ગઇ; કાવ્યનો રસાત્મક વાક્યમાંજ અસ્ત થયો; અને હલકા આદર્શોનો બચાવ કરવા "કલાને માટેજ કલાસેવન" મહામંત્ર થઈ રહ્યો. હાલનું આપણું નિર્જીવ સાહિત્ય પણ આ આદર્શથીજ નીપજ્યું છે અને તેણેજ જુસ્સાદાર સાહિત્યના અનેક ફણગા ઉગતા ડામ્યા છે. કોયલના ટહુકાર અને વેણુના મીઠા સ્વર, અને રુપેરી ચંદ્રિકાનાં શીતળ અમીઝરણોથી ઉદ્ભવતા 'અનેરા આહ્લાદ'ના મીઠા, નમાલા અનુભવોના પૂજકોની રોગિષ્ટ રસ-

રસમયતાથી ભરપુર કૃતિઓ જીવનને તુચ્છ, ચેતનવિહીન બનાવી મુકે છે. તે કૃતિઓમાં કળા છે, રસ છે, ભાષાની સમૃદ્ધિ છે; પણ સાથે અત્યંત રસભોગથી પેદા થએલી નામર્દાઈ પણ છે.

સાહિત્ય અને જીવન જુદાં નથી પણ એક છે. જ્યાં સુધી જીવન મહાભારત સમું યુદ્ધનું સ્વરુપ નહીં લે ત્યાં સુધી "મહાભારત" લખાય નહીં. કાર્લાઇલનો તો એજ મત હતો કે "To write an epic one must live an epic". પણ આપણે ત્યાં અનેરા આલ્હાદોના સવાદીઆંઓ આવા સાહિત્યની અસરથી જીવનને નિર્માલ્ય રસમયતાથી ભરપુર કરી, કલામય જીવન ગાળવાની વ્યર્થ ભાવના પાછળ ઝંખી ઝંખી, દેશના સાહિત્યની ખરી જરૂરીયાતો તરફ અંધ બની, રસિકતાના લેબાસમાં હીચકારાપણું ઢાંકી, આત્મસંતોષી, ક્ષુદ્ર જીંદગી ગાળે છે. જીવન્ત રાષ્ટ્રનું જીવન અને સાહિત્ય વીર્યવાન હોય છે, અને સમયના મહાપ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા કળાને શસ્ત્ર બનાવી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી આગળ વધે છે. મીલ્ટનનું ભવ્ય વાક્પાટવ અને ક્રોમવેલની પ્રતાપી રાજ્યનીતિ એજ બે સાથે રહી શકે; અને જે દેશમાં, આ લોકશાસનના દિવસોમાં મોજશોખની ઇન્દ્રપુરીમાં પણ વકીલાત જેવા નિરુત્સાહી ધંધામાંથી એસ્કવીથ જેવા નર નીપજે કે જે સમય આવે જીવનનાં બધાં તત્ત્વો વિકસાવી આખા સામ્રાજ્યને સરદારી હેઠળ રાખી શકે, તેજ દેશમાં–એવા રત્નની ખાણમાંજ સાહિત્ય જડે. માત્ર વિષયસુખના ઉપદેશોમાંજ તે મહત્તા હોય, તો તેનો તો દરેક પ્રાણીને અધિકાર છેજ.

આ ચાર તત્ત્વો જમાનાની નવી પ્રેરક શક્તિઓ છે; અને જીવનને તેમજ સાહિત્યને તેની સત્તા નીચે આવ્યા વિના છુટકો નથી. જુના વિચારને આ તત્ત્વો ગમે તેવાં ખરાબ અને હાનિકારક લાગે, તો પણ તે આવવાનાં તો ખરાંજ. ધર્મિષ્ઠોની ઝુમની દરકાર વગર

ન્યાતો ઢીલી થાય છે–સંસારમાં નવી રચના રચાય છે; અને કહેવાતા સાક્ષરોને ગમે તેટલાં કમકમાં આવે પણ સાહિત્ય નવયુગનાં તત્ત્વો સ્વીકારશેજ–સ્વીકાર્યા વિના તેનો જયવારો છેજ નહીં. અને જે લેખ, જે કૃતિ, જે સંસ્થા આ મહાશક્તિઓની સત્તા બહાર જવાને ઇચ્છી તેનો દ્રોહ કરવા તત્પર થશે–તે પ્રગતિનો અવરોધ કરી ભવિષ્યને શાપ સમાન થઇ પડશે.

"ધી આર્ય સમાજ"

(લેખકઃ શ્રી લાલા લજપતરાય.)

લૉંગમૅન ઍન્ડ કંપનીએ પ્રગટ કરેલું આ પુસ્તક હીંદી વિષયો પર લખાયેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં આગળ પડતું સ્થાન લેશે એમ જણાય છે. આપણા પરમ દેશભક્તની કલમ અને જુસ્સો, અને જે સંસ્થાને તેમણે પોતાની ગણી પોતાનું સમગ્ર જીવન આપ્યું છે તે તેનો વિષય, એટલે પરિણામ અસરકારક અને સુંદર થાય તેમાં નવાઇ જેવું નથી. વિનાશકો કરતાં પૂજકોજ વસ્તુનું રહસ્ય સારી રીતે જાણી શકે— જોન્સન-ને બોસ્વેલજ પુરેપુરો સમજે—ગ્લેડ્સ્ટનને મોર્લીજ; એટલે શ્રી લજ-પતરાયની કલમેજ સ્વામી દયાનંદની આબેહુબ છબી ચીતરાય. છતાં લેખકે પોતાની હંમેશની શાન્ત અને સાદી રીતે ઘણાજ આછા રંગ પુરી—અને ત્યાં સુધી બીજાનાજ રંગો સ્વીકારવા ચિત્રને ખરેખરું પ્રેરક કર્યું છે. વિદેશી પ્રેક્ષક, અને તટસ્થ રહેલા વિવેચકનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ તેમાં નજરે ચઢે છે; અને છતાં ભક્તની ભક્તિ, અને હીંદુનો સ્વધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ તેમાંથી ખસ્યાં નથી.

આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિઓ પણ શાન્ત નિષ્પક્ષપાતથી વર્ણવી, આ પ્રતાપી સંસ્થાની ઉત્તર હીંદુસ્થાનમાં શી સ્થિતિ છે તેનો ખ્યાલ વાચકને તેણે આપ્યો છે. અને ચોપડીનો મુળ ઉદ્દેશ તો આર્યસમાજ પર મુકાતો રાજદ્રોહના આક્ષેપનો સત્યકથનથી સંહાર કરવાનો હોય એમ લાગે છે. છતાં અજાણ માણસને તેમાંથી જ્ઞાન મળ્યા વિના રહેતું નથી. આપણા પ્રાન્તમાં, જ્યાં આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ ઘણી મંદ છે ત્યાં આ પુસ્તક ખાસ ઉપયોગી થઇ પડશે એમાં સંશય નથી.

છેલ્લાં સો વર્ષ થયાં આપણા દેશના ઉદ્ધારાર્થે હજારો સંસ્થા પેદા થઇ છે, હજારો પુરુષોએ પોતાનો મહામંત્ર બહાર પાડ્યો છે.

રાજા રામમોહનરાયે વૈદિક એકેશ્વરવાદમાં માનતા છતાં, યુરપના સંબંધથી કેળવણી પર શ્રદ્ધા રાખી; કેશવચંદ્ર સેને હીંદુત્વને ખ્રીસ્તી સ્વરુપ આપી પશ્ચિમ અને પૂર્વના ભેદો તોડવાની હોંસ ધરાવી હતી; સ્વામી વિવેકાનન્દે હીંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના પુનર્જન્મથી દેશ સચેતન થશે એવી આશા રાખી હતી; નેશનલ કોંગ્રેસ રાજકીય ફરીયાદો સાથે બેસી કરવાથીજ ઉદ્ધાર થશે એમ માને છે; સોશીયલ કોન્ફરન્સ બુદ્ધિવાદી જ્ઞાને આપણને સુધારવા મથે છે.

આ બધા મતોથી હાલ કૈં ફેરફાર થયો છે–સારો, તેમજ ખોટો. પણ જો કોઇએ દીર્ઘદૃષ્ટિએ જોયું હોય કે આ દેશના બાવીસ કરોડ હીંદુઓમાં એકધર્મી રાષ્ટ્રીયતા ધર્મમાર્ગે ખીલવવાથીજ આ દેશનો ઉદ્ધાર થશે–અને તે માટે હીંદુધર્મને નવું સ્વરૂપ આપી તેને વિજયવાન, આગળ પડતો, દુનીઆ જીતતો ધર્મ કરવો એ પહેલું કર્તવ્ય છે, તો તે સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતીએજ. સો વર્ષે, પાછા આપણે હીંદુ યુનીવર્સીટી ને હીંદુસભા તરફ વળીએ છીએ; પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનથી અણજાણ્યુ દયાનંદે પચાસ વર્ષ પર તેવી યોજનાઓને સફળ કરી હતી. જેઓ ધાર્મિક જુસ્સા વગર તેત્રીસ કરોડ અજ્ઞાન માણસોના ઉદ્ધારની આશા રાખે છે તેમને કાર્યની મહત્તાનું ભાન નથી–રાષ્ટ્રકારની ભવ્ય કલ્પનાશક્તિની જરા પણ પ્રસાદી નથી. પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને સંસ્કૃતિથી આપણે બુદ્ધિપ્રધાન થઇ ગયા છીએ અને વિચારની ઘટમાળમાં કાર્યદક્ષતાનાં ઠેકાણાં રહ્યાં નથી. જે ભાવનાઓ આપણી રગોમાં ફરતી થવી જોઇએ તે આપણા લોકોમાં એકતાનતા આવ્યા વિના કદી થવાની નથી. અને તે એકતાનતા આપણી હીંદુ સંસ્કૃતિના પુનર્જીવન વગર આવવાની નથી. આપણા દેશના દેવો તેજ આપણને ઉદ્ધારશે; પરદેશી તે પુતળાંજ.

સ્વામી દયાનન્દના જીવનના આશય માટે નીચે પ્રમાણે લેખક લખે છે (પા. ૨૫૧):–

"ધાર્મિક બાબતોમાં દુનીઆ જીતવી એ તેની નેમ હતી. પણ તે જાણતા હતા કે આ ભગીરથ કામ અહીંઆંથીજ શરુ કરવું જોઇએ. અને તેના સ્વદેશબાંધવોને આ જ્ઞાનની વધારે જરુર હોવાથી પહેલા અનુયાયીઓ તેમાંથીજ મેળવવા જોઇએ. તેથીજ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે હીંદુઓને તેમનું હીંદુત્વ પાછું આપવું જોઇએ, એટલુંજ નહીં પણ તેમને બીજા દબાવનારાઓ સામે હીંદુત્વનું સંરક્ષણ કરતાં શીખવવું જોઇએ...... હીંદુ વિચારો તમોગુણી મટી રજોગુણી થાય, નામર્દાઇ છોડી શક્તિસેવા સ્વીકારે, અને હંમેશાં રણમાં પાછાં પગલાં ભર્યાં કરતાં વિજયી વીરોની હાક શીખે તે તેને જરુરનું દેખાયું......"

લેખક આર્યસમાજ શું કરવા ઇચ્છે તે જણાવતાં આગળ લખે છે કે "આર્યસમાજનું લક્ષ્ય લોકોના વિચારમાં અને જીવનમાં સદંતર ફેરફાર કરવાનો છે. વેદના વિચારો, અને વેદના જીવન ઉપર આધાર રાખી નવું રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય ઉપજાવવું એ તેનું લક્ષ્ય છે...... હીંદુ ધર્મ તે માત્ર હીંદુ રીતરીવાજના રક્ષક તરીકે નહીં પણ હીંદુ ચારિત્ર્યને સજીવ કરનાર તરીકે થવો જોઇએ......"

આ વિચારો અને આશયો કોને ખરાબ લાગે—તેનાથી કયા હીંદુમાં નવું જીવન નહીં આવે ?

શ્રીયુત લજપતરાયે આર્યસમાજની જે પ્રવૃત્તિઓ લંબાણથી દર્શાવી છે તેના પર વિવેચન કરવા જતાં આ સમાલોચના જરા લાંબી થઇ જાય. પણ આર્યસમાજનું નામ દેતાં બે સંસ્થાઓ તો યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. એક દયાનંદ એંગ્લો–વેદીક કોલેજ. બંગાળામાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો વિચાર થયો તે પહેલાં—જ્યારે અંગ્રેજી પદ્ધતિ અને વિચાર આપણા શ્વાસ ને પ્રાણ હતા—જ્યારે પાદરીઓએ મગજમાં ઘાલેલાં ભૂતોની સત્તા નીચે આપણે આપણું બધુંજ તુચ્છ માનતા હતા તે દુઃખમય દિવસે દયાનંદની પ્રતિભાએ પ્રેરેલા આદર્શોથી ૧૮૮૫ માં આ કોલેજ સ્થપાઈ, અને જે જરુરીઆતો આપણને

હાલ લાગે છે તે ખરા સ્વરુપમાં તેના અનુયાયીઓને જણાઈ. ડી. એ. વી. કૉલેજની સ્થાપના વખતે બહાર પડેલી યોજનામાંથી લેખક નીચેના શબ્દો ટાંકે છે (પાનું ૧૮૦):–

" કેળવણીના સારામાં સારા લાભો ત્યારેજ સધાય કે જ્યારે તે રાષ્ટ્રીય કેળવણી થાય, એમ દરેક વિચારશીલ માણસને લાગશે. મનુષ્યની બુદ્ધિને સતેજ કરવી, અને સારી અને તંદુરસ્ત કસરતથી કેળવવી તેજ કેળવણીનો હેતુ છે એ તો નિઃસંશય છે; અને જ્યારે આ હેતુ પાર પડે ત્યારે કેળવણી સારી ગણાય.......પણ માણસ પોતાને માટે જીવતો નથી પણ જે સમાજમાં તે રહે છે, અને જેનો તે જન્મથી, રહેવાસથી અને ઐતિહાસિક કારણોથી સભ્ય છે તે સમાજના ભલા માટે તે જીવે છે. આનું નામ રાષ્ટ્રીયતા...... તેથી ખરું જોતાં કેળવણીની પદ્ધતિ એવી જોઇએ કે જેથી વ્યકિતઓનાં સામાન્ય રાષ્ટ્રીયતા સાથેનાં બંધનો દૃઢ થાય...... અને તેથી આ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ એવો છે કે રાષ્ટ્રીય માતૃભાષા અને અન્ય ભાષાઓના અભ્યાસને ઉત્તેજન મળી કેળવાયલા અને બીનકેળવાયલા વર્ગનું એકીકરણ થાય; સંસ્કૃતના અભ્યાસથી નૈતિક અને ધાર્મિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન વધે; નિયમિત જીવનથી સારી અને સબળ ટેવો પડે. અંગ્રેજી સાહિત્યનું જ્ઞાન વધેઃ અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પ્રચારથી દેશની આર્થિક સંપત્તિ સુધરે."

બીજી સામાજિક સંસ્થા ગુરુકુળની છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીનાં કેટલાંક તત્ત્વોએ આપણા રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર ભ્રષ્ટ કર્યાં છે; વિલાસનો અને સ્થૂલ સુખોનો શોખ જે કેળવણીથી પેદા થાય છે તે આપણી સંસ્કૃતિમાં ઉદ્ભવેલા અભ્યાસીઓની ખાનાખરાબી કરે છે; શોખ અને મોજના સાધનોના ' આકર્ષણે ત્યાગનો અભાવ ઉત્પન્ન થઈ, ચારિત્ર્ય ભીષ્મ, એકાગ્ર, પ્રચંડ થવા પામતાં નથી–આ સત્યો જોવા, અને તેને દૂર કરવા એક દૂષણહીણ સંસ્થા સ્થાપી થોડી બુદ્ધિના પણ ભગીરથ

કર્તવ્યપરાયણતાવાળા, રસહીણા પણ ભાવનાવાળા નરરત્નો પેદા કરી, દેશની હાકે તેમને પલકમાં પ્રાણ આપવા તત્પર કરવા–તે કૈં મહાત્મા મુનશીરામ અને તેમના ગુરુ સ્વામી દયાનંદની મહત્તાનો નાનો-સુનો દાખલો નથી. અમને ખાત્રી છે કે ગુરુકુળોના અભ્યાસીઓ જ્યારે સારા જથ્થામાં બહાર પડશે ત્યારે દેશને જરૂર મગરુરીનું કારણ મળશે અને હીંદુ સંસ્કૃતિ ફત્તેહમંદીથી ફેલાશે.

આર્યસમાજ હીંદુ અજ્ઞાન સમાજને સુધારવાનું પ્રથમ સાધન છે એ તો લોકો કબુલ કરતા જાય છે. અને વેદના વારામાં હીંદુ સંસ્કૃતિ જન્મ પામી ત્યારથી તેના નેતાઓ અને અગ્રેસરોના–વિશ્વામિત્ર, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને શિવાજી જેવાના વર્ગમાં સ્વામી દયાનંદનું સ્થાન ઘણું ઉંચે રહેશે એ નિઃસંશય છે. એ ઘણી શોક કરવા જેવી બાબત છે કે તેના ઉત્સાહી અનુયાયી જે મહાન કાર્ય ઉત્તરમાં કરી રહ્યા છે તેનો ખ્યાલ આપનાર પુસ્તક આપણી ભાષામાં નથી. જો તેનો ખ્યાલ આવે તોજ આપણને સમજ પડે કે ધર્મને નામે ચાલતી બીજી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં દયાનંદે આરંભેલી પ્રવૃત્તિ કેટલી ઉંચા પ્રકારની છે.

"હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીયા"

લેખકઃ વામન સોમનારાયણ દલાલ, બી. એ.

(ઋગ્વેદના વારાથી માંડીને બૌદ્ધમત ઉદ્ભવ્યો ત્યાં સુધી–૧૯૧૪)

એક અંગ્રેજી કવિ ઊર્મિઓના ઉલ્લાસમાં લખી ગયો છેઃ "ઓ ઇશ્વર! કાલ અને સ્થળના અંતરને વિનાશ કર, અને બે પ્રણયીઓ-ને પાસે લાવ." જ્યારે જ્યારે આર્યાવર્તના ભૂતજીવનને ખ્યાલ મનમાં આણીએ—જ્યારે આપણું હાલનું ક્ષુદ્રજીવન વીસરી, આપણે છોકરાં બાર વર્ષે પરણાવશું કે તેર વર્ષે, ન્યાત આજે તોડશું કે જમાડશું, એક ડીગ્રી વધારે મેળવશું કે ઓછી, રાજ્યના તાબેદાર થઇશું કે કૉંગ્રેસમાં ઠરાવ મુકશું, આવી આવી અનેક બહાદુરીઓને વીસારે મુકી આપણે કલ્પનાના તરંગે ખેંચાઇ વેદના વારાની વાતો વિચારીએ ત્યારે એમ થયા વિના રહેતું નથી કે સમયાન્તરને સંહારી તે ભવ્યતા પાછી મેળવાય તો કેમ? એક ફેરા સદેહે આપણે ઓક્સસનો ફલદ્રૂપ કીનારો છોડી, ઉછળતા ઉત્સાહ માટે સ્થાન ખોળતા આર્યવીરોની વિજયહાકો આ ભૂમિમાં સાંભળીએ; એક ફેરા વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ જેવા ઋષિઓને ગઇ રાતે બનાવેલાં તાજાં સૂકતો વડે ઇંદ્ર, ઉષા, અને સિંધુને સંબો-ધતા જોઇએ; એક ફેરા પરશુરામની વિજયધજાનો આશ્રય લઇ ધરણીને ધ્રુજાવતા અખિલ વિશ્વમાં ફરી આવીએ; એક ફેરા હીંદુ સંસ્કૃતિના કેન્દ્રસ્થાન સરખા જનકના દરબારમાં હીંદુ ચારિત્ર્યના કર્મયોગને પ્રત્યક્ષ થતો ભાળીએ; ફરી એક વાર ભીષ્મની ભવ્યતા સામાન્ય બનાવે એવા અપૂર્વ પુરુષોત્તમની પાછળ હસ્તિનાપુરના હીંદુ-સામ્રાજ્યની મહત્તા અનુભવીએ; આ સ્વપ્નપરંપરા કોને મન આગળ નહીં ખડી થાય? પણ બીજી પળે જાણે મેરૂશિખરથી ગબડયા હોઇએ એમ આપણા તરફ જોઇએ છીએ—આ તે વીરોના પુત્રો, તેમના વારસા-ના અધિકારીઓ, તેમની મહત્તાના માલીકો?—જેમને જીંદગી છે પણ

જીવન નથી; જેમને ભૂતકાળ છે પણ વર્તમાન નથી; જેમને આયુષ્ય છે પણ મર્યાદ નથી; જેમની આશાઓ જ્યાંત્યાંથી વર્ષો વિતાવવામાં સમાઈ છે; જેમને ભૂતકાળ માટે પ્રેમ નથી—તે સમજવાની શક્તિ નથી—તેને અનુસરવાનું જોમ નથી!—તે ભૂતકાળના દિવ્ય રંગો ફરી દીપાવી, તેને સાહિત્યમાં સજીવન કરવાની તસ્દી લેવી એ કૃતઘ્ની પુત્રોને શરમભરેલું લાગે એ સ્વાભાવિકજ છે. કોઇક દત્ત, કોઇક કુન્તે કૈંક મથે છે—નહીં તો અંગ્રેજી વિદ્વાનોને બાપની આબરુ સાચવવાનું સોંપી બાકીના બધા રોમ અને ગ્રીસના ઇતિહાસો શીખવા મંડી પડ્યા છે. પિતૃસ્મરણ છોડવું એ તો અધમતા; પણ પરઘેર તે સોંપી દેવું તેને માટે કયો શબ્દ વાપરીશું?

આવા કલંકમાંથી મુક્ત થવાના પ્રયાસ માટે રા. વામન સીતારામ નારાયણ દલાલને અભિનન્દન આપવું જોઇએજ. ઉપરના નાના રુપાળા પુસ્તકમાં તેમણે આર્યો હીંદમાં આવ્યા ત્યાંથી તે મહાભારતના અંત સુધીનો ઇતિહાસ આપવાની કોશેશ કરી છે, અને તેમાં નવી શોધને તેમજ પુરાણની વાર્તાઓને સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કર્યાં છે. તે પ્રયત્ન માટે અભિનંદન આપી રહ્યા પછી અમારી અસંતોષની લાગણી દર્શાવ્યા વિના રહેવાતું નથી–રહી શકવું ન જોઇએ. ગુજરાતી ગૃહસ્થના પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપવું એ અમારી ફરજ છે; પણ આ ઇતિહાસની ગણના ઇતિહાસના સાહિત્યમાં શી છે તે ન કહેવું એ પણ અમને ગુન્હા જેવું લાગે છે.

આપણી ઇતિહાસની ભાવના ઘણે ભાગે બદલાઇ ગઇ છે. પહેલાં ફક્ત રાજ્યપુરુષોની કારકીર્દી અને તેની તિથિઓમાંજ ઇતિહાસ સમાપ્ત થઇ જતો. પણ જેમ જેમ નવા જમાનાની સત્તા સાહિત્ય પર બેસતી ગઇ તેમ તેમ ઇતિહાસની બનાવટ પણ બદલાતી ગઇ. પ્રજાઓનું ઇતિહાસમાં સ્થાન, સંસ્થાઓની સમય પર અસર, પ્રગતિના વલણની દિશાઃ આ બધી વસ્તુ પર વધારે ધ્યાન અપાતું ગયું. તેમાં દષ્ટિબિન્દુઓ

પણ અનેક થતાં ગયાં. કાર્લાઇલ ઇતિહાસના પ્રવાહમાં સમયવીરોનેજ પ્રાધાન્ય આપે છે; બકલે લોકોના વલણને ઇતિહાસ માને છે; એકટન જેવા એક કે બે તત્ત્વની ખીલવણીની નોંધ, તેજ તવારીખ એમ ધારે છે; અને રોમેશચંદ્ર દત્ત જેવા લોકોને પસંદ પડે એવી નાની, રસમય ચોપડી લખી પોતાની કૃતકૃત્યતા સફલ થઇ સમજે છે. આ બધા જુદાજુદા આદર્શોમાં નીચેના ત્રણ પ્રકારો સહેલાઇથી પડે છે:–

૧. જે ઇતિહાસકારો ફક્ત સત્ય બનાવો દર્શાવી ભવિષ્યની પ્રજાના જ્ઞાન માટે મોટી મોટી શોધોને લોકો આગળ રજુ કરે છે તે પહેલા પ્રકારના છે. વિચારને આઘે રાખી, કલ્પનાશક્તિ કે ભાવને તિરસ્કારી, જુના જમાનાની રહેણીકરણીના પુરાવા ટાંકવાનો આ પ્રયત્ન હંમેશાં ઘણો મુશ્કેલ હોય છે. શીલાઓની શોધ, લેખોના તરજુમા, સાહિત્યનો અભ્યાસ આજ એટલાં આગળ વધી ગયાં છે કે એક નાના દેશના ઇતિહાસ પાછળ જીવન અર્પવાની જરુર પડે છે. લોર્ડ એકટને જાહેરમાં મુકેલો અર્વાચીન યુરોપનો ઇતિહાસ આ ભાવના પ્રમાણે લખાયો છે; અને જુદા જુદા વિષય ઉપર ઉંડા અભ્યાસીઓના પ્રયત્નની ગુંથણીથી તે પુસ્તકો બેમુલ થઈ પડ્યાં છે. હીંદુસ્થાનનો આવો ઇતિહાસ લખવો એ સહેલ નથી. હજુ શોધો પુરેપુરી થઇ નથી; લેખોના અર્થનો નિર્ણય થયો નથી; સાહિત્ય અને લોકકથાનો અભ્યાસ જોઇએ તેવો થયો નથી. અને તેમાં આ વિશાળ દેશનાં વિવિધ રાજ્યો, અગણિત પ્રજાઓ, અનેક ભાષાઓ અને હજારો રાજ્યોની ઉથલપાથલો પર વિવેચકની તીક્ષ્ણ નજરથી જોવું અને તેમાંથી ઐતિહાસિક બનાવોની તારવણી કાઢવી એ ઘણું કઠણ છે. વીન્સેન્ટ સ્મીથે આપણા ઇતિહાસના થોડાક વિભાગ માટે આ કર્યું છે, અને એનો પ્રયત્ન બીજાઓને ઉત્તેજનદાયક થઇ રહ્યો છે.

૨. બીજા પ્રકારના ઇતિહાસની નેમ ભૂત સમયને સજીવન

કરવાની હોય છે. સત્ય વસ્તુને આધારે ઇતિહાસ રચી તેમાં રસિકતા અને ભાવને વધારે પડતું સ્થાન આપવામાં આવે છે; અને મનુષ્યજીવન ભાવપ્રધાન હોવાથી આવા ઇતિહાસની અગત્ય ભવિષ્યની પ્રજાની કેળવણીને માટે હોય છે. દુનીઆમાં કયાં કયાં પુસ્તકો ચીરંજીવ થઇ પડ્યાં છે તેની જો નોંધ રાખીએ તો આપણને ખાત્રી થશે કે જે પુસ્તકમાં જ્ઞાન અને ભાવનું મિશ્રણ કરેલું હોય છે તેજ અમર થઇ શકે છે. કાર્લાઇલનું 'ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન' કે મેકોલેનો 'ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ' રસ અને ચિત્રની અદ્ભુતતા સાચવી ખરા બનાવોને ગમે તેમ મચડે, તો પણ અમર સાહિત્ય તરીકે તેજ પંકાવાનાં. લોકો મરેલાનાં હાડપીંજર જોવા માગતા નથી; પણ તે જીવતા હતા ત્યારે કેવા હતા તે જોવા માગે છે. અને સજીવન વિદ્યા જે જાદુગર વધારે જાદુથી વાપરી શકે તેજ ભવિષ્યની પ્રજાને પ્રિય થઇ પડે છે. પણ આ જાદુ માટે શૈલીનો પ્રભાવ અદ્ભુત જોઇએ, કલ્પનાશક્તિમાં સર્જકતા જોઇએ, અને કઇ રીતે તે ચિત્ર રજુ કરવું છે તેની દૃષ્ટિ અસ્ખલિત જોઇએ.

૩. ત્રીજા પ્રકારના ઇતિહાસો એક રીતે યોગની દૃષ્ટિથી લખાયેલા હોય છે. ઇતિહાસના બનાવોની પરંપરા કયા નિયમોને આધારે થાય છે, કયાં કયાં તત્ત્વો ખીલવે છે, કઇ કઇ દિશામાં વહે છે, આ બધું જોઇ તે બધાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું એ ઉંચામાં ઉંચો ઐતિહાસિક સાહિત્યનો પ્રકાર છે એ નિ:સંશય છે. જર્મનમાં શ્લેગલ વગેરેની "ફીલોસોફી ઓફ્ હીસ્ટરી", લેકીનાં "બુદ્ધિવાદ તથા લોકશાસન" ના ઇતિહાસો જેવા આ જમાનામાં પ્રગટ થતા અનેક ઇતિહાસો આ દૃષ્ટિબિંદુની અગત્ય સિદ્ધ કરે છે.

આ ત્રણે જાતની ઐતિહાસિક સામગ્રીને એક ઇતિહાસમાં ભેગા કરવાનું ભગીરથ કામ ઘણું ફત્તેહમંદીથી હજુ થઇ શકયું નથી. ગીબન જેવાની મહત્તા કેટલેક અંશે આ એકીકરણ કરવામાંજ સમાએલી

છે. પણ આ પ્રકારના હીંદુસ્થાનના ઇતિહાસો અત્યાર સુધી લખાતાજ નહોતા; કારણ કે પરદેશી ઇતિહાસકારો આપણાં છોકરાંઓને આપણી હલકાઇ, આપણી હારો અને આપણી નિર્બલતા શીખવવાના હેતુથીજ લખતા હોય એમ કેં લાગતું હતું. અને તે સ્વાભાવિક છે. તેઓ સત્તાના શાણપણમાં આપણને નિર્જીવ લેખે; આપણા ભૂતકાળ માટે તેમને પ્રેમ હોઇ નજ શકે એ પણ ખરું; આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રતિભા તેઓ ન સમજે એ તો ચોક્કસજ; એટલે છેલ્લા બે પ્રકારના ઇતિહાસો તેમની કલમથી લખાય એ આશા રાખવી પણ નિરર્થક. અને તે કામ આપણેજ શિર રહે એ સ્વાભાવિક છે, તેમજ લાભદાયક પણ છે.

રા. દલાલના ઇતિહાસનો પ્રકાર આ ત્રણ પ્રકારોમાં કયો છે તેનો નિર્ણય કરવો જરા કઠણ કામ છે. એ ગૃહસ્થે પોતાનો ઉદ્દેશ નીચેના શબ્દોમાં મુકયો છેઃ—

" મારે અહીંઆ જણાવવાની જરુર છે કે કોઇ મારો નવો સંપ્રદાય (Theory) રજુ કરવાનો દાવો હું કરતો નથી, પણ હીંદના લોકોના અસલી જમાનાના ચાલ્યા આવતા ઇતિહાસ સંબંધી શું શું નવી શોધો થઇ છે તેની ટુંકી અને સંયુક્ત કથા વાચક આગળ મુકવી એ મારો હેતુ છે."

આ હેતુ મોટે અંશે પાર પડ્યો છે એમ અમે કહી શકતા નથી તેથી અમે દીલગીર છીએ. નવી શોધો વીશે લખતાં તેઓએ જો પાનાં નીચે તેનાં પ્રમાણો આપ્યાં હોત તો વાચકને વધારે સહેલાઇથી રા. દલાલના પ્રયત્નો, અને અભ્યાસનો લાભ મળી શકત; અને ભવિષ્યના લેખકને તે મદદરુપ થઇ પડત. આવતા ભાગોમાં એ પ્રમાણે રા. દલાલ કરશે તો તેમના ઇતિહાસની કીંમત લોકોની નજરમાં વધશે એમ અમને ખાત્રી છે.

બીજા પ્રકારમાં આ પુસ્તક આવી શકે એમ નથી. રા. દલાલનો અંગ્રેજી પરનો કાબુ જોઇએ તેવો સમૃદ્ધિવાન કે તેમની કલ્પનાશક્તિ જોઇએ તેવી સબળ દેખાતી નથી. અને વધારે શોચનીય તો એ છે કે એક

હીંદુ તરીકેનું પોતાનું અભિમાન તેમણે અદષ્ટ રાખ્યું છે અને ઇતિહાસને રાષ્ટ્રીય સ્વરુપ આપ્યું નથી. પહેલા બે દોષો સ્વાભાવિક છે. છેલ્લો દોષ આપણી કૃત્રિમ, અરાષ્ટ્રીય યુનીવર્સીટીની કેળવણીનો છે; તેને માટે કોઇનો વાંક કઢાય એમ નથી. પાનાં પછી પાનાં અમે ફેરવ્યાં–સુદાસ, સગર, પરશુરામ, રામ અને ભીષ્મનાં પરાક્રમો વર્ણવેલાં જોયાં–વેદના ઋષિઓની, ઉપનિષદ્‌ના કર્તાઓની, કપિલની, પતંજલીની કૃતિઓ વાંચી; પણ નહીં ઉછળી લેખકની ઊર્મિઓ અને નહીં ગાજ્યા તે હીંદના વિજયવંત ગૌરવને જોઇ; અને અમે પણ " ડેવીડ સીંકલેર " કે એવા કોઈ શુષ્ક પુસ્તકનો વિભાગ વાંચતા હોઇએ તેમ નિરાશામાં, ભાવના અભાવમાં ચોપડી પુરી કરી. રા. દલાલે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે એમ નહીં કરતાં જો તેમણે હીંદુ આર્યાવર્ત્તનાં કૈંક તત્ત્વો તારવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તોપણ કેટલેક અંશે પુસ્તક વધારે આકર્ષણ કરત. કયાં તત્ત્વ ખીલવવા હીંદુ સંસ્કૃતિ ઉદ્‌ભવી, કયા નિયમોને આધારે તે સમાજનાં પરાક્રમો આટલાં ચિરંજીવી થયાં, કઈ ભાવના પાછળ હીંદુસમાજ આમ મથતો હતો, અને શી ભાવના તે પેદા કરી શકયો, દુનીઆની બીજી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં આપણી સંસ્કૃતિનું સ્થાન શું, તેની અગત્ય શી હતી વગેરે રસમય પ્રશ્નોના થોડાં ઘણાં નિરાકરણની અમે રા. દલાલ જેવા અભ્યાસી અને ઉત્સાહી લેખક પાસે આશા રાખી હતી; અને ભવિષ્યના ભાગોમાં તે આશા ફળે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

અમારી જાણ પ્રમાણે ગુજરાતમાં આ પહેલો મોટો પ્રયાસ છે. અને બીજરુપે આ ભાગ આશાજનક છે. પણ બધું કરતાં પહેલાં લેખકે મિથ્યા ડરને દૂર ફેંકવો જોઇએ. લેખક મટી કવિ–વૈદિક અર્થમાં દ્રષ્ટા થવું જોઇએ; અને દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાલ કરી નવી સૃષ્ટિ પેદા કરતા હોય એમ હીંદુ મહત્તાનું સૃષ્ટિમાં શું સ્થાન છે તે દર્શાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. નાના ઇતિહાસના લેખકોના નિર્જીવ નિયમોની અવગણના સાધવી જોઇએ. ભૂતકાલ-

ના ભવ્ય ભણકાર તેના કાનમાં વાગવા જોઇએ. તે ભણકાર પરથી એવું ભૂતકાલનું આર્યાવર્ત સરજાવવું જોઇએ કે જેથી વાચક જોઈ શકે કે આજ તે આર્યજનની—કે જેના ભૂતકાલની મહત્તા અપ્રતિમ હતી—જેનું વર્તમાન અવનિના ઇતિહાસમાં અદ્દ્ભુત છે—અને જેનું ભાવિ—જ્યારે તે સૃષ્ટિની સમ્રાજ્ઞી થઈ જીવન કેળવતી હશે તે ભવિષ્યના સોનેરી પાના પર અમર અક્ષરે લખાયેલું છે.

અર્વાચીન યુરોપનો ઉષઃકાલ

છેલ્લાં બસો વરસ થયાં દુનીઆનો ઇતિહાસ તે યુરોપનો ઇતિહાસ ગણાય છે. એક મહાન વિંધ્યાચળની પેઠે તેની સત્તા અર્વાચીન ઇતિહાસના પ્રદેશમાં પડી છે. આજે ત્યાં મચી રહેલા યુદ્ધના પડઘા ચારે દિશામાં લોકોને કંપાવે છે, ભવિષ્યમાં શું થશે તે વિચારો પ્રેરે છે; અને દુનીઆના ભવિષ્યનો આધાર યુરોપની આ લડાઇના પરિણામ પર રહેશે. આ યુદ્ધની વાતો સાંભળતાં સ્વાભાવિક વિચાર થાય છે કે જે નાટકની સમાપ્તિ અત્યારે ભજવાઈ રહી છે તેની રંગભૂમિ શી રીતે તૈઆર થઇ—તેની સામગ્રીઓ કેવી રીતે ભેગી થઈ?

જ્યારે અર્વાચીન યુરોપ ઉપરથી પહેલો પડદો ઉપડ્યો ત્યારે તેની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. પ્રજા દુઃખમાં, અજ્ઞાનમાં ભાર વહેતી હતી. રાજ્યમાં તેમનો હીસાબ નહોતો. રાજ્યનીતિમાં તેમને માટે કદર નહોતી. ગરીબી અને પરાધીનતામાં તેઓ સડતા હતા. 'ફ્યુડલ સીસ્ટમ'નો અસ્ત થયો હતો, છતાં તેનો આભાસ ચારેગમ દેખાતો હતો. ઉમરાવો ઘણીખરી જાગીરોના માલીકો હતા; ચહાય તે કરવાને સત્તા અને શક્તિવાળા હતા; અને પ્રજા ઉપર જુલમ કરવાને તેઓ પોતાને અધિકારી માનતા. રાજાઓ હતા, પણ નામનાજ—ખરું જોતાં, ઉમરાવોના મુખી; એટલે તેમની મહેરબાનીથીજ તેઓ સત્તા ભોગવતા. દેશનો પૈસો, રાજ્યની સારી સારી નોકરીઓ માંહોમાંહ વહેંચી લેવામાં આવતી.

શા માટે તેમને લોકોને માટે દરકાર હોય? તેઓ 'પાણીના વહેનારા અને લાકડાના કાપનારાજ' હતા; એક રીતે ગાયલૅંસની માફક માલમીલકત હતા. તેવીજ રીતે થોડાક અપવાદો સીવાય તે વખતની મહાન ધાર્મિક સંસ્થા–કેથોલીક ચર્ચ–જુલમ ગુજારતી. મેટો ભરચક દોલત હાથ કરતા, અને સાધુઓ અને સાધ્વીઓને અધમતાનાં સાધનો પુરા પાડતા અને ઉમરાવોના જુલમને ધર્મને નામે માફી બક્ષતા. કોઇક વખત આ સંસ્થા ગરીબોની વારે ધાતી, પણ અપવાદરુપેજ.

યુરોપમાં આ રીતે બધે અંધારું હતું. મનુષ્યજીવનમાં પોતાનો ફાળો આપવા તે તૈઆર નહોતું. નવી સંસ્કૃતિ પેદા કરી દુનીઆ પર દોર ચલાવવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી. ફક્ત એકબે કિરણોનો ઉદ્ભવ થયો હતો; પણ કોઇને ખબર નહોતી કે એ કિરણોએ આપેલી આશા ભવિષ્યની સોનેરી સવાર ઉઘાડશે. મધ્યકાલના યુરોપની પદ્ધતિનું સંરક્ષણ કરનાર કેથોલીક ચર્ચ હતું. તેણે મનુષ્યની બુદ્ધિને અંધશ્રદ્ધાની બેડીઓ પહેરાવી હતી. પણ માર્ટીન લ્યુથર આવ્યો, યુરોપના ગુંગળાવતા વાતાવરણમાં બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય આણ્યું, અને માનવ માત્રના સ્વતંત્ર વિચાર કરવાના અધિકાર માટે યુદ્ધ શરુ કર્યું હતું. ઈંગ્લંડમાં ઓલીવર ક્રોમવેલે તે અધિકારને રાજકીય સ્વરૂપ આપ્યું હતું. ત્યાં સુધી લોકો રાજાને ઈશ્વરનો અવતાર માનતા; તેની સત્તા દૈવી માની, તેની સામે થવું તે પાપ ગણતા. આ જુની રચનાની પવિત્રતા ક્રોમવેલે તુચ્છ પુરવાર કરી. ઈંગ્લંડના બધા મહાપુરુષોમાં ક્રોમવેલનું સ્થાન ન્યારુંજ છે. જુની પદ્ધતિ, જુનો અંધકાર, જુની ગુલામગીરીની મૂર્તિરૂપ થઈ રહેલું સિહાસન તેને મન નિર્માલ્ય હતું. તેના ઉંડા, બહાદુર હૃદયમાં ખાત્રી હતી કે રાજા તે પ્રજાને માટે, પ્રજાના હક સાચવવા માટે છે. આ વિચાર હાલ સહેલો લાગે છે; તે વખતે નવો, ભયંકર, પ્રલયકારક લાગતો. પણ ક્રોમવેલ રુદ્રનો અવતાર હતો. જુની સૃષ્ટિ સંહારવાનું જરુરી કામ તેને કરવાનું હતું. અડધી ઉંમર તેણે સાદા શાંત જીવનમાં ગાળી હતી, છતાં અણીને વખતે તે યોદ્ધો, મુત્સદ્દી અને મહારાજા થઈ શક્યો.

ધર્મના પુનર્જીવનથી લોકો સંતોષાયા નહીં; ધર્મ તેમને મન જુદી દુનીઆનો રક્ષક હતો. અને જે બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યે ઈંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું તેણે બીજે બધે વિવેચક અને વિનાશક બુદ્ધિ પ્રેરી. કશું પણ પવિત્ર માનવું એ મુર્ખાઈ ગણાઇ. ઇશ્વર, ધર્મ, રાજા, સમાજ બધાં જુનાં જીવનની શૃંખલારુપ ગણાયા. પ્રજાએ બધાં બંધનો તોડવા માંડ્યાં. મશ્કરી, કટાક્ષ, અને તિરસ્કારનાં શસ્ત્રો વડે સાહિત્યે મારો શરુ કર્યો. વોલ્ટેરે એમ કહેલું મનાય છે કે "બાર મહાત્માઓએ (apostles) ખ્રીસ્તી ધર્મ યુરોપમાં આણ્યો; હું એકલો તેને કાઢી મુકીશ." સ્વીફ્ટે માણસ જાત સાથે વેરભાવ કેળવી દરેકે દરેક સંસ્થાને ધીક્કારવા યોગ્ય સાબીત કરી. લોકોએ આસપાસનું દુઃખ જોવા માંડ્યું અને તેમને ખાત્રી થઈ કે આ દુઃખનું કારણ સામાજિક અને રાજકીય સંસ્થા છે. માણસ જન્મથી સુખી છે, સ્વતંત્ર છે. સંસ્થાઓ, રાજાઓ કૃત્રિમ બંધનોથી ગુલામગીરી આણે છે. કેન્ટ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીમાં આ જુસ્સાએ વિવેચક-શક્તિ પ્રેરી અને તેણે ઉંડા ઉતરી, જ્ઞાન વસ્તુ શું છે તેની શોધ કરવા માંડી અને માણસના જ્ઞાનની મર્યાદાઓ નક્કી કરી. ઘણા કાયદા અને સત્તા શા માટે ઉદ્દભવ્યાં, તેને તાબે શા માટે થવું એ પ્રશ્નો વિચારવા મંડી ગયા.

અજાયબ જેવું તો એ છે કે આ સ્થિતિ લાવવા માટે રાજાઓજ જોખમદાર છે. બાહોશ રાજાઓને ઉમરાવોની ગુલામગીરી પસંદ નહીં પડી. તેમને એમ લાગ્યું કે લોકોને સુખ આપવાથી પૈસો વધશે અને પોતાની સત્તા દૃઢ થશે એટલે વધતા જ્ઞાનના પ્રકાશે તેમની રાજનીતિ વિશાલ કરી. આ બાબતમાં પહેલું પગલું રશીઆના મહાન પીટરે લીધું. તેના વખત સુધી રશીઆ યુરોપની સંસ્કૃતિની મર્યાદા બહારનો જંગલી દેશ ગણાતો. તે પશ્ચિમ યુરોપમાં રહ્યો, અને ત્યાંની રીતભાત અને નીતિ મોસ્કોના જંગલી વાતાવરણમાં લઈ ગયો; રશીઆની જંગલી

જડતાને યુરોપીય સુધારાની ચમક આપી. બીજો એવો જ રાજા પ્રશીઆનો મહાન ફ્રેડરીક થઇ ગયો. તે સુધારાનો સેવક હતો; સામાન્ય લોકોની માફક જુની સંસ્થાઓની સામે હસતો; તેમને ધિક્કારતો. વૉલ્ટેરનો તે મિત્ર હતો અને પોતાના રાજ્યમાં ફ્રાંસની સામાજિક સ્થિતિ અને ભાષા લાવવા મથતો. પ્રશીઆ ત્યાં સુધી જુના પડી ભાગેલા 'હોલી જર્મન સામ્રાજ્ય'નો પ્રાંત હતો; તેણે તેને લડાયક દેશ બનાવ્યો, અને જુના સામ્રાજ્યના ખંડીયેરને જમીનદોસ્ત કરવા માંડયું. ઈંગ્લાંડમાં ત્રીજો જ્યોર્જ રાજા આ બધાથી ઓછો બુદ્ધિશાળી અને ભાવનાશીલ હતો, તોપણ વાતાવરણની શક્તિને આધીન થઈ તેણે પણ ઉમરાવોની સત્તા તોડી.

પણ વીલાયતમાં તે પહેલાં એક બીજા મહાન નરે–જે રશીઆમાં પીટર અને પ્રશીઆમાં ફ્રેડ્રીક ન કરી શકયા–તે કર્યું. તે વીલીયમ પીટ સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મી, બુદ્ધિ અને પ્રતિભાથી તે ઉમરાવોનો પણ સરદાર થઇ શકયો. લોકોની સત્તાનો તે પ્રતિનિધિ હતો. કોઇની રવાદારગી, ખુશામત કે રાજ્યખટપટ તરફ તેનો તિરસ્કાર અડગ હતો. સાત વર્ષના મહાન યુદ્ધ વડે તેણે અંગ્રેજી સામ્રાજ્યનો ડંકો ચારે દિશામાં વગડાવ્યો; લોકોના વિચારોને રાજ્યનીતિમાં સ્થાન આપી પ્રજામાં સ્વમાન અને જોખમદારી આણી; જ્યારે પ્રધાનોના જુલમથી કંટાળી ઉત્તર અમેરીકાએ સામ્રાજ્ય સામે બળવો કર્યો ત્યારે મરતાં મરતાં જાહેરમાં પોતાનો હર્ષ તેણે બતાવ્યો. વીલીયમ પીટ– 'મહાન કોમનર '–એ ઈંગ્લાંડના સામ્રાજ્યનો સ્થાપક છે; તેની સારામાં સારી ભાવનાને મૂર્તિમાન કરનાર વિરલ નર છે.

પણ તે વખતના યુરોપનું મધ્યબિંદુ ફ્રાંસનું પાટનગર પેરીસ હતું. ફ્રાંસની ભાષા સુધરેલી દુનીઆની ભાષા હતી–તેની રીતભાત લોકલોકમાં આદર્શ આચરણ મનાતી–તેના રાજાઓના રોફનું અનુ-

કરણ કરવામાં બધા મોટપ સમજતા. ત્યાંનું રાજતંત્ર ૧૪ મા લુઇએ સરજાવ્યું હતું. રાજા અસ્પર્શ્ય, સર્વશક્તિમાન, સર્વસત્તાનું મુળ મનાતો. ઉમરાવોના અધિકારો વિશાળ અને અખંડિત ગણાતા. પ્રજા આ એના ચરણની રજ હતી—તેમના સુખનું માત્ર સાધન હતી. લોકોની જીંદગી, રાજ્યનો પૈસો, એ બન્ને રાજાએ વહોરેલા નકામા યુદ્ધ પાછળ અને તેની રાખોનો શોખ સંતોષવા વપરાતાં. ખુશામતીયાના એક શબ્દે મોટા મોટાની નિર્દોષ જીંદગી જેલમાં પુરી થતી. ૧૪ મા લુઇએ આ રીતિને વજ્ર બનાવી હતી—તેમાં ફેરફારને માટે સ્થાન રાખ્યું નહોતું. તેના નબળા વારસોના હાથમાં પણ તે વજ્ર પીગળ્યું નહીં. લોકોની ગુમરાણ, વિદ્વાનોના કટાક્ષો પણ તેના પર જરા અસર કરી શકયા નહીં. પ્રકાશના મધ્ય સ્થાનમાં તેનાં કિરણો પ્રસારવાને અવકાશ નહોતો.

આ પ્રમાણે યુરોપનું જીવન હતું. બધા આશાવાન હતા; આવતા પ્રલયના ધુધવાટાના કૈંક સ્વર સાંભળી રહ્યા હતા. આધુનિક જીવનનાં મહાન તત્ત્વો જુના કોટોમાં પડતી ફાટો ક્યારે વધે અને તેનો વિનાશ ક્યારે થાય તેની વાટ જોતાં હતાં. સમાજ સ્વાતંત્ર્ય માટે તલસતો હતો, નવી ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવા મથતો હતો. નવા બાલકો તે ભાવનાના અસ્પષ્ટ ભણકારા સાંભળી આતુર હદયે નવા યુગને આદરવા તૈઆર હતા.

સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય

લોર્ડ વીલીંગ્ડને થોડા દિવસ પર એક મંત્ર આપ્યો: "સામ્રાજ્યના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારો." શા માટે નહીં? બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય જેટલું અમારું છે તેટલું બીજાનું છે. અમારા વડે તે સમૃદ્ધિવાન થયું છે, અમારા દેશે તે મહાન ગણાય છે, અમારા વીર નરોની મદદથી તે આજે યુરોપનાં રણક્ષેત્રો ગજવે છે. તેને જરુર પડી ત્યારે અમારો અસંતોષ ભુલી, અમારી આશાઓ અને નિરાશાઓ આઘી કરી અમે, ભીખારી હીંદીવાનોએ, અમારી ગરીબ બીચારી દોલત આગળ ધરી, અને બધું પાછળ નાંખી અમારા દેશબંધુઓને સામ્રાજ્યની અણી સાચવવા યુરોપ મોકલ્યા. કોણ કહેશે કે સામ્રાજ્ય અમારું નથી? અત્યાર સુધી ઇંગ્લંડને રાજકર્તા તરીકે આપણે ગણતા હતા—હવે બંધુ તરીકે ગણવાનો હક સાબીત થયો છે. કેટલાક કહેતા હતા કે આવે વખતે હીંદીઓ સામ્રાજ્યના હિતની સામે પડશે. તે નિંદનારા ક્યાં છે? એક વર્ષ થયું; હીંદમાં શાંતિ છે, શ્રદ્ધા છે, જીતવાની આશા છે, તે જીત મેળવવા સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો જુસ્સો છે. અમે હંમેશાં સામ્રાજ્યના દૃષ્ટિબિંદુથીજ જોઇએ છે. બીજા તેમ નથી કરતા. તેમને હવે તેમ કર્યા વિના છુટકો નથી. અવિશ્વાસને માટે સ્થાન નથી. ઇંગ્લંડ અને હીંદ હંમેશના સાથી થયા છે. ઇતિહાસે તેમને સાંધ્યા છે; કોની મગદુર છે કે તે તેમને જુદા કરી શકશે?

આપણા વૃદ્ધ દેશભક્ત દાદાભાઇ નવરોજી હંમેશાં કહે છે કે અંગ્રેજી પ્રજા પર વિશ્વાસ રાખો; થોડા ઘણા સત્તાના શોખીન અધિકારીઓ ગમે તેમ કહે પણ અંગ્રેજી પ્રજા સ્વાતંત્ર્યની શોખીન છે—ઉમદા સ્વભાવની છે. આ લડાઇ તેનો પુરાવો છે. સામ્રાજ્યની લડાઇ સ્વાર્થ ઉપરાંત પરમાર્થની છે. આપણું સામ્રાજ્ય એ સ્વાતંત્ર્યનું—રાષ્ટ્રીયતાનું

પ્રતિનિધિ છે; બેલ્જીયમની, આલ્સેસ-લોરેઇનની રાષ્ટ્રીયતા જાળવી, જર્મનીની સ્વાતંત્ર્યહીણુ સત્તાનો નાશ કરી, અવનિ પર સ્વરાજ્ય ને રાષ્ટ્રીયતા પ્રસરે તેને માટે તે મથે છે. આપણું લોહી આપણે સ્વાતંત્ર્યના પવિત્ર કાર્ય માટે રેડીએ છીએ. જે મહાન કાર્ય ફ્રાંસના ભયંકર યુગાન્તરે આરંભ્યું છે તે કામ આ યુદ્ધથી આપણે પુરું કરીશું. જ્યારે સામ્રાજ્યનો વિજયવાવટો ફરકશે ત્યારે દુનીઆના બધા દેશોને નીરાંત વળશે. તેઓની ભાવના સિદ્ધ થશે અને તેમની વચ્ચે નીતિ અને પરમાર્થના નિયમો સચવાશે.

ભવિષ્યનું બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય દુનીઆના દેશોને નમુનારુપ થશે. ઇંગ્લંડ, સ્કોટલેંડ, આયર્લેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલીયા, કેનેડા વગેરે સ્વરાજ્યવાળા દેશો—એંગ્લોસેક્સન રાષ્ટ્રો એક છત્રની છાયા નીચે રહે છે; હવેથી સામ્રાજ્યના બધા દેશો સાથે તેવોજ સંબંધ થયા વિના રહેવાનો નથી. જે પવિત્ર ધર્મ માટે સામ્રાજ્ય આજ લડે છે તે તેની બધી રગેરગમાં ઉતરશે–ઉતાર્યા વિના છુટકો નથી. આ ધર્મ ઇંગ્લંડના મહાન પુરુષો સમજતા અને તેમાંના જે અહીંઆં આવ્યા તે પણ સમજતા હતા. કેનીંગે ૧૮૫૭ નો ઢંઢેરો આપ્યો–રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ આપ્યું–મીન્ટોએ કાઉન્સીલોનો સુધારો શરુ કર્યો. આ મંત્રનો ધ્વનિ હવે પુરેપુરો રાજ-નીતિમાં ઉતારવો પડશે. રીપન અને મીન્ટોએ જે પાયો રચ્યો તેનું ચણતર ભવિષ્યના નેતાઓને કરવું પડશે. એટલે હવે કકડો કોર વધા-રવા કે ઘટાડવા કરતાં હીંદની રાજ્યનીતિ ક્યા મહાન નિયમ પ્રમાણે રચવી તે વિચારવું પડશે. તે મહાન નિયમ સ્વરાજનો. જે સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીયા ભોગવે છે તેનું અધિકારી હીંદ છે, અને તે તેને આપવુંજ પડશે. આટલા દિવસની આશાઓ પરિપૂર્ણ થયા વિના રહેશેજ નહીં. પચાસ વર્ષ ઉપરાંત હીંદે ધીરજથી વાટ જોઇએ છે; ધીમેથી અને શાંતિથી હવે એને તેનાં ફળ મળશેજ.

આ સમયે આપણા દેશના નેતાઓને માથે એક કર્તવ્ય પડ્યું છે; અને જે બે મોટી સંસ્થાઓ આપણા પ્રજામતનો અવાજ બહાર લાવી શકે એમ છે તેણે આ કામ ઉપાડી લેવું જોઇએ. એ બે સંસ્થાઓ તે નેશનલ કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગ. પ્રજાએ અને સરકારે તેને સ્વીકારી છે; અને તેની ફરજ એ છે કે હીંદની આશાઓ જે હોય તેને સ્થૂલ સ્વરુપ આપી ચોક્કસ રુપ આપવું જોઇએ. કારણ કે યુદ્ધ જ્યારે પતી જશે ત્યારે સામ્રાજ્યની શી નવી રચના રચવી તે પર વિચાર ચલાવાશે અને તે વખતે આપણો પ્રજામત શો છે તે જાણવાનાં સાધનની જરુર પડવાનીજ. હીંદ શું ધારે છે, તેની શી આશા છે, તેનો જવાબ તૈયાર રાખવો એ આપણા અગ્રણિઓની પહેલી ફરજ છે. જેમ સામ્રાજ્યનો દરેક વિભાગ જવાબ તૈયાર કરે છે તેમ આપણે શા માટે ન કરવો ? ઘેર ગંગા આવશે ત્યારે આપણે મોં ધોવા જઇશું ?

આ વીશે કેટલાક ખુશામતીયા, ઇલ્કાબની ઇચ્છા રાખનારા અને ઠંડા મીજાજના માણસો એમ ધારે છે કે આપણે આપણી અસલની પદ્ધતિનેજ વળગી રહેવું; આપણે તો કકડો કકડો કરીનેજ પાળ બાંધવી. આવા માણસોમાં લાંબી નજર અને હૃદયની વિશાલતા નથી; અને આપણે દુર્ભાગ્યે આવા માણસો આપણે ત્યાં ઘણા છે. સંસારસુધારામાં પણ જરા જરા કરવાની પદ્ધતિ; રાજ્યનીતિમાં પણ તેમજ. આ પદ્ધતિએ આપણી પ્રગતિ અટકાવી છે. દરેક સુધારો કોઈ નિયમને આધીન હોવો જોઇએ. નિયમનો નિશ્ચય થાય તોજ કામ કરવાનો ઉત્સાહ આવે, ભક્તિ, દઢતા આવે—તોજ લોકોના હૃદયમાં શ્રદ્ધા વસે. જ્યાં સુધી આવો કોઈ નિયમ નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી લોકો સમજે નહીં, રાજ્યકર્તાઓને રસ્તો સુઝે નહીં, સુધારકોનું કૈં વળે નહીં. તે નિયમ સ્વરાજ્યનો. હીંદને તે જોઇએ છે શા માટે ? પોતાનું ભવિષ્ય, પોતાની મહત્તા સિદ્ધ કરવા, તેની મહાન સંસ્કૃતિનું રહસ્ય વિકસાવવા. ઇતિહાસની ભયંકર મધ્ય રાત્રિમાં

તેણે દુઃખ વેઠવું તે આ નેમ સાધવાનેજ. સામ્રાજ્યને લીધે તે મળશે; અને તેમાં સામ્રાજ્યનો જયવારો છે.

પણ કેટલાક કહે છે કે આવી વખતે આ માગણી કરી સરકારને મુશ્કેલીમાં નાખવી ન જોઇએ. આવી જાતનો નિર્ણય કરવામાં સરકારને શી મુશ્કેલી પડશે તે સમજાતું નથી. બધું સામ્રાજ્ય માગણી કરે છે તેથી મુશ્કેલી જરા નથી નડતી—અને આપણે ક્યાં કહીએ છીએ કે આમ આપશો તોજ અમે મદદ કરીશું ? મદદ કરી અમે મુશ્કેલી દૂર કરી છે—કરીએ છીએ. અને નિખાલસપણે મદદ કરતાં શા માટે આપણી આશાઓ ન જણાવવી જોઇએ ? વગર બોલે કોઇનો હીસાબ ગણાયો છે ? આ વખતમાં સાધુ બની નિષ્કામ કર્તવ્ય કરવાની શા માટે ઇચ્છા રાખવી જોઇએ ? રાજ્યનીતિ એટલે દીર્ઘ દષ્ટિવાળો સ્વાર્થ. સામ્રાજ્ય આજે આપણા પર રાજ કરે છે તે સ્વાર્થ માટે; માણસો લઇ જાય છે—પૈસા લે છે તે પણ તેટલાજ માટે. અને હીંદ ઇંગ્લંડનું મિત્ર થઈ રહ્યું છે કારણ કે તેમાં તેનો સ્વાર્થ છે—આજે મદદ કરે છે કારણ કે જે માટે ઈંગ્લંડ લડે છે તેમાં તેનો સ્વાર્થ સમાયેલો છે—ભવિષ્યમાં પણ સામ્રાજ્યમાં રહેવા તત્પર છે કારણ કે તેમાં સ્વાર્થ રહ્યો છે. અને તેજ સ્વાર્થ ઈંગ્લંડને શીખવશે કે અત્યાર સુધી જેને પારકું ગણ્યું હતું તે પોતાનું છે; અત્યાર સુધી હલકું ગણ્યું છે તે હવે સરખાપણાનું અધિકારી થયું છે; અત્યાર સુધી દબાવી શકતા, તે દિવસો હવે ગયા છે. તેટલાજ માટે આપણે વિચારવું ખાસ જરૂરનું છે કે આપણા દષ્ટિબિંદુથી એ સામાન્ય સ્વાર્થ શામાં સમાયેલો છે.

આપણામાં આ દીર્ઘદષ્ટિની ખામી અદ્દભુત છે. તેનું કારણ ખોળવા દૂર જવું પડે એમ નથી. આપણામાં ધારાશાસ્ત્રીની અક્કલ છે. લડવાના કામમાં, આગળ પડવાના કામમાં વકીલ ઘણો સારો; પણ જ્યાં દૂરઅંદેશી જોઇએ, જ્યાં રાજ્યનીતિના મહાપ્રશ્નોને તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી નીરખવા હોય ત્યાં વકીલ કામ ન આવે. તેનો સ્વભાવ જુનાને

વળગી રહેવાનો હોય છે; અને ધીમે ધીમે ફેરફાર થાય તેમાંજ તે રાચે છે. ધારાશાસ્ત્રીનો એક કાનુન છે કે ખોટો ચુકાદો હોય તો પણ વર્ષો થયાં ચાલતો હોય તો તેને વળગી રહેવું. આ સ્વભાવને લીધેજ આપણું જાહેર જીવન મુએલાં મુડદાંઓનું સંગ્રહસ્થાન જેવું છે. આપણે દુર્ભાગ્યે થોડાજ એવા નેતાઓ છે કે જેનો હાથ પ્રજામતની નાડ પર હંમેશાં હોય, કે જેની ઇચ્છા તે પુરેપુરી રીતે દર્શાવવા પુરતીજ હોય. કોઇક નિઃસ્વાર્થી નેતાઓ પુરાણા થઇ ગયા છે અને હજુ ૧૮૮૦–૯૦ નાં વર્ષ ચાલતાં હોય તેમ જુની ધુનમાં મચ્યા રહે છે; કોઇ સ્વાર્થી આગળ પડતા ગૃહસ્થો આખી જીંદગીભર અસ્થિર રહી, લોકોની આશાઓનું નિકંદન કાઢે એવા અભિપ્રાય આપી, તાળીઓના ગડગડાટની આશાએ પાછા જાહેર જીવનમાં આવ્યા છે; એક આશાજનક વીર નર સ્વર્ગે સંચર્યો છે.

પણ હજુ નિરાશ થવાનું કૈં કારણ નથી. મુંબઇ વિચારમાં હમેશાં પછાત છે. બંગાલ, પંજાબ, યુ. પી. અને મદ્રાસમાં જાગૃતિ વધારે છે. મુસલમાનોના આગેવાનોમાં દીર્ઘદૃષ્ટિ પુરતી છે. અને આ પ્રસંગે જો ચોકસ ઠરાવ નહીં ઘડાય અને હીંદને કઇ જાતના હક જોઇએ છીએ તે નક્કી નહીં થાય તો આપણા જેવા હીણભાગી અને અક્કલહીણ બીજા કોઈ નહીં એમ માન્યા વિના છુટકો નથી થવાનો. અને જો સામ્રાજ્યમાં આગળ પડતો ભાગ લેવો હોય, જો સામ્રાજ્ય આપણું છે એમ માનતા હોઇએ તો તે સામ્રાજ્યમાં–સંસ્થાનો ભોગવે છે તેવું–સ્વરાજ્ય માગવા માટે આપણે તૈયાર રહેવું જોઇએ; નહીં તો દુઃખમાં, અધોગતિમાં સડવાની તૈયારી કરી રાખવી જોઇએ.

આપણી નિર્બલતા

દુનીઆના બધા દેશોને કૈં ને કૈં સહન કરવું પડયું છે; પણ તેમાં આપણી પતિતપાવની ભૂમિ સમું કોઇએ સહ્યું નથી. મફતના અપવાદો, વગર કારણે રસ્તાના ચાલનારના પણ ઉપાલંભો અત્યાર સુધી એટલા તો આપણા પર નાખવામાં આવ્યા છે કે હીંદીવાનો નિર્બલ ને નિર્વીર્ય છે એમ કહેવું એ તો નાનાં છોકરાંની રમત થઇ પડી છે. ઇતિહાસમાં જે કૈં પણ આપણા દેશે કર્યું તેના વિચાર વગર, આપણે હાલ જે કૈં પણ કરી રહ્યા છીએ તે વિસારીને, આપણી કેવી કેવી ભયંકર મુશ્કેલીઓ છે તે ભુલીને, જે અને તે આપણે નિર્બલ છીએ એમ કહેવામાં મોજ સમજે છે. લોર્ડ મેકોલે કહી ગયો કે બંગાલીઓ નિર્વીર્ય અને કાયર છે. આપણા શુભેચ્છક નેતાઓ આપણને કહ્યાં કરે છે કે આપણામાં જોઇએ એટલું શારીરિક બળ નથી. આપણા પરદેશી મિત્રો તો આપણી નબળાઇનો ઇતિહાસ જ્યારે ને ત્યારે આપણી આગળ રજુ કરે છે. આ નિર્બલતાનું પારાયણ એટલું નિરંતર ચાલે છે કે ધીમે ધીમે આપણે પણ એમ માનવા લાગ્યા છીએ કે દુનીઆમાં ગદ્ધાવૈતરું કરવા, હીંમતથી સેવા ઉઠાવવા, ગરીબાઇથી અને દુકાળથી ભુખે મરવાની શક્તિ આપણામાં અગાધ છે; પણ સત્તા ચલાવવા, મોજશોખનાં સાધનો કમાવા અને ભોગવવા જેટલી તાકાત આપણામાં નથી.

આ નિર્બલતાને લીધે આપણે રાજકીય હક્કો મેળવવાને લાયક નથી એમ પણ કહેવામાં અને માનવામાં આવે છે. સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય મેળવવા જ્યારે આપણે ઇચ્છા દર્શાવીએ છીએ ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે શારીરિક નિર્બળતાને લીધે આપણાથી તે ભોગવી શકાય એમ

નથી. કેટલાક શુભેચ્છકો એટલે સુધી પણ કહે છે કે આપણે કોઈ વખત લાયક થઈશુંજ નહીં; પૂર્વના લોકો લોકશાસન માટે નાલાયક છે; આપણામાં તે જેરવવાનું જોર નથી. આ વાત વિચાર કરવા જેવી છે. જેમ હીપ્નોટીઝમના પ્રયોગથી માણુસ પોતાની જાતને કૈં કૈં માની બેસે છે તેમ માત્ર શબ્દોનું દાસત્વ સ્વીકારી આપણે કોઇ હાનીકારક વસ્તુ માની બેસવી તે નિર્બલતા નોતરવાનો પહેલો રસ્તો છે. હાલના કેટલાક વૈદો એમ માને છે કે માંદો માણુસ પોતાને સાજો ધારે તો તે સાજો થઇ શકે છે; અને એ તો સાધારણ અનુભવની વાત છે કે સાજો માણસ 'હું માંદો છું' એમ ધારે તો ન હોય ત્યાંથી માંદો થાય.

આપણી કહેવાતી નાલાયકી પુરવાર કરવા ક્યાં ક્યાં કારણો અપાય છે તે પણ જોવા જેવું છે. માત્ર મુસ્કેલી એટલી જ છે કે તે નાલાયકી કેટલી અને કેવી છે તેનો નિર્ણય કોણ કરે—આપણે, કે જે લોકો આપણને નિર્બલ ધારી બેઠા છે તે? જ્યાં સુધી આપણે બીજા દેશો જોડે સમાનતાથી વર્તી શકીએ નહીં ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નનો જવાબ કેમ આપી શકીએ? અંગ્રેજો એમ કહે છે, અને ઘણા માનતા પણ હશે કે આપણે શારીરિક બળમાં એટલા ઉતરતા છીએ કે આપણાથી તેમની સંસ્થાઓ નહીં ચલાવી શકાય. જે સ્વરાજ્ય આપણે માગીએ છીએ એ આપણી વૃત્તિથી, આપણા સંસ્કારથી તદ્દન ઉલટું છે એમ તો આપણા ઇતિહાસનો અભ્યાસી કહી શકશે નહીં. માત્ર જોવાનું એટલુંજ છે કે રાજ્ય ચલાવવા જેટલા પણ બળની આપણામાં ખામી છે કે કેમ? એ શારીરિક બળથી એમ સુચવવામાં આવે કે આપણે યુરોપના લોકો જેવા લાંબાપહોળા નથી, તેમના જેટલાં માંસ કે મદિરા પચાવી શકતા નથી, તો તે કબુલ કરવુંજ પડે કે તેવું બળ આપણામાં નથી જ. પણ રાજ્ય ચલાવવા માટે એ લંબાઇ, પહોળાઈ અને પાચનશક્તિ શું ખાસ જરુરની છે? જ્યારે મરાઠાઓએ

દિગ્વિજય આરંભ્યો ત્યારે શું તેમના હાલના પુત્રો કરતાં તેઓ વધારે જબરા હતા? આજે હીંદીવાનો અંગ્રેજોની સાથે રહી લડે છે ત્યારે તેમની અશક્તિ ક્યાં નડે છે? જાપાનનું જીવન ઘણે ભાગે આપણા જેવું છે છતાં તે સ્વરાજ્ય માટે લાયક કેમ ગણાય છે? યુદ્ધમાં ઉતરવા માટે, દેશના સંરક્ષણ માટે, દુનીઆનો કારભાર ચલાવવા માટે જેટલા શારીરિક બળની જરૂર પડે છે તેટલું બળ આપણા દેશીઓમાં પહેલાં હતું અને હાલ છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા હીંદીવાનોના જેટલું બળ ભાગ્યેજ કોઈ દેશના વતનીઓએ દેખાડ્યું હશે; અને જો બાપદાદાથી ઉતરી આવેલી શક્તિમાં કૈં પણ રહસ્ય રહેલું હોય તો તે આપણા બળનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી આપે છે. આપણા આર્યપૂર્વજોનો દિગ્વિજય મહાભારતના યુદ્ધને વખતે જે વીરો થઈ ગયા હતા તેમનાં અપૂર્વ પરાક્રમ; ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં વિશ્વવિજયી કહેવડાવતા સીકંદર અને તેના સરદારોને પાછા હઠાવી ભારતનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવવા ચંદ્રગુપ્તે કરેલા પ્રયત્નો; જે ઇસ્લામી પ્રવાહે આખા દક્ષિણ યુરોપમાં થોડા વર્ષમાં પ્રલયકાર કર્યો તેને પણ ૭૦૦ વર્ષો સુધી ખાળી રાખવાની હીંમત; અકબર અને તેના પછીના મોગલ શહેનશાહોના સમયમાં કાકેસસ સુધી પોતાનો ડંકો વગડાવી આવવાનું પરાક્રમ; એક પ્રાંતના વાસીઓએ શિવાજી અને તેના પછીના મરાઠા સત્તાધીશોની પ્રેરણાથી ટુંક વખતમાં મેળવેલી ભારતીય સત્તા; ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને ન્યાયની મૂર્તિ સમજીને સો વર્ષમાં તેને અપાવેલું સામ્રાજ્યઃ આ બધા પરાક્રમોની પરંપરા આપણા પૂર્વજોની શારીરિક શક્તિના પુરાવા છે અને જો પૂર્વજોના સંસ્કારોથી પુત્રોના સ્વભાવ પર કૈં પણ અસર રહેતી હોય, ચાર હજાર વર્ષો સુધી દાખવેલી હીંમતથી પુત્રોમાં હીચકારાપણું આવવાનો સંભવ ઓછો થતો હોય, તો આપણી નિર્બલતાનું પુરાણ ખોટું છે એમ માન્યા વિના રહેવાતું નથી.

અંગ્રેજી રાજ્યમાં આપણી પાસેથી શસ્ત્રો લઈ લેવામાં આવ્યાં છે, અને તેથી જેવાં જોઇએ તેવાં શારીરિક ખીલવટનાં સાધનો આપણ-ને મળતાં નથી; અને તેથી જર્મની કે ફ્રાંસ જેવા દેશોમાં દરેક શહેરીને લશ્કરમાં રાખી તેનું જે શારીરિક બળ કેળવવામાં આવે છે, તેવું તો આપણામાં આવેજ નહીં. તે ઉપરાંત દહાડે દહાડે વધતી જતી દેશની દરિદ્રતાથી આપણાં મિતાહારી શરીરોને પણ જોઇતું પોષણ મળતું નથી. આવી આવી અનેક અડચણો છતાં આપણા હીંદી સીપાઇઓએ અફઘાન સરહદની શાંતિ સાચવી રાખી છે; બોઅર લડાઇમાં અંગ્રેજોનું નાક રાખ્યું હતું; અને આજે આ મહાયુદ્ધમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સમાં વીરોની મદદે જઈ, જર્મનીના પ્રચંડ યોદ્ધાઓ સામે બરોબર ઉતરી, તેઓ અંગ્રેજી સામ્રાજ્યના સ્તંભરૂપ થઈ પડ્યા છે. અને આ શૌર્યની કીંમત આંકતાં યાદ રાખવા જેવું તો એ છે કે આપણી હીંમતમાં જાનવરી જુસ્સો જણાતો નથી; તેને ઉશ્કેરવા માટે કૃત્રિમ સાધનોની જરુર નથી; માત્ર તુલસીકૃત રામાયણ બસ છે. જે આપણા સીપાઇઓના નિર્મળ, ઉચ્ચાશયી સ્વભાવથી માહીતગાર હશે તેને આ વાસ્તવિક લાગ્યા વિના રહેશે નહીં.

કેટલાકનું એમ ધારવું છે કે આપણા દેશમાં પરદેશીના હુમલાઓ એટલા બધા આવ્યા છે, અને તેઓની સત્તા એટલી સહેલાઇથી જામી છે કે તેનું મુળ કારણ આપણી અશક્તિજ હોવી જોઇએ. માત્ર પર-દેશીના હુમલાથીજ દેશના વતનીઓની શારીરિક સંપત્તિનું માપ કાઢવું એ ભુલભરેલું છે; કારણ કે જ્યાં રસાળ ભૂમિ હોય, અથાગ ધન હોય, ત્યાં બધા આકર્ષાય તે સ્વાભાવિક છે. અને જો પરદેશી હુમલા-ઓનું ધોરણ રાખવામાં આવે તો યુરોપના કેટલાએ દેશોનું શું ? ઇટાલી માટે શું કહેવું ? ઇ. સ. પૂર્વે પીરહસે તેના પર હુમલા કર્યો ત્યારથી યુરોપના દરેક મહાન રાજાએ ત્યાં જઈ પોતાની ધજા રોપી

છે, અને ત્યાં લાંબો વખત રાજ્ય કર્યું છે. તેથી શું તેના પુત્રોમાં સ્વરાજ્ય ભોગવવા જેટલું બળ નથી? ફ્રાંસને પરદેશીઓએ કેટલી વખત જીત્યું? પ્રશીઆમાં કેટકેટલા રાજાઓ પોતાનો દોર ચલાવી ગયા? પરદેશી હુમલાનું કારણ માત્ર અશક્તિ છે એમ માનવું એ ઐતિહાસિક જ્ઞાનને વીસારવા જેવું છે.

કેટલાકો એમ પણ ધારે છે કે આપણે શારીરિક કસરતોમાં યુરોપના લોકો જેવા જબરા નથી તેથી આપણી નાલાયકી સિદ્ધ થાય છે. પહેલાં તો આપણા પોતાના દેશમાં સત્તા કે સ્વરાજ્ય ભોગવવા પારકા દેશના લોકો જેટલા બળની જરુર નથી. અને તે છતાં પણ, પરદેશીઓ જેટલું અંગબળ કસરતમાં આપણે દાખવી શકતા નથી એવી માન્યતા ખોટી છે. અંગ્રેજી રમતોમાં કેટલીક વખત આપણે પાછા પડતા દેખાઇએ છીએ, કારણ કે જીવનના બીજા ક્ષેત્રમાં, તેમજ રમતમાં, રાષ્ટ્રીયતા જેવી વસ્તુ છે; અને તેથી પરદેશી રમતો આપણા સ્વભાવને અરુચિકર બને; અને તેથી તેમાં પ્રાવિણ્ય મેળવવું આપણને અઘરું લાગે. તોપણ પરદેશી, અસ્વાભાવિક રમતોમાં પણ આપણી ફત્તેહ કોઈ રીતે નાનીસુની નથી. પ્રીન્સ રણજીતસિંહનું નામ ક્રીકેટમાં જગવિખ્યાત છે; બંગાળી ફુટબોલ ટીમો અને મુંબઇની ક્રીકેટ ટીમો દર વર્ષે અંગ્રેજી ટીમોને હરાવે છે. થોડા વખત પર પુનામાં થયેલી દોડવાની શરતમાં, રા. દાતાર ૨૭ માઇલનો પલ્લો દોડી* પાશ્ચાત્ય દેશોના મોટામાં મોટા દોડનારને પહોંચી વળ્યા છે. કેટલીક વખત આપણે હીંદીવાનો છીએ એ કારણથી આપણા વીરોને શરતમાં ઉતરવા દેવામાં પણ નથી આવતા, અને આપણી શારીરિક નિર્બળતા વગર જોયેજ સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે

* આ કેટલીક વિગતો ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૯ ના મોડર્ન રીવ્યુમાં રા. સચ્ચીન્દ્રનાથ મુજમુદારના લેખ પરથી લીધી છે.

છે! વધારેમાં વધારે બોજો ઉપાડવાની શરતમાં આખા યુરોપના તાલીમબાજોમાં મોટામાં મોટો મલ્લરાજ ૫૦૦ રતલનો બોજો ઉપાડી શકે છે; હીંદમાં વસતા અંગ્રેજોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો કસરતબાજ ૨૭૦ રતલ ઉંચકી શકે છે; હીંદના નિર્બલ ગણાતા વતનીઓના પ્રતિનિધિમાં દેવી ચૌધરી ૯૬૦ રતલનો બોજો ઉઠાવી શકયો, અને હીંમત બક્ષે ૮૮૫ રતલ ઉઠાવ્યા! પેરીસના પ્રદર્શનમાં ગુલામે જઈ મેળવેલી અ-પ્રતિમ ફત્તેહ જગજાહેર છે; અને બેચાર વર્ષ પર ગામા અને રહીમબક્ષે જઇ યુરોપના બધા કુસ્તીબાજોને હરાવી હીંદુસ્તાનની નિર્બલતા (!) સિદ્ધ કરી આપી છે.

આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં, આપણી કહેવાતી નિર્બલતા કેટલે અંશે ખરી છે તે જણાઈ આવે છે. આ યુદ્ધમાં જે ભાગ હીંદીવાનોએ લીધો છે તે ઉપરથી તેમને વીશે હવે આ સંબંધી ઘણું તો કહેવામાં નહીં આવે; છતાં આપણા પોતાના લોકોએ સમજવાની જરૂર છે કે સબળતામાં આ દેશ કોઇથી ઉતરતો હતો નહીં, અને છે પણ નહીં.

રણજીતરામ

—⁂—

કેટલાંક મરણો ધરતીકંપ સમાં હોય છે. પૃથ્વી કાંપે અને ગગન-ચુંબી ગિરિરાજો ધરણીમાં સમાઈ જાય; યુગો થયાં વહેતી સરિતાઓ સુકાઈ જાય—આ બનાવોની વાત અનેક વાર કોઈ કહે પણ મનાય નહીં. નજરે જોઇએ પણ ખાત્રી થાય નહીં. રણજીતરામનું મરણ પણ એવુંજ થઈ ગયું.

રણજીતરામ ગુજરી ગયા! ખબર પડતાં, કોણ માને? જે રણ-જીતરામ, એક વર્ષ પહેલાં રાત્રે હું ઘરમાં આવું કે બીજી પળે, બાલક અશોકને એક હાથમાં લઈ, બગલમાં જોનસન કે હાશ્રય રાખી, કાવ્ય કે ઇતિહાસની અનેક ચર્ચા કરવા હસતે મુખે આવતા; જે આગલે દિવસે, સ્નેહભર્યા સ્મિતથી, મારા લેખોનું વિવેચન કરી નવી દિશાઓ દર્શાવી ગયા; જે મનુષ્યને જીવન એક મહાન સ્વપ્ન હતું, જેનો ઉત્સાહ શાંત છતાં પ્રતાપી હતો, જેની વિદ્વતા અમાપ છતાં આડંબર વિનાની હતી, તે નર–વીર–મિત્ર–પ્રોત્સાહનના મહાસાગર–ગુજરી ગયા! વાત ખરી છતાં, ખરી મનાતી નથી. ઘણી વખત એમ લાગે છે કે જુના ગુજરાતના કોઇ એક અર્ધનષ્ટ શિલાલેખની નકલ હાથમાં લઈ ઉઘાડા બારણામાંથી હસતે મોઢે તે આવી પહોંચશે.

તે ગયા—અને સાધારણ કાઠીને પણ ટટાર રાખી, કોટનાં બટન ઉઘાડાં મુકી, ધીમી, સુરતી ચાલે ચાલીને ફરી તેને આવતા જોઇશું નહીં; તે ઉત્સાહભર્યું મુખ કદી હસશે નહીં; તે બુદ્ધિતેજે ચમકતી આંખો ફરીથી, ઉત્તેજનથી, ચમકશે નહીં. તે ગયા—અને પાછળ, રડતી જનેતા, સંસ્કારી, શાંત અને સંતોષી સતીની સમાનગુણી ભગ્નહૃદય થયેલી ધર્મપત્ની, છત્ર વિનાની અરુણ, અને આવા પિતાની કેળવણી વિનાનો સદા અપૂર્ણ અશોક મુકી ગયા. તે ગયા—અને રહેવામાં માત્ર રહ્યું—જે પાડે તેનાં આંસુ—જે લખે તેના સ્મરણલેખો—જે લાવે તેનાં સ્મરણો; અને સદ્ગતના છુટાછવાયા લેખો; અને મિત્રોમાં રહેલા આદર્શો;—માત્ર અણખીલેલા પુષ્પની આછી સુવાસ. રહ્યું માત્ર ગુજરાતને શોચવાનું કે ક્રૂર વિધિએ એ પુષ્પ ખીલવા દીધું નહીં.

રણજીતરામના જીવનનો ઇતિહાસ બહુ લાંબો નથી. તે સુરતના વાલ્મિક કાયસ્થ હતા; તેમના પિતા અમદાવાદમાં ઇજનેર હતા; તે સન ૧૯૦૩ માં ગુજરાત કોલેજમાંથી બી. એ. થયા; એક વર્ષ કોલેજમાં ફેલો રહ્યા; પછી ઉમરેઠમાં માસ્તર બન્યા; પછી પ્રો. ગજ્જર અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની ખાનગી કારભારી તરીકે સેવા કરી; મરતી વખતે તે શેઠ નરોત્તમ મોરારજીના પુત્રના માસ્તર હતા. આવા પુરુષો, જીવનના બનાવોથી નથી જીવતા—તેના આદર્શોથી જીવે છે. તેને મોટા હોદ્દા મળ્યા નહીં; પણ જ્યારે જ્યારે સમય આવ્યો ત્યારે ખાનગી નોકરીમાં જ રહી, ફુરસદ વધારે મળે, અને મુંબાઇમાં રોયલ એશીઆટીક સોસાયટીના પુસ્તકાલયનો લાભ મળે માટે, સારી નોકરીની તક ગુમાવી. મહત્ત્વાકાંક્ષી ભાવના રાખવી—એ ઘણા કરે છે; મહત્ત્વાકાંક્ષા દૂર ઠેલી, ભાવનાને વળગી રહેવું એ તો વિરલાજ કરે.

રણજીતરામ વિદ્વાન હતા એ વાત તો જે જે ગૃહસ્થો એમની મદદ લઈ વિદ્વાનમાં ખપતા હતા તેજ પુરવાર કરશે. ગુજરાતના ઐતિહાસિક

સાધનોનો એવો અભ્યાસી; ગુજરાતી સાહિત્યનો એવો નિરંતર ભક્ત; યુરોપીય અર્વાચીન સાહિત્યનો એવો વાચક અને વિવેચક મેં હજુ જોયો નથી. કેટલાક એને સકારણ, જીવન્ત સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ (Living Encyclopaedia) કહેતા. ઘણીએ વખત અમે બેઠા હોઇએ અને સાહિત્ય કે ઇતિહાસનો કોઈ ખાસ અભ્યાસી આવે; ભયંકર ભાષામાં વિદ્વત્તા દાખવે; શાન્ત, સાદા, સાધારણ દેખાતા રણજીતરામને ન છુટકે બોલાવે અને પા કલાકમાં નવા સિદ્ધાંતો, નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ શીખી દાન આપવા કરતાં, લેવા બેસી જાય!

હમણાં હમણાં જ સદ્ગતે કૈં લખવા માંડ્યુ હતું. આપણે દુર્ભાગ્યે, એ કૈં બહુ લખી ગયા નહીં. તેઓ પોતાનું જ્ઞાન અધુરું માનતા; અને તે પુરું કર્યા વિના લખવું નહીં એવો તેઓનો નિશ્ચય હતો. એ નિશ્ચય આપણને નડ્યો. ગુજરાતના ઉન્નતમાં ઉન્નત હૃદયના સાક્ષર વિદેહ થયા; પણ વારસામાં છુટુંછવાયું લખાણજ માત્ર મુકી ગયા. સાક્ષર તરીકે, ઘણે ભાગે, તેમણે નાટકો લખ્યાં, થોડી ટુંકી વાર્તા અને એક અધુરી નવલકથા લખી, ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કેટલાંક સાધનોનું સંશોધન કર્યું, ગુજરાતની એકતા વીશે કેટલાક નિબંધો અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, રાજ્યનીતિ, અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ વીશે લેખો લખ્યા. તેમની ભાષામાં પ્રભાવ કરતાં વિશુદ્ધિ, તેમજ સમૃદ્ધિ વધારે હતાં. કલામાં સર્જનશક્તિ કરતાં વિવેચનબુદ્ધિ વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી; નિરીક્ષણોમાં ભાવનાનાં દૃષ્ટિબિંદુ કરતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુનેજ પ્રાધાન્ય મળતું. સાક્ષર કરતાં એ સાક્ષરોના પ્રેરક વધારે હતા. નામ દેવામાં માલ નથી; પણ મોટામાં મોટા આપણા કવિઓ અને લેખકો રણજીતરામના અનુમોદનની હોંસ રાખતા અને તેમની મદદની માગણી કરતા.

મને પોતાને એમની ખોટ ક્યારે પુરાશે તે સમજાતું નથી. ત્રણ વર્ષ પર જ્યારે એ મારી પાડોશમાં રહેવા આવ્યા ત્યારથી એમને અને

મારે સારો સંબંધ બંધાયો. એમની મીઠી, ન પરખાય એવી વૃત્તિએ મારી લેખનપ્રવૃત્તિ, નિર્જીવ અને અપૂર્ણ છતાં, તેને ઉત્તેજી, તેને નવી દિશા દેખાડી. થોડા વખતમાં હું જે લખું તેને માટે એમના અભિપ્રાયની વાટ જોવાની મને ટેવ પડી. એ ન હોત તો હું મારી બીજી ઐતિહાસિક વાર્તા 'ગુજરાતનો નાથ' હાલની રીતે લખત કે કેમ એ ખાત્રીથી કહી શકતો નથી. તે વાર્તા માટે જ્યારે જોઇએ ત્યારે એ સાધનો પુરાં પાડતા, જ્યારે જોઇએ ત્યારે એમનો વિચારશીલ અભિપ્રાય મને સુધારવા તૈયાર રહેતો. મને લાગવા માંડ્યું કે જે કૈં હું લખું તે મારૂં નથી—રણજીતરામનો પણ તેમાં ભાગ છે. લીટીએ લીટી તેનાજ અનુમોદન માટે લખાતી ગઇ. એક પછી બીજી વ્યક્તિઓ જે નિર્માતી ગઇ તે એ પસંદ કરશે કે કેમ તે ધોરણેજ જન્મ પામી. તે અનુમોદન ગયું—તે પ્રેરણા ગઈ. એ લીટીઓ અણજોયેલી રહેવાની; અને જે જે પાત્રો નિર્માશે તે બધાં બીચારાં, જેને માટે સર્જાયાં તેને અભાવે શાબાશીની લાલસાએ, વૈતરણીતટે, ઓશીયાળે મોંઢે વાટ જોયા કરશે. રણજીતરામ પેલે પાર ગયા છે; તે પાછા નદી ઓળંગવાના નથી.

આ લાગણીઓ જો માત્ર મારી હોત તો લખત નહીં. તેમના અવસાન પછી ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા અનેક જણો—કવિ, લેખક, અભ્યાસી, ચીતારા, વિવેચકને હું મળ્યો. બધાને આજ પ્રમાણે લાગે છે; બધા આજ પ્રમાણે પોતાની કૃતિઓનું સાફલ્ય ઓછું થએલું માને છે; બધાને એ ખોટ કદી નથી પુરાવાની એમ ખાત્રી છે. જે માણસ આવો સત્તાધીશ હતો તે એકલો સાક્ષર કેમ કહેવાય?

દરેક ક્ષેત્રમાં તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુથી જોતા. ગુજરાતની રાજકીય બાબતોમાં તેમના મત પ્રમાણે બે વસ્તુ જરુરની હતીઃ એક તો ઐતિહાસિક એકતાનું ભાન; અને બીજું એક સાહિત્યદ્વારા અંગ્રેજી અને દેશીરાજ્યના ગુજરાતની એકતાનતા. આ વીશે તેમણે ઘણો

વિચાર અને કાઠીઆવાડમાં રહી ઘણો અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. અને એ વિચાર અને અનુભવની રૂપરેખા ગુર્જરસભા આગળ આપી હતી, જે મારા માનવા પ્રમાણે 'સમાલોચક'માં પ્રગટ થઈ હતી. સામાજિક બાબતોને પણ એવીજ નજરે તે જોતા. આપણી જુની પ્રણાલિકાઓ કેવાં કેવાં ઐતિહાસિક કારણોને લીધે ઉદ્‌ભવી તેનો તે સતત વિચાર કરતા. ન્યાતો, બ્રાહ્મણો, રીવાજો તરફ ભાવનાના દૃષ્ટિબિંદુથી તે નહોતા જોતા; તેમજ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ભક્તો જે તિરસ્કાર બતાવે છે તેમાંથી તે મુક્ત હતા. ભૂત ગુજરાતનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખવાની એમના મનની ઉમેદ હતી; અને તેને માટે એમણે અથાગ શ્રમ વેઠી સાધનો ભેગાં કર્યાં હતાં. પણ એ ઉમેદ મનની મનમાંજ રહી ગઈ. આવાં આવાં દૃષ્ટિબિંદુથી, એમની ભાવના સાહિત્યમાં મૂર્તિમાન કરવા તે મચી રહ્યા હતા. સાહિત્યથીજ ગુજરાત ગૌરવ પામશે, અને તેથી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રગટશે એમ એમનો નિશ્ચલ સિદ્ધાંત હતો.

રણજીતરામ માણસ નહોતા—એક ભાવના હતા. ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા(self-consciousness)ના એ અવતાર હતા; તેનેજ માટે તે જીવતા, તેનેજ માટે તેમણે ત્યાગવૃત્તિ ધારી, તેનેજ માટે તે નવા નવા માણસોના સંસર્ગમાં આવવા ઝંખતા, તેનેજ માટે ગમે તે વેઠી બધાને એ ભાવનાથી પ્રેરવા તે મથતા. તેમના હૃદયમાં એકજ વિચાર હતો; બંગાલની માફક આપણું સાહિત્ય ક્યારે સમૃદ્ધિવાન થાય—આપણી કળા ક્યારે વ્યક્તિત્વ પામે—આપણો ઇતિહાસ ક્યારે સજીવન થાય—આપણી રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક સાનુકૂલતા ક્યારે સધાય—આપણી સંસ્કૃતિ ક્યારે વિજય પામે; અને આ બધાને પરિણામે નવિન ગુજરાત ક્યારે અવતરે. એમની નજર આગળ નવિન ગુજરાત સ્વપ્નું નહોતું, પણ એક જીવન્ત વ્યક્તિ હતી. એ બધાને પ્રેરતા તે એકજ લક્ષ્ય તરફ—ગુજરાતનાં ગૌરવ, એકતાનતા, અસ્મિતા તરફ.

વિવિધતાથી ભરપુર ગામેગામના લેખકોના એ—આ ભાવનાના અવતાર–કેન્દ્રસ્થાન હતા. આ ભાવના પ્રસારવી એ એમના જીવનનો મંત્ર હતો. તેમણે સાહિત્યસભા કાઢી તેનો હેતુ એજ. અને સાહિત્ય પરિષદની અસર બંગીય સાહિત્ય પરિષદ જેવી સર્વવ્યાપી થઇ નથી એનો ખેદ તેમને હંમેશ થતો, તેનું કારણ પણ એજ. તે વધારે જીવ્યા નહીં એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે. બંગાલ, મહારાષ્ટ્ર, ને ઉત્તર હીંદુસ્થાને એકતાનતા અને અસ્મિતા સાહિત્યદ્વારા સાધી છે, જ્યારે આપણાં હજુ ઠેકાણાં નથી. એવી વખતે એ ભાવનાનો પરમભક્ત જાય એ ખોટ ભારે છે. રણજીતરામ જેટલે અંશે એ ભાવનાને જીવનમાં કોણે ઉતારી છે, કોણ ઉતારશે, અને બીજા જીવનોમાં કોણ પ્રેરશે એ પ્રશ્નો હાલ તો ઉત્તર વગરનાજ રહેશે.

જે ભાવનાનો દીપ તેના જીવનમાં સદાય ઝગમગતો રહેતો તેની જ્વલંત જ્યોતથી ચારે દિશા ચેતે ત્યારેજ તે જીવ્યા પ્રમાણ; અને આપણે તેને જાણ્યા પ્રમાણ. કદી પણ યજ્ઞ વિના મહાકાર્ય નથી; બલિદાન વિના યજ્ઞ નથી. એક બત્રીસ લક્ષણાનું બલિદાન તો અપાયું; પણ તેનું સાફલ્ય ક્યારે સધાશે? જેને રણજીતરામની માફક ગુજરાતના ભવિષ્યમાં અમર શ્રદ્ધા છે તેને આવા વિલક્ષણ પુરુષનું અવસાન હઝારગણી હોંસ પ્રેર્યાં વિના રહેનાર નથી. ગુજરાત આજે નજીવું મણાય છે; તેના વાસીઓ અસ્મિતા વિનાના છે; તેનું સાહિત્ય પ્રતાપહિણ છે; છતાં તે નિર્વીર્ય નથી. ગુજરાત એક મહાવૃક્ષ છે. તેનાં મુળોમાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનો કર્મયોગ છુપાયો છે; તેની ડાળે દયાનંદો ને ગાંધીઓની કુંપેરો ફુટી છે. જીદગીના ઘાતકી સમુદ્રે એક ઉગતી કુંપેરનો નાશ કર્યો ખરો; પણ એક ગયે અનેક નહીં થાય? ભાવનામય બની રહેલા કર્મયોગીનું લોહી અહિરાવણનું હોય છે; તેનું એક ટીપું પડતાં અનેક અહિરાવણો પ્રગટ થયા વિના રહેતા નથી. અને જ્યારે એવા અનેક

પાકશે ત્યારે ગુણવંતી ગુજરાતનું ગૌરવ સ્થપાશે. જ્યારે વાણિજ્ય, સાહિત્ય, સંસ્કાર, અને સત્તાની માતા બની તે મહાલશે ત્યારેજ રણજીતરામ જેવાની કીંમત અંકાશે; ત્યારેજ કહેવાશે કે, જ્યારે ગુર્જરીનું માત્ર નામજ હતું, જ્યારે તેના તનુજો એકતા વિના તરફડતા હતા, જ્યારે તેની સેવા એ મુર્ખાઇ મનાતી, તેનું ગૌરવ એ સ્વપ્ન લેખાતું, તેનો પ્રતાપ કદી જોયો ન જણાતો તેવા ભયંકર, નિરાશાજનક સમયમાં પણ કેટલાક એવા વિરલા હતા કે જે જનનીના પાદ સેવી કૃતાર્થતા માનતા, તેના ગૌરવનાં સ્વપ્નાં અનુભવી જીવન વિતાવતા, તેના ભવિષ્ય માટે ત્યાગવૃત્તિ ધારી તેને માટે પ્રાણ અર્પવા તલસી રહેતા.

લોકશાસન

૧

યુગધર્મ

આ જમાનાનો યુગધર્મ લોકશાસન છે. પ્રજાઓનો જીવનમંત્ર, દેશેદેશની પ્રગતિનું અંતિમ લક્ષ્ય, મોટાં યુદ્ધો અને રાજ્યક્રાંતિનું મહાકારણ–એ લોકશાસન છે. આપણે જાણ્યે અજાણ્યે એ ધર્મ સ્વીકારવો પડે છે; આપણે સમજીએ કે નહીં, પણ આપણી ચારે પાસ તે ગર્જના કરી રહ્યો છે.

અત્યારે આપણને, બ્રીટીશ સામ્રાજ્યને, આખી દુનીઆને તે ધર્મ પ્રેરી રહ્યો છે. યુરોપમાં ચાલી રહેલું દારુણ યુદ્ધ એ યુગધર્મ સિદ્ધ કરવા માટે છે; બ્રીટીશ સામ્રાજ્યનો પાયો એ શાસન પર રચાયો છે; આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન એનાથી ઉછળી રહ્યું છે.

જર્મની આપખુદી સત્તાનું, સ્વચ્છંદી લશ્કરી વર્ગના જુલ્મી શાસનનું સદન છે, એમ આપણે માનીએ છીએ. એ દેશની ગગનચુંબી મહેચ્છાઓ તોડી પાડી, સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાસનનો વિજયવાવટો આલમ પર ફરકાવવા આ બધું થાય છે; બેલ્જીયમ નામ માત્ર બની રહ્યું છે; રહે-

સાઇ રહેલું ફ્રાન્સ-સંસ્કાર અને શૌર્યનું સ્થાન-અડગ બની ઉભું છે; બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય તન, મન અને ધનનો ભોગ આપે જાય છે; ત્રાહીત અમેરીકાએ-મૂર્તિમાન લોકશાસન સમી મહાપ્રજાએ-બળતા દાવાનળમાં ઝંપલાવ્યું છે: આપણે આપણા વીર પુત્રોની, આપણા રંક દેશના બચેલા ધનની આહુતિ આપીએ છીએ. લોકોનું સ્વાતંત્ર્ય છીનવવા જર્મની તૈયાર છે; પ્રેસીડેન્ટ વીલ્સને બળથી તે લોકશાસનના શત્રુને ડારવા જય-ઘોષ કર્યો છે. "જ્યાં સુધી" અંગ્રેજી મુખ્ય પ્રધાન લૉઈડ જ્યોર્જે કહ્યું હતું, "દુનીઆ પર સ્વાતંત્ર્યની પુનર્સ્થાપના થાય નહીં ત્યાં સુધી અમે લડીશું. તે પહેલાં અમે લડાઇમાંથી વીરમીશું એમ જર્મનો માનતા હોય તો તે તેમનો મોહ છે."

આ શબ્દો બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના નાયકને છાજે એવા છે; કારણ કે એ સામ્રાજ્યનો આત્મા પણ લોકશાસન છે. એ આટલાં વર્ષ ટકયું, આટલી મહત્તા પામ્યું તેનું પણ કારણ એજ. હીંદમાં અધિકાર ભોગવતો અંગ્રેજી વર્ગ પોતાને તેના સ્તંભરુપ માને છે. શું અજ્ઞાન ! એ વર્ગના આદર્શો માટે એ સામ્રાજ્યમાં સ્થાન નથી. એની રચના નથી થઈ 'જોહુકમી' સિદ્ધાંતોને આધારે-નથી રાખવામાં આવ્યા તેમાં મન, વાણી કે કર્મના સ્વાતંત્ર્યને છુંદી નાંખનારા કાયદાઓ-નથી પુરાયા એમાં નિરંકુશ વર્ગની સત્તાના ચિત્રવિચિત્ર રંગો. ઇંગ્લંડના આપખુદી રાજા પહેલા ચાર્લ્સને ફાંસી દઈ, પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર સ્થાપનાર રણવીર ક્રોમવેલે આ સામ્રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો છે; લોકની મહત્તાની મૂર્તિસમા, સામાન્ય વર્ગના પ્રતિનિધિ વીલીયમ પીટ્ટે તેનું ચણતર શરૂ કર્યું છે; હેમ્પડન, પીમ અને મીલ્ટનના સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતની એમાં નકશી છે; વૉરન હેસ્ટીંગ્સના જુલ્મનો જવાબ લેનાર બર્ક, સડતા ઇટાલીની વહારે ધાનાર ગ્લેડસ્ટન, ગ્રીસના સ્વાતંત્ર્ય માટે પ્રાણ અર્પનાર બાયરન, વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ હીંદ ખાતર 'ઇન્ટર્નમેન્ટ' સહેનાર બીસેન્ટ-આ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના સુભટોની એમાં કારીગીરી છે.

એની પાર્લામેન્ટ પૃથ્વી પરના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમંડલોની માતા છે; તેનો ઇતિહાસ તે અનંતકાલના મંદિરમાં સંભળાઇ રહેલી લોકશાસનની ગર્જનાનો પડઘો છે.

એ પડઘાથી લોકશાસનના આપણા સંસ્કારો પણ સચેત થયા છે. ઐતિહાસિક દુઃખો સહન કરી રહેલા ભારતના હૃદયમાં જુની ઊર્મિઓ નવે સ્વરુપે પ્રગટી છે. તેમાં ઐકય આવ્યું છે; રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રગટી છે; તેના અંગેઅંગમાં યુગધર્મનો સંચાર થયો છે; પરિણામે, આપણે સ્વરાજ્ય માંગીએ છીએ.

એ સ્વરાજ્યની પ્રસરતી અભિલાષા ગામેગામે પહોંચી વળી છે; વ્યાસપીઠો અને ખબરપત્રો તે ગજવે છે; રાષ્ટ્રીય મંડલોને એક ભાવનાએ પ્રેર્યાં છે. એ અભિલાષા, કોંગ્રેસ–લીગની યોજના–હોમરૂલની યોજના, એ નામે ઇતિહાસમાં અમર થઇ ચુકી છે. એ યોજનાનું મૂલ લોકશાસન છે, એ તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જોતાં માલુમ પડે છે. એ સિદ્ધાંતો ઘણા સરલ છેઃ–

૧. આપણી ગ્રામ્ય પંચાયતોથી માંડીને વાઇસરોયની ધારાસભા સુધી બધા રાજકીય મંડલોમાં લોકોનાજ ચુંટેલા પ્રતિનિધિઓનો વધુ મત હોવો જોઇએ.

૨. જે અમલદાર વર્ગ દેશમાં હકુમત ચલાવે છે તે, ઉપર લખેલાં મંડલોને તાબે હોવો જોઇએ.

આ સિદ્ધાંતો લોકશાસન પ્રાપ્ત કરવાના પગથીયાંજ છે તે આગળ સ્પષ્ટ થશે; અને તે આપણા રાજ્યતંત્રમાં સ્વીકારાય એ આપણો પ્રયત્ન છે. એ પ્રયત્ન તે યુગધર્મ સિદ્ધ કરવાનું પ્રથમ પગલું છે; અને તે પ્રયત્નથીજ આપણે આગળ વધતી સૃષ્ટિ જોડે એકતાનતા પામીશું. જે લક્ષ્ય માટે મારશલ ફોશ ફ્રાન્સમાં લડે છે, જે લક્ષ્ય માટે સંગ્રામમાં લોહીની નદીઓ વહે છે, તેજ લક્ષ્ય માટે આપણે સ્વરાજ્ય માંગીએ છીએ. તે લક્ષ્ય લોકશાસનનો વિજય.

૨

લોકશાસનનાં પ્રાચીન સ્વરુપો

લોકશાસનનો અર્થ અત્યારે 'લોકનીજ સત્તાથી ચાલતું રાજ્યતંત્ર' એવો કરવામાં આવે છે. પણ ઇતિહાસકાલમાં તેના અનેક અર્થ થયા છે; એનો અંગ્રેજી શબ્દ Democracy–'ડેમોક્રસી' પણ કોઈ વખત ભાવનાના અર્થમાં તો કોઈ વખત રાજ્યતંત્રના અર્થમાં વપરાય છે.

લોકશાસનની ભાવના આજ જમાનામાં સમજાઇ છે એ માન્યતા ભુલભરેલી છે. ભૂતકાલમાં પ્રજાઓને, અને મહાત્માઓને તેનાં ઝાંખાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં; અને સ્વપ્નાંઓ સ્પષ્ટ થયાથીજ લોકશાસન રાજ્યતંત્રની પદવી પામી શક્યું.

આ અસ્પષ્ટ સ્વપ્નામાં બે દૃષ્ટિબિંદુઓ સમાતાં હતાં: (૧) જનસમૂહની મહત્તા અને ગૌરવ; (૨) દરેક વ્યક્તિની વ્યક્તિ તરીકે મહત્તા અને ગૌરવ. છેક શરુઆતનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં, કવિતામાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં જુદે જુદે વેશે એ દૃષ્ટિબિંદુઓએ દેખા દીધી. વેદે કલ્પેલું વિરાટસ્વરુપ; ગીતાએ ગાયેલું સર્વ કર્તવ્યનું પરમ ધ્યેય 'લોકસંગ્રહ'; બુદ્ધે સરજાવેલો 'સંઘ'; ખ્રીસ્તે આદરેલી જનસમાજ માટે પ્રાણ આપવાની ઉત્સુકતા; મહમદે પ્રસારેલી સામાજિક સમાનતા–આ અને એવી અનેક ભાવનાઓમાં એ બે દૃષ્ટિબિંદુઓ નજરે ચઢે છે; અને એ બે જેમ જેમ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં શિખરો છોડી–પતિતપાવની ગંગાની માફક–સામાન્ય જીવનની સપાટી ઉપર ઉતરવા લાગ્યાં તેમ તેમ લોકની સત્તાની શરુઆત થવા લાગી. અને આ શરુઆત આપણે અહીં થઈ હોય એમ ભાસે છે. આ દેશમાં એક સંપ્રદાય એવો છે કે જેનો હેતુ આપણે લોકશાસન માટે નાલાયક છીએ એમ ઠરાવવાનો છે. ઇતિહાસના સંશોધને તે સંપ્રદાયને જુઠો પાડ્યો છે. લોકશાસન જેવું પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં હતું એવું ગ્રીસ સીવાય બીજા કોઈ દેશમાં તે વખતે નહોતું.

આપણે ત્યાં પ્રાચીન સમયમાં રાજા નામનોજ સર્વસત્તાધીશ કહેવાતો; ખરું જોતાં તેની સત્તા ઘણી નિયંત્રિત હતી. તેનું પહેલું કર્તવ્ય પ્રજાની સેવા ગણાતી; તેની ઇચ્છા સદાએ વૃદ્ધ મંત્રીમંડલને આધીન રહેતી; તે ધર્મ, સંસ્કૃતિ, કે યુદ્ધપદ્ધતિ બદલી શકતો નહીં, કારણ કે તે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોના હાથમાં હતાં; તે આંતરવ્યવહારમાં માથું મારી શકતો નહીં કારણ કે શહેરો અને ગામડાંઓમાં પંચાયતોનું પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર ચાલતું.

ગમે તેવો પ્રતાપી રાજા લોકોની સંમતિ વિના પોતાનો વારસ પણ નીમી ન શકે એવી રાજ્યનીતિ હતી એમ લાગે છે. દશરથ રાજાએ રામચંદ્રને યુવરાજપદ આપવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે "બ્રાહ્મણો અને સેનાનાયકો સહિત નગરજન અને પ્રાંતોના રહીશો સાથે મંત્રણા કરી; અને સર્વે અનુમત થયા પછી, દરેકે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો. ત્યાર પછી બધાએ દશરથને કહ્યું કે "અમે રામને યુવરાજ તરીકે સ્વીકારવા ખુશી છીએ." આ ઉપરથી વસિષ્ઠ મુનિએ રાઘવને કહ્યું: "લોકોએ તને રાજા તરીકે સ્વીકારવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે; તેથી હે વત્સ! હું તને યુવરાજ સ્થાપું છું."[૧]

ચન્દ્રગુપ્ત જેવા પ્રતાપી રાજાના વખતમાં તેના "પાટનગર પાટલીપુત્રના કારભાર માટે ત્રીસ જણની બનેલી સુધરાઇની યોજના કરવામાં આવી હતી, અને યુદ્ધસભાની માફક પાંચ પાંચ સભ્યોનાં છ મંડલ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ મંડલો સામાન્ય લોકમાન્ય (unofficial) પંચાયત, કે જેવડે દરેક ન્યાત અને ધંધો હીંદમાં પરાપૂર્વથી પોતાની આંતરવ્યવસ્થા કર્યાં જાય છે, તેનાં રાજ્યે સ્વીકારેલાં સ્વરુપો ગણાય."[૨]

૧ રામાયણ કાંડ ૨-(૩)-(૬)

૨. Vincent Smiths "History of India."

"એ તો સ્પષ્ટજ છે કે પ્રાચીન હીંદમાં શહેરસુધરાઈ અને બીજી જાહેર સંસ્થાઓ પોતાની હદમાં મોટી સત્તા ધરાવતી; તેમની ફરજો, અંગ્રેજી અમલમાં હીંદમાં સ્થાપવામાં આવેલી તેવીજ સંસ્થાઓના જેવી, ઘણે અંશે હતી. છતાં તે વધારે કઠણ કામ ઉપાડતી અને તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાલ હતું. તે સંસ્થાઓ પોતપોતાની હદમાં દીવાની અને ફોજદારી અમલ ચલાવતી; તેમના 'મુખ્યો'–કમીશનરો–ને ગેરવર્તણુંક માટે શિક્ષા–જોઇએ તો દેશનિકાલ–પણ આપી શકતી; તેનો હુકમ જો ગેરરીતે નહીં કરવામાં આવ્યો હોય તો રાજ્યસત્તા પણ કબુલ રાખતી."[1]

આ ઉપરાંત આપણી લોકસ્વાધીન ગ્રામ્યવ્યવસ્થા પુરાણા કાલથી તે અંગ્રેજી અમલદારોની વિનાશક રાજ્યપદ્ધતિએ તેના પર છરી ફેરવવા માંડી ત્યાં સુધી ચીરંજીવી રહી હતી. એ નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રો લોકશાસનના દુર્જય કોટો હતા.

"અસલના વખતમાં હીંદમાં એવી રાજ્યસત્તા હતી કે જે લોકો પાસે લીધેલા ધન પર જીવતી. આ સત્તાના માલીકો કર નાંખતા; સ્વેચ્છાએ એક બીજા સાથે લઢતા. પણ આંતરશાસન તો દરેક ગામનું ગામલોકોજ કરતા; અને પોતાને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે પોતાના રીત-રીવાજ બદલવાનો અધિકાર લોકોનોજ રહેતો."[2]

આપણા દેશની પ્રાચીન શાસનપદ્ધતિ વર્ણવતાં એક ગુજરાતી વિદ્વાન લખે છે કે "એકમેકથી સ્વતંત્ર, પોતાનો કારોબારી તેમજ દીવાની અમલ પોતેજ ચલાવતાં, નાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર અથવા ગ્રામ્ય સંસ્થાનો મુખી તે રાજા. ગામલોકો અમુક અંશે પોતાનો કાર-

---

૧. From Pundit R. S. Shastri's Essay quoted in "Towards Home Rule" by R. Chatterjee.

૨. H. R. H. Elliot quoted in "Towards Home Rule."

ભાર ચલાવતા; મહાજનો, ન્યાતો, અને કુટુંબો પણ એમ કરતાં; અને અવશેષ રહેલી સત્તાજ રાજા ભોગવતા."[૧]

આટલુંજ નહીં, પણ કેટલાંક શુદ્ધ–રાજા વિનાનાં-લોકસત્તાક રાજ્યતંત્ર પણ હીંદમાં હતાં, જે શ્રેણી અને ગણને નામે ઓળખાતાં. વાજીઅન નામના પ્રતાપી લોકમાં આવું રાજ્યતંત્ર હતું તે વીશે બુદ્ધ ભગવાન કહે છે: " હે આનંદ ! જ્યાં સુધી વાજીઅનો વારંવાર સંપૂર્ણ સભાઓ ભરે છે ત્યાં સુધી તેમનું અધઃપતન થવાનું નથી; પણ ઉલટા તેઓ સમૃદ્ધિવાન થશે."[૨]

પણ આવા લોકશાસનના શુદ્ધ અપવાદો ન ગણતાં, આપણા દેશમાં તેની સામાન્ય ભાવનામાં નીચેનાં દૃષ્ટિબિંદુ દેખાતાં:—

૧. જો કે રાજા અને પ્રજાનો સંબંધ અદૃષ્ટ નહોતો થયો, છતાં રાજા તેમજ બીજી બધી સંસ્થાઓ લોકોનેજ માટે છે એવો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો. જનસમાજની મહત્તા સ્વીકારાતી.

૨. રાજાથી માંડીને બધો અમલદાર વર્ગ પેઢીધર હતો, અને દરેકની હકુમત એવી પ્રણાલિકાઓથી જકડી લેવામાં આવી હતી કે જેથી સ્વચ્છંદ આચરણ અશકય થઈ પડે. તેમની હકુમતનું ક્ષેત્ર ઘણું જ નાનું હતું.

૩. લશ્કરની કે બહારની વ્યવસ્થા સીવાય બીજાં બધાં ક્ષેત્રોમાં ગામ અને ન્યાતની પંચાયતોનીજ સત્તા હતી. ગામ અને ન્યાત એ બે સ્વતંત્ર અને આત્મનિષ્ઠ, લોકનાજ શાસનથી ચાલતી સંસ્થાઓ હતી.

૪. દરેક વર્ણના લોકોનો એકમેક પર એવો આશ્રય હતો અને દરેક વર્ણની પોતપોતાનામાં એવી સમાનતા હતી કે–યુરોપીય અર્થમાં સમાનતા નહોતી છતાં–લોકશાસનની નેમ સચવાતી.

૧. Uttamlal K. Trivedi's "Constitutional Theory of Hindu Law."

૨. Rhys David's "Buddhistic Suttas."

આ કારણોથી યુરોપીય દષ્ટિબિંદુઓનો અભાવ હતો છતાં, આ દેશમાં લોકશાસન અસલથી હતું, અને ઘણે અંશે અંગ્રેજના અમલ સુધી આપણે તે સાચવી રહ્યા હતા.

ગ્રીસ

ભૂતકાલમાં જેમ હીંદમાં લોકશાસન હતું તેમ ગ્રીસમાં પણ હતું; અને તે દેશના એથેન્સ શહેરમાં તે સંપૂર્ણ કલાએ પહોંચ્યું હતું.

એથેન્સ તે યુરોપનું કાશી છે. એક લેખક લખી ગયો છે કે "જેને આ પાશ્ચાત્ય ચેતન કહીએ છીએ તે ગ્રીક ચેતનનો માત્ર પુનર્જન્મ છે." ઇસ્વી સન પૂર્વે થઈ ગએલા એક નગરના જીવને, તત્ત્વજ્ઞાન અને રહેણીકરણીએ, વિચાર અને શૈલીએ યુરોપની સંસ્કૃતિ, રાજ્યપદ્ધતિ, અને સાહિત્ય પ્રેર્યાં છે; અને આ જમાનાની લોકશાસનની ભાવનાનું મૂલ પણ તે શહેરની રાજકીય સંસ્થાઓ છે.

એથેન્સમાં રાજાપ્રજાનો સંબંધજ નહોતો—ત્યાં માત્ર લોકજ હતા, રાજ્ય લોકસત્તાક હતું. તેનો કોઇ પણ માલીક નથી એમ કહેવામાં તેના નાગરિકો મગરુરી માનતા હતા.

હાલનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રો રાષ્ટ્ર, મોટો દેશ, વિશાળ પ્રજા વિના ટકી શકતાં નથી, અને તેથી તે અશુદ્ધ–પ્રતિનિધિઓ મારફતે ચલાવાતી સંસ્થાઓ છે. ગ્રીસમાં રાજ્યતંત્રનું સ્થાન માત્ર એકેક શહેરજ હતું; ત્યાં દરેક શહેર એક જુદી રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ હતું. આ કારણથી એથેન્સમાં શુદ્ધ લોકશાસન હતું; વીસ વર્ષની ઉપરના બધા શહેરીઓ "એકલેસીયા" નામની સભામાં મળતા અને વધુ મતે બધો રાજ્યકારભાર ચલાવતા. એ સભાની સત્તા સંપૂર્ણ અને સર્વગ્રાહી હતી. તે સંધિ અને વિગ્રહના ઠરાવો કરતી અને એલચીઓને સાંભળતી, અમલદારો અને સેનાપતિઓ નીમતી અને તેમના પગાર નક્કી કરતી, લશ્કરી અને દરીઆઈ ફોજોની વ્યવસ્થા કરતી, ધર્મ અને ઉપજ ખરચ-

ના સામાન્ય સવાલોનો નિર્ણય આણુતી, અને જરૂર પડે વ્યક્તિઓની જાહેર વર્તણુક સામે ફરીઆદો પણુ સાંભળતી.

બીજી સંસ્થા "સેનેટ"ની હતી. તેમાં ૫૦૦ સભ્યો હતા. તે સભ્યો દર વર્ષે ચુંટાતા; અને "એકલેસીયા"નું કામ પાર ઉતારવાની ફરજ તેમની હતી. એ સભ્યોમાંના પચાસ પચાસની દસ કમીટીઓ થતી; અને તે કમીટી વર્ષમાં ૩૬ દિવસ અમલ ચલાવતી.

ત્યાંના અધિકારીઓ 'આર્કોનો' માત્ર લોકસેવક હતા. અધિકારી માત્ર ચુંટાતા નહીં; પણુ દરેક જણુ વારાફરતી નીમાતા. ત્રીશ પાંત્રીસ હજારની વસ્તીમાં ૧૯૦૦ અધિકારપદ હતાં, એટલે અધિકારી થવાનો લહાવો સોળ વર્ષે દરેક શહેરીને આવતો.

એથેન્સના લોકશાસનમાં નીચે પ્રમાણેનાં લક્ષણો હતાંઃ-

૧. એથેન્સનો જનસમૂહ પોતાને 'લોક' તરીકે માનતો. આ વિચાર સમજવા માટે પ્રજા અને લોક વચ્ચેનો ભેદ યાદ રાખવો જરુરનો છે. જ્યાં રાજા હોય, ત્યાંજ પ્રજા હોય. જ્યાં જનસમૂહ પોતે રાજ્યતંત્રનો માલીક હોય, સર્વ સત્તાનું મૂલ હોય, તે તો લોક–રાજલોક–Sovereign people કહેવાય; લોકશાસનનું આ પ્રથમ લક્ષણુ એથેન્સમાં પુરેપુરું હતું.

૨. પહેલા લક્ષણુના પરિણામરુપે એમ ગણાતું કે અધિકારી વર્ગ રાજલોકનો સેવક છે; પોતાના અધિકાર માટે લોકની સંમતિ પર આધાર રાખે છે.

૩. નાગરિકોની સમાનતા–તેમના સરખા હકકો છે એ ખ્યાલ પુરેપુરી રીતે સ્વીકારાતો. "એકલેસીયા"માં દરેકને બોલવાની છુટ હતી, દરેક અધિકારી થતો–આ બધાથી આ સમાનતા સચવાઈ રહેતી. પણુ આ સમાનતા માત્ર નગરજનોનીજ હતી. ત્યાં લાખ ગુલામો સદાને માટે હક વિનાના બની શહેરીઓની સેવા કરતા.

એથેન્સનું મુત્સદ્દીપણું અપૂર્વ હતું. તેણે ઉભી કરેલી ભાવના હજુ ઘણે અંશે તેવી ને તેવીજ, રાજ્યતંત્રોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે; અને જેટલે અંશે તે દાખલ થાય છે તેટલેજ અંશે તે રાજ્યતંત્ર સંપૂર્ણ કલાએ પહોંચ્યું ગણાય છે.

હીંદના ગામોનાં અને એથેન્સનાં રાજ્યતંત્રો ઘણે અંશે જુદાં હતાં; છતાં તેમાં કેટલીક સમાનતા હતી. આ બેની સરખામણી એ મોહક વિષય છે. બન્ને સ્વતંત્ર, આત્મનિષ્ઠ હતાં, બંને ઘણે અંશે પ્રજાસત્તાક હતાં. પણ એકે—ઐતિહાસિક કારણોને લીધે—રાજ્યની બાહ્ય વ્યવસ્થા રાજાઓને સોંપી હતી, બીજાએ લોકોના હાથમાંજ રાખી હતી. હીંદમાં વર્ણવિભાગ હતો; વર્ણોના આંતરવ્યવહારમાં સમાનતા હતી; વર્ણોનો એકમેક પર સંપૂર્ણ આશ્રય હતો; તેણે રસાકસીનું ભયંકર સંઘટ્ટન છોડી, શાંતિનું સુખ સ્વીકાર્યું હતું. ગ્રીસમાં, લોકોમાં બે વર્ણ હતા—શહેરી અને ગુલામ. એકમાં સમાનતા હતી, સ્વાતંત્ર્ય હતું; બીજા સદાને માટે પરાધીન હતા. બન્ને વર્ણોમાં અવિશ્વાસ હતો. શહેરીઓમાં સદાએ રસાકસી ચાલતી; તેને પરિણામે જીવન ઉછળતું રહેતું, રજોગુણી રહેતું. હીંદી લોકશાસન પરદેશી હુમલા છતાં હજારો વર્ષ ટકી શક્યું; ગ્રીસનું પહેલે હુમલે વિનષ્ટ થઈ ગયું.

પડોશના રાજાએ—પછી રોમે, ગ્રીસનું સ્વાતંત્ર્ય છુંદી નાંખ્યું; રોમમાં જે કૈં લોકશાસન હતું તે પણ ગયું; જંગલી હન અને ટયુટનોના હુમલાઓએ પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓનાં બીજ ઉખેડી નાંખ્યાં. યુરોપ પર મધ્યકાલીન અંધકારનો—ભાવનાહીન રાજ્યતંત્રોનો પડદો પડ્યો.

૩

લોકશાસનના વિજયસ્તંભો

ઈંગ્લંડમાં રાજ્યક્રાંતિ

આ ઘોર તિમિરના ભયાનક પડદા તોડી બહાર નીકળવા લોકશાસનની ભાવનાને અનેક સૈકાઓ સુધી મથામણ કરવી પડી; અનેક રાજ્યોને ઉથલાવવાં પડ્યાં; લાખો માણસનો ભોગ આપવો પડ્યો.

ચૌદમા સૈકામાં દેવના દુદંભીનો નાદ સંભળાવા લાગ્યો. લોકસત્તાના પ્રભાતનાં ઉગતાં કિરણો દેખાવા માંડ્યાં. ગેલીલીઓએ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર શરુ કર્યું; માર્ટીન લ્યુથરે નવો પંથ કાઢ્યો; ગટનબર્ગે છાપવાની કળા શોધી કહાડી. એકે અજ્ઞાનતા છોડાવી; બીજાએ ધર્માંધતા; ત્રીજાએ જ્ઞાનનો પ્રસાર સહેલો બનાવ્યો. અજ્ઞાન પર, નિર્બલતા પર અંધકાર પર રચાયેલા રોમન કેથોલીક ધર્મ અને ફ્યુડલ સીસ્ટમની સ્વચ્છંદી રીતિઓમાં સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાનો પ્રવેશ થયો.

લ્યુથરનો જીવનમંત્ર બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય હતો; શા માટે માણસે પોતેજ ધર્મનો અર્થ ન કરવો અને પાદરીઓએ કરેલો અર્થ સ્વીકારવો ? શા સારુ પોપની સત્તા ઈશ્વરદત્ત ગણવી ? આ પ્રશ્નો માટે તેણે યુદ્ધ આરંભ્યું, અને તેના અનુયાયીઓ—"પ્રોટેસ્ટંટસ્"—માનસિક સ્વાતંત્ર્ય અને નવા વિચારના હીમાયતીઓ થયા. ધર્માંધતા અને આ પંથ વચ્ચે યુદ્ધ થવા માંડ્યું–અને નવા યુગની શરુઆત થઈ.

આ પંથે પહેલો વિજય હોલાંડ દેશમાં મેળવ્યો; અને મહામહેનતે ત્યાંના લોકોએ સ્વાયત્તશાસન મેળવ્યું. તેમને લોકશાસનની ભાવના કરતાં પોતાનો ધર્મ પાળવાની સુગમતાએ વધારે પ્રેર્યાં હતા; અને યૂરોપમાં જુનો સંપ્રદાય સબળ હોવાથી, નવા પંથે સ્વીકારેલા બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યને રાજકીય બાબતોમાં પ્રસરતાં વાર લાગી. પણ એ પંથ ઈંગ્લંડમાં સબળ થવા પામ્યો; અને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના જુસ્સાનું રાજકીય રુપાંતર થયું.

તે જમાનામાં, યુરોપીય રાજ્યનીતિ પ્રમાણે રાજાને સર્વ સત્તા ને ઈશ્વરદત્ત અધિકાર છે એમ મનાતું, અને જે અંગ્રેજી પ્રજાએ "ચર્ચ"ની ધાર્મિક સત્તા તોડી તે પ્રજા રાજાની "ઇશ્વરદત્ત" કહેવાતી, સામે ન થવાય એવી, પવિત્ર મનાતી સત્તા સહી ન શકી. ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય ને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચે માત્ર એકજ ડગલું હતું–તે તેમણે ભર્યું.

અંગ્રેજી પ્રજા વ્યવહારુ છે. વ્યવહારુ માણસ કકડે કકડે સુધારા કરે છે; તેના જીવનમાં ભાવનાને સ્થાન નથી; તેની બુદ્ધિમાં વિશ્વ-વ્યાપક નિયમો પેસતા નથી; તે તો જ્યાં ફાટેલું જુએ ત્યાં થીંગડું મારે. આ સ્વભાવને લીધે જ્યારે પહેલા ચાર્લ્સ રાજાએ બેહદ જુલમ કરવા માંડ્યો, જ્યારે તેણે પોતાના 'ઇશ્વરદત્ત અધિકાર' (Divine Right) નો આશ્રય લેવા માંડ્યો, ત્યારે એ પ્રજાએ લોકશાસનનો વિચાર ન કર્યો, સ્વાતંત્ર્યની ભાવના સ્પષ્ટ કરી નહીં–પણ માત્ર જ્યાં તે અધિકાર અંકુશ વિનાનો દેખાયો ત્યાં અંકુશ મુકવા માંડ્યો.

ખરું જોતાં આ કાર્યો પ્રજાએ નહીં કર્યાં પણ પાર્લામેન્ટ કરતી હતી. તે સંસ્થામાં તે વખતે પ્રજાની સત્તા નહોતી, માત્ર તેનાં બીજ હતાં. ખરી ખેંચતાણ એ સભા અને રાજા વચ્ચે ચાલી; અને કર નાંખી પૈસા ભેગા કરવાનો અધિકાર પાર્લામેંટનો હોવાથી એ ખેંચ-તાણમાં તે ફાવી. આ તોફાન કયા વિષયને લીધે વધ્યું તેનો ખ્યાલ પાર્લામેંટે સ્વીકારેલો નીચેના ઠરાવો આપશેઃ–

"૧. જ્યાં સુધી કેદ કરવા માટે કે બંધી કરવા માટે કાયદેસર કારણ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઇ સ્વતંત્ર માણસને કેદ કરવો નહીં કે બંધનમાં રાખવો નહીં.

૨. રાજા કે પ્રીવી કાઉન્સીલના હુકમથી પણ કોઇને કેદ કરવામાં આવે કે બંધનમાં રાખવામાં આવે તો તે માગણી કરે તો "હેબીઅસ કોર્પસ"નો હુકમ તેને આપવો (એટલે તેની કાયદેસર તપાસ થઇ શકે).

૩. જો હુકમમાં, કેદ કરવાને માટે કે બંધનમાં રાખવા માટે કૈં કારણ જણાવવામાં ન આવે તો તેને છોડી મુકવો; નહીં તો તેને જામીન પર છોડવો.

૪. દરેક સ્વતંત્ર માણસનો અસલ અને નિર્વિવાદ અધિકાર એ છે કે તેની માલમીલકતનો તે પૂર્ણ અને સ્વતંત્ર માલીક છે. અને કોઇ પણ કર, લોન, અથવા બેનીવોલન્સ (કરના પ્રકારો) પાર્લામેંટના કાનુનની સીવાય રાજા અથવા પ્રધાન લઇ શકે નહીં."[1]

ચાર્લ્સ રાજા નમતું આપતાં શીખ્યો નહોતો. તેના પ્રધાનોનો તોર બેહદ હતો; તેમને લોકોની પરવા હતી નહીં. પરિણામે દેશમાં બે પક્ષ પડ્યા. અમીરો, પાદરીઓ રાજા તરફ ગયા; લોકોએ પાર્લામેંટની સત્તાને ટેકો આપ્યો. રાજા વીફર્યો. પાર્લામેંટે કરેલી વિનંતિઓ તિરસ્કારી. "તેના મિત્રોના પુરાવા પ્રમાણે, રાજાએ ધારાસભાનો અધિકાર ખુંચવી લીધો. પાર્લામેન્ટની રજા વગર કરો લીધા, લોકોના ઘરોમાં બેકાયદેસર અને જુલમી રીતે લશ્કરી સીપાઇઓ રાખ્યા. રાજ્યનિયમ વિરુદ્ધ, વાચાના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર અંકુશ મુકાયા વિના એક પણ પાર્લામેન્ટની બેઠક પુરી થઇ નહીં; અરજ કરવાના અધિકારનો ભંગ થયો; સ્વચ્છંદી ચુકાદાઓ, બેહદ દંડ, અઘટિત કેદ એ પીડાઓ રોજની થઇ."[2]

આ સમયમાં નવા પંથનો એક ચુસ્ત વિભાગ 'પ્યુરીટનો' નો હતો. એ વિભાગ હતો નાનો, પણ તેના સભ્યો અડગ, નિસ્વાર્થી, ધર્મપરાયણ હતા; સૃષ્ટિમાં ઇશ્વરનું રાજ્ય ફેલાવવા માટે ઇશ્વરનિયુક્ત સુભટો પોતાને માનતા; અને તે રાજ્યનો પ્રસાર માત્ર ચાર્લ્સ રાજાથીજ અટકે છે એમ એમને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. આ પક્ષે આગેવાની કરી; રાજાએ તેને લશ્કરની મદદથી દબાવી દેવા માંડ્યો.

---

૧. Lingard's "History of Engand."

૨. Macaulay on Milton.

જ્યારે મનુષ્યો ભાવનારુપજ બની રહે છે ત્યારે તેમાં દૈવી શક્તિઓ પ્રગટે છે. તેમજ પ્યુરીટનોમાં થયું. એક આધેડ વયના વેપારીમાં વીરતા પ્રગટી; તેના દુર્જેય જુસ્સાથી લોકોમાં શૌર્ય આવ્યું. તેણે રાજાનો પીછો લીધો; 'ઇશ્વરદત્ત અધિકાર' ના લાલચુ ચાર્લ્સને હંફાવ્યો, હરાવ્યો, કેદ પકડ્યો, ફાંસી દીધો. તેણે ઈંગ્લંડમાં લોકસત્તાક રાજ્યતંત્ર સ્થાપ્યું—પોતે તેનો પ્રમુખ બન્યો. તેણે ઈંગ્લંડમાં લોકશાસન સ્થાપ્યું–ઈંગ્લંડની સત્તા માનનીય બનાવી તેના સામ્રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો–તેને નવા યુગનો નેતા બનાવ્યું; તે મહાત્મા–ઓલીવર ક્રૉમવેલ.

તેના ગુજરી ગયા પછી, લોકોએ રાજા ચાર્લ્સ બીજાને ગાદી આપી, અને તેની લહેરી કારકીર્દીમાં પાર્લામેન્ટની સત્તા દૃઢ થઈ. તેના પછી તેના ભાઈએ પાછો 'ઇશ્વરદત્ત અધિકાર' ચલાવવાનો મનસુબો કર્યો ત્યારે પાર્લામેન્ટે તેને ઉઠાડી મુકી, હોલાંડના પ્રમુખને ઈંગ્લંડની ગાદી આપી.

ઈંગ્લંડમાં લોકશાસનની સ્થાપના એ આ યુગનો પહેલો વિજય-સ્તંભ છે. તેની અસર આખા યુરોપમાં થઈ, તેનો દાખલો ભવિષ્યની પ્રજાને મળ્યો; અને 'ઇશ્વરદત્ત અધિકાર'ના શોખીન રાજાઓનાં સિંહાસનો ડોલવા માંડ્યાં. આ રાજ્યક્રાંતિ વખતે લોકશાસને નીચેના સિદ્ધાંતોનું સ્વરુપ લીધું:—

૧. બધી સત્તાનો અધિકારી રાજા નથી, પણ પાર્લામેન્ટ પ્રજાનું પ્રતિનિધિ મંડલ છે અને રાજાના અધિકારને નિયમમાં આણવાનો હક્ક ધરાવે છે.

૨. કાયદેસર તપાસ વિના રાજા પ્રજાજનને શિક્ષા કરી શકે નહીં; કાયદેસર કારણ વિના તેની મીલકત લઈ શકે નહીં; અને પાર્લામેન્ટની રજા સીવાય કર નાંખી, તેની પાસે પૈસો લઈ શકે નહીં.

૩. રાજા જો આપખુદી સત્તા ચલાવે તો તેને બદલી નાંખવાની સત્તા પાર્લામેન્ટની છે.

આ સિદ્ધાંતોએ લોકશાસનની આધુનિક ભાવના પર એટલી બધી અસર કરી છે કે ઇંગ્લંડની રાજ્યક્રાંતિ એજ તેનું મૂલ છે, અંગ્રેજી પાર્લામેન્ટ એજ તેની માતા છે એમ કહ્યાવિના ચાલતું નથી. આ રાજ્યક્રાંતિએ ઉભી કરેલી પવિત્ર ભાવનાને જોરેજ આ સામ્રાજ્ય ટકી રહ્યું છે એમ પણ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

અમેરીકામાં રાજ્યક્રાંતિ

લોકશાસનના દિગ્વિજયનો બીજો કીર્તિસ્તંભ પણ અંગ્રેજી પ્રજાનો લાક્ષણિક સ્વાતંત્ર્યનો શોખ દેખાડે છે. વીલાયતમાં જેમ જેમ નવા પંથના સ્વતંત્ર વિચારના, ધર્મચુસ્ત પુરુષોને જુલમ નડવા માંડ્યો તેમ તેમ તેઓ ઇંગ્લંડ છોડી, અમેરીકામાં જઇ વસવા લાગ્યા. આ લોકો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી હતા; અમેરીકામાં જુની રાજ્યપદ્ધતિની પ્રણાલિકાઓ હતી નહીં; કોઇ મોટું અને કોઇ નાનું, રાજા અને પ્રજા એવા ખ્યાલો હતા નહીં. ઇંગ્લંડ દૂર હતું; તેના રાજાની માત્ર નામનીજ સત્તા ચાલતી હતી; તેના પ્રતિનિધિ તરીકે માત્ર ગવર્નરજ નીમાતો. આ કારણોથી લોકોમાં સ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો, જુલ્મી અંકુશનો ધિક્કાર, સમાનતાનો પ્રેમ, પોતાનો કારભાર પોતેજ ચલાવવાની કુશલતા—આ બધા ગુણ હતા.

ઇ. સ. ૧૭૬૪ ના અરસામાં ઇંગ્લાંડ સાત વર્ષના વિગ્રહમાં વિજયી નીવડ્યું. તે વખતે ગ્રેન્વીલ નામના પ્રધાને એમેરીકાનાં તેર સંસ્થાનો પર સ્ટૅમ્પનો કર નાંખી, લડાઇનો ખર્ચ વસુલ કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો. આ કર નાંખવાના ઇરાદાથી અમેરીકાનાં સંસ્થાનોમાં અસંતોષ પેદા થયો, તેમણે કહ્યું કે જે પાર્લામેન્ટની આમની સભામાં તેમના પ્રતિનિધિ નથી, **તે પાર્લામેન્ટ તેમના પર કાયદેસર રીતે કર કેમ નાંખી શકે?** ગ્રેન્વીલ પોતાના અધિકારમાં મસ્ત હતો; સંસ્થાનોની અરજીઓને ફેંકી દઇ સ્ટૅમ્પના કર વીશે વીલાયતની પાર્લામેન્ટમાં કાયદો પસાર કરાવ્યો.

અમેરીકાના લોકો ખળભળ્યા, તેમની સભા મળી, આ કર સામે તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો; જ્યારે કર લેવાનો વખત આવ્યો ત્યારે કાયદો અમલમાં મુકવો અશકય થઇ પડયું; લોકોએ સ્ટેંપવાળા કાગળો વહાણુમાંથી ઉતારવા ન દીધા અને ઉતર્યા, તો તેના વેચનારાઓએ રાજીનામાં આપી દીધાં. પાર્લામેન્ટને આ વાતની ખબર થઈ; લોકનાયક પીટ્ટે આ કાયદો પાછો ખેંચી લેવાનું સુચવ્યું, **પ્રતિનિધિ વિના કર કેમ નંખાય?** ગ્રેન્વીલ ઘણો સામે પડયો; કોઈ પણ બહાને કાયદો ચાલુ રાખવા સુચવ્યું; ન હોય તો જોરજુલમથી કાયદાનો અમલ કરવાનું કહ્યું. પણ આખરે કાયદો પાછો ખેંચી લેવાયો.

ફરીથી બે વર્ષ રહી ટાઉન્શેન્ડે કાચ વીગેરે વસ્તુ પર કર નાંખ્યો; ફરી તોફાન થયું; અંગ્રેજી ગવર્નરે લશ્કર ભેગું કરવા માંડયું. અમેરીકનોએ કહ્યું કે અમારા પ્રતિનિધિ વિના પાર્લામેંટ કર ન નાંખી શકે; અને સામે થયા. અંગ્રેજી પ્રધાનોએ બધા કર કાઢી નાંખ્યા; પણ પોતાની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા પુરવાર કરવા ચહા ઉપરનો કર રાખ્યો. લોકો વીફર્યા; અંગ્રેજી માલ વાપરવો બંધ કર્યો; સરકારના પક્ષના માણસોને સતાવ્યા; ચહા લેવાની ના પાડી; ચહાની આવતી પેટીઓ દરીઆમાં વિસર્જન કરી. જ્યોર્જ ત્રીજો–જે તે વખતે ઇંગ્લંડનો રાજા હતો– તે જીદ્દી થયો; તેના અમલદારો, ગવર્નરો દ્રઢ થયા; અને મેસેચ્યુસેટ્સ સંસ્થાનની સભામાં સભાસદો ચુંટેલા નહીં પણ નીમેલા રાખવા એવો કાયદો કરાવ્યો. પહેલાં એ સભા ન્યાયાધીશો નીમતી હતી; તે સત્તા હવે ગવર્નરે પોતાના હાથમાં લઈ લીધી.

લોકો વધારે જીદ્દી થયા; નવા કાયદાને અમલમાંજ આવવા ન દીધો; સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓએ કોંગ્રેસ બોલાવી પોતાના હક્કનું જાહેરનામું બ્હાર પાડયું; અને જ્યાં સુધી અંગ્રેજી સરકાર તેમના તે હક્કો આપે નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ અંગ્રેજી વસ્તુ લેવી નહીં એવો નિશ્ચય કર્યો.

જ્યારે નવી નીમાયેલી સભા બોલાવવાનો વખત આવ્યો ત્યારે પુરા ૩૬ સભાસદો પણ ગવર્નરને મળ્યા નહીં. અને નવી કાઉન્સીલ કેમ કરવી તે તેને સુઝયું નહીં. એટલામાં કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓએ પ્રાંતિક સભા કરી, બધી સત્તા હાથમાં લઇ લીધી અને શહેરીઓનું લશ્કર ઉભું કરવા માંડયું. સેનાપતિ ગેજે જાહેરનામું કાઢયું કે આ સભા ગેરકાયદેસર છે. પણ લોકોએ તે જાહેરનામાનો હીસાબ ગણ્યો નહીં, અને પોતાના પ્રતિનિધિનોજ હુકમ માનવા લાગ્યા.

વીલાયતની પાર્લામેન્ટમાં ચેથામે (પીટ્ટ) સમાધાન કરવાનાં ઘણાં ફાંફાં માર્યાં; પણ કૈં વળ્યું નહીં. અંગ્રેજી સરકારે સત્તા દેખાડવા માંડી; અમેરીકાના લોકો તે સત્તાની સામે થયા. લોકોના નાગરિક લશ્કર અને જનરલ ગેજના લશ્કર વચ્ચે ઝપાઝપી થઇ. યુદ્ધ શરુ થયું. યુદ્ધમાં લોકોના લશ્કરના અધિપતિ 'વૉશીંગ્ટને વિજય મેળવ્યો. અમેરીકાના સંસ્થાનોએ ઇંગ્લંડની સત્તા ત્યાગી, અને સ્વાધીનતા મેળવી; અંગ્રેજી સત્તાની ધુંસરી કાઢી નાંખી. પરિણામે અમેરીકાનું લોકસત્તાક રાજ્યતંત્ર–યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ્ અમેરીકા–સ્થપાયું.

તા. ૪ થીજુલાઇ, ૧૭૭૬ ને દિવસે એ સંસ્થાનોની કોંગ્રેસે "સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું" બહાર પાડ્યું. તે વખતના લોકનાયકોની લોકશાસનની ભાવના શી હતી તે જાણવા માટે તે જાહેરનામાનો કેટલોક ભાગ નીચે ટાંકવામાં આવ્યો છેઃ–

"જીવનક્રમમાં જ્યારે, એક લોકને બીજા લોક જોડેનો રાજકીય સંબંધી તોડવાની–અને કુદરત અને તેના ઇશ્વરે નિર્મેલા નિયમો પ્રમાણે દુનીઆની મહાસત્તાઓમાં નીરાળું, અને સમાન સ્થાન લેવાની જરુર પડે છે ત્યારે જનસમાજના અભિપ્રાયને રીતસર માન આપવા માટે તે લોકો છુટા કેમ પડ્યા તેનાં કારણો આપવાં જોઇએ.

અમે આ સત્યો સ્વસિદ્ધ માનીએ છીએ કે, સર્વે જનો સમાન સર્જાયા છે. ઇશ્વરે તેમને અમુક ત્યજાય નહીં એવા (unalienable)

હક્કો બક્ષેલા છે; અને તે હક્કે-જીંદગી, સ્વાતંત્ર્ય, અને સુખનું અન્વેષણ છે. આ હક્કો સાચવવા માટે, માણસોએ રાજ્યતંત્રો ઉભાં કર્યાં છે, અને આ તંત્રો પ્રજાની સંમતિથી પોતાની ન્યાયી સત્તા ચલાવે છે; અને જ્યારે કોઇ પણ રાજ્યતંત્ર આ હેતુઓનો વિનાશ કરે ત્યારે તે તંત્ર બદલવાનો કે નાબુદ કરવાનો લોકોનો અધિકાર છે; અને તેમની સહીસલામતી અને સુખ સચવાય એવા રુપમાં તેની સત્તાની રચના કરી, અને તેવી ભાવના પર તેનો પાયો રચી નવું રાજ્યતંત્ર ઉભું કરવાનો તેમનો અધિકાર છે. જો કે ડહાપણ ભરેલું એ છે કે લાંબા વખત થયાં સ્થાપન થયેલાં રાજ્યતંત્રો નજીવા અથવા ચંચલ કારણોને લીધે બદલવાં નહીં જોઇએ, અને અનુભવથી એમ જણાય છે કે મનુષ્ય જાતિ પરિચિત તંત્રો નાબુદ કરી ખરે રસ્તે જવા કરતાં અસહ્ય દુઃખો સહન કરે છે. પણ જ્યારે એકજ લક્ષ્ય તરફ વળતા અનાચારો, અને જુલમો (usurpations) ની પરંપરા તેમને (લોકને) નિરંકુશ સ્વેચ્છાશાસન (despotism) તળે આણવાનો ઇરાદો દર્શાવે ત્યારે તેમનો અધિકાર છે, તેમની ફરજ છે કે એવું રાજ્યતંત્ર કાઢી નાંખવું, અને ભવિષ્યની સહીસલામતી માટે નવા રક્ષકો ઉભા કરવા." તે પ્રખ્યાત જાહેરનામાનો આ અગ્રભાગ તે વખતના લોકશાસનનો ખરેખરો ખ્યાલ આપે છે. તેમાં ખાસ કરીને નીચેના સિદ્ધાંતો હતાઃ—

(૧) પ્રતિનિધિ વગર કર ન લેવાય.

(૨) લોકની સંમતિથીજ રાજ્યતંત્ર રચાવું જોઇએ; અને તે સંમતિ ન હોય તો બદલાવું જોઇએ.

ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ

પણ આ બધી રાજ્યક્રાંતિઓમાં મોટામાં મોટી રાજ્યક્રાંતિ ૧૭૮૯ માં ફ્રાંસમાં થઇ. એ વિશ્વવ્યાપી હતી; એણે સામાજિક, રાજ-

કીય, આર્થિક તેમજ નૈતિક ક્ષેત્રમાં ફેરફારો કર્યા; અને લોકશાસનને વિશાળ ક્ષેત્ર કરી આપ્યું.

તેનું મુખ્ય કારણ ફ્રાંસની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ હતું. તેનું રાજ્યતંત્ર તદ્દન સ્વચ્છંદી હતું; તેની સામાજિક વ્યવસ્થા જુલમી અને અસમાન હતી. લોકો પર જુલમ થતો; તે કર આપતા; વેતરું ને વેઠ કરતા; અધમ મનાતા. તેમના હક, તેમના સુખ માટે કોઈને પરવા નહોતી. અમીરો ને પાદરીઓ ઉંચા ગણાતા, કર આપતા નહીં, વેઠ કરાવતા, આનંદ કરતા. રાજાઓની સત્તા નિરંકુશ હતી. તે મોજમજાહમાં પડી રહેતા, પોતાનાં અને અમીરોનાં સુખનાં સાધનો લોકોને માનતા, તેમની રાખેલીઓના મિત્રો રાજ્યતંત્ર ચલાવતા.

ત્રણ મહાત્માઓએ નવી ભાવના શીખવી. વૉલ્ટેરે મશ્કરી કરી સર્વ વસ્તુને તુચ્છકારને પાત્ર ઠેરવી; ડીડેરો અને તેના મિત્રોએ જ્ઞાનસંગ્રહો પ્રગટ કરી જ્ઞાનનો પ્રચાર વધાર્યો; રુસોએ શીખવ્યું કે

(૧) "મનુષ્યો સ્વાભાવિક રીતે સ્વતંત્ર અને સરખા છે.

(૨) આવી સરખી અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ (મનુષ્યમાત્ર) સ્વતંત્ર-રીતે જે કરાર કરે તેના ઉપરજ દરેક રાજ્યતંત્રનો આધાર રહેવો જોઈએ.

(૩) વ્યક્તિને ન્યાય આપે અને સામાજિક બંધારણ ટકાવી રહે એવો કરાર એકજ હોઈ શકે, કે જેથી દરેક વ્યક્તિ એક શરીરનું અવિભક્ત અંગ બની શકે—અને તે શરીર પોતાની આંતરરચના અને પોતાના કાયદાઓ નક્કી કરવાનો ન ત્યજાય એવો હક રાખી શકે, અને તે શરીર તે રાજલોક-(Sovereign people)"[1]

અંગ્રેજી રાજ્યક્રાંતિ ઝનુની ધર્મસૈનિકોએ કરી હતી; અમેરીકાની સ્વતંત્ર લોકોએ કરી હતી; ફ્રાંસની નિરાશાની ઝનુનમાં આવેલા નવસ્રાં (Sanscullotes) ભુખે મરતાં સ્ત્રીપુરુષોએ કરી.

---

૧. "Sidgewick's Development of European Polity."

રાજાઓએ અને અમીરોએ ધાર્યું કે તેમનું સ્વેચ્છાશાસન અમર રહેશે. પણ અસંતોષ શમાવવા, સોળમા લુઈ રાજાને માત્ર સ્મરણરુપ થઈ રહેલી રાજ્યસભા બોલાવવી પડી. આ સભામાં લોકોના પ્રતિનિધિઓએ અમીરો અને પાદરીઓની સત્તા લઈ લીધી; પોતાની સભાને "રાષ્ટ્રીય સભા" બનાવી. જુલમ અને જહાંગીરીની મૂર્તિસમું 'બાસ્ટીલ'નું કારાગ્રહ પારીસના શહેરીઓએ ઘેર્યું, લીધું, કેદીઓને છુટા કર્યા; નગરજનની ઝનુની બનેલી ટોળીએ રાજ્યસત્તા તોડવા માંડી. રાજાને ગામમાં પકડી લાવ્યા, અમીરોની જાગીરો લઇ લીધી, પાદરીઓના અધિકારો છીનવી લીધા.

રાણીએ લોકોને દબાવવાની મહેનત કરી, રાજાએ દેશમાંથી નાસવાનો પ્રયાસ કર્યો. ખુનતરસ્યા, ઝનુનમાં વિકરાળ બનેલા લોકોએ તેમને પકડ્યો, તેના પર આરોપ મૂકયા, તેમને ફાંસી દીધાં; અમીરોને કાઢી મૂકયા, લુંટી લીધા, સંખ્યાબંધને ફાંસીએ દીધા, ફ્રાંસનાં લોકો મસ્ત બની જુલમી સત્તાનો પાયો ઉખેડતા હતા, અના-ચારો આચરતા હતા; અને મનમાં મલકાતા હતા કે દુનીઆમાં તે પ્રસારતા હતા "સ્વાતંત્ર્ય સમાનતા અને ભ્રાતૃભાવ."

આ ભયંકર નાટકના હૃદયભેદક અંકોનું આ સ્થળે વર્ણન અસ્થાને છે. નિરંકુશ બનેલાં, જુલમમાં સડતાં પ્રાણીઓએ કેર વર્તાવ્યો. એક મહા પ્રજાએ તાંડવ નૃત્ય કર્યું, લોક–રાજલોક બની લોકશાસન પ્રસારવા માટે મહાયજ્ઞ કર્યો. તે મહાયજ્ઞમાં પ્રજા, અમીર, રાજા–બધા હોમાયા. ફ્રાંસની પ્રજા "રાજા જીવો" એ જયઘોષને બદલે "જય રાષ્ટ્ર" (Vive le Nation)નો જયધ્વનિ કરવા લાગી.

આ સમયમાં લોકશાસનની શી ભાવના હતી તે "નેશનલ એસેંબ્લી (રાષ્ટ્રીય સભા)" એ બહાર પાડેલા મનુષ્યો અને નાગરિકોના હકોના જાહેરનામા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે.

"૧. સર્વે મનુષ્યો અધિકારમાં સ્વતંત્ર અને સમાન જન્મે છે, અને સદાયે તેવા રહે છે. રાજકીય (Civil) ભેદો તે માત્ર જાહેર હિત પર રચાય.

૨. દરેક રાજકીય બંધારણનું લક્ષ્ય તે મનુષ્યના સ્વાભાવિક અને અલાજ્ય હકોનું રક્ષણ કરવું એજ હોય છે; અને તે હકો, સ્વાતંત્ર્ય, મીલકત, સહીસલામતી, અને જુલમની સામે થવું તે છે.

૩. રાષ્ટ્ર તે બધી રાજ્યસત્તાનું મૂલ છે; અને કોઈ પણ માણસને કે વર્ગને, રાષ્ટ્ર પાસેથી ખુલ્લી રીતે ન મેળવી હોય એવી હકુમતનો અધિકાર નથી.

૪. કોઇને હાની ન થાય તેવું ગમે તે કાર્ય કરવાનો અખત્યાર તે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય. બીજા માણસો પોતપોતાના હક યથેચ્છ રીતે ભોગવી શકે તેને માટે જેટલી જરુરની હોય તેટલીજ મર્યાદા દરેક માણસના સ્વાભાવિક હકના ઉપભોગમાં મુકાય; અને આ મર્યાદા કાયદાથીજ આંકી શકાય.

૫. સમાજને હાનીકારક હોય તેટલીજ પ્રવૃત્તિની કાયદાએ મના કરવી જોઇએ. કાયદાએ જેની મના કરી નથી તેવાં કાર્યો અટકાવવાં જોઇએ નહીં; અને જે કાયદો ફરમાવતો નથી તે કરવાને કોઇના પર જોરજુલમ કરવો જોઇએ નહીં.

૬. લોકની ઇચ્છાનો આવિર્ભાવ તે કાયદો. કાયદો ઘડવામાં બધા નાગરિકોને પોતાની મેળે કે પ્રતિનિધિથી સંમતિ આપવાનો હક છે. રક્ષણ કરે કે શિક્ષા કરે, પણ કાયદો બધાના તરફ સમાન હોવો જોઇએ. અને તેની નજરે બધા સમાન હોવાથી, બધા પોતાની જુદી જુદી શક્તિ પ્રમાણે સદ્ગુણ અને બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ જણાતા તફાવત સીવાય, કોઇ પણ ભેદ વિના બધાં માનઅકરામ, પદવીઓ અને નોકરીઓ માટે લાયક છે.

૭. કાયદાએ નક્કી કરેલી બાબતો અને સ્થાપિત કરેલી રીતિઓ એ સીવાયની બીજી બાબતમાં કે રીતિઓથી, કોઇ માણસ પર આરોપ

મુકાય નહીં, તેને પકડાય નહીં, તેને કેદ રખાય નહીં. જે બધા સ્વચ્છંદી હુકમો આપશે, મેળવશે, અમલમાં મુકશે, અથવા મુકાવશે તે બધા શિક્ષાપાત્ર થશે. અને જો કોઈ પણ નાગરિકને કાયદેસર બોલાવવામાં આવે કે કેદ કરવામાં આવે તો તેણે તરત તાબે થવું; અને જે તેની સામે થાય તે ગુનેહગાર ઠરશે.

૮. તદ્દનજ જરુરી જણાતી ન હોય તેવી શિક્ષા કાયદાએ કરવી નહીં; અને ગુન્હો થયા પહેલાં બહાર પડેલા, અને નિયમસર લાગુ પાડવામાં આવતા કાયદા સીવાય બીજા કોઇ પણ કાયદાની રુએ કોઇને શિક્ષા કરવી જોઇએ નહીં.

૯. જ્યાં સુધી ગુન્હો પુરવાર થાય નહીં ત્યાં સુધી ગુનેહગારને નિર્દોષ ગણવો; અને જ્યારે તેને પકડવાની જરુર પડે ત્યારે તેને કબજે રાખવા ઉપરાંત કરવામાં આવતી બીજી સખ્તાઇનો કાયદાએ નિષેધ કરવો.

૧૦. જો પોતાના અભિપ્રાયનું કથન જાહેર શાંતિનો ભંગ ન કરે, તો તે અભિપ્રાય માટે–ભલેને તે ધાર્મિક હોય તો પણ–કોઇ પણ માણસને દુભવવો નહીં.

૧૧. વિચારો અને અભિપ્રાયોની નિરંકુશ આપલે એ માણસનો અમૂલ્ય હક છે; તેથી દરેક નાગરિક સ્વતંત્ર રીતે બોલી, લખી કે છપાવી શકે; પણ કાયદાએ દર્શાવેલા પ્રકારે જો તે સ્વાતંત્ર્યનો ગેરઉપયોગ કરે તો તેને જવાબદાર ગણવો.

૧૨. મનુષ્યો અને નાગરિકોના હકના રક્ષણ માટે જાહેર લશ્કર જરુરનું છે. જે અમુક માણસોને તે સોંપવામાં આવ્યું હોય તેના લાભ માટે નહીં, પણ લોકસમૂહના ભલાને માટે તે ઉભું કરવામાં આવે છે.

૧૩. જાહેર લશ્કર અને સરકારી ખરચ માટે સામાન્ય ઉઘરાણું કરવું જરુરનું છે; તેથી તે યથાશક્તિ સમૂહના જનોમાંથી સરખે ભાગે લેવાવું જોઇએ.

૧૪. જાહેર ઉઘરાણાની જરુર, તેનો વ્યય, તેની રકમ, તેને ઉઘરાવવાની રીત અને તે કેટલો વખત લેવું તે–આ બધાનો નિર્ણય કરવામાં દરેક નાગરિકને પોતાની મેળે કે પ્રતિનિધિ મારફતે સ્વતંત્ર મત આપવાનો અધિકાર છે.

૧૫. દરેક લોકસમૂહને તેના કાર્યવાહકોની ચાલચલગતનો હીસાબ લેવાનો અધિકાર છે.

૧૬. જે લોકસમૂહમાં સત્તાના વિભાગ અને હકના સંરક્ષણ માટે વ્યવસ્થા નથી ત્યાં વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર (Constitution) ની ખામી છે.

૧૭. મીલકત (રાખવા તથા ભોગવવા) નો હક અભેદ્ય અને પવિત્ર છે. આથી દેખીતી રીતે જાહેર જરુરીઆત હોય, તે કાયદા પ્રમાણે નક્કી થાય અને પહેલેથી રીતસર બદલો આપવામાં આવે તોજ તે હક લઈ લેવાય.

આ "મનુષ્યના હકો" હાલની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ નથી, તેમ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક નથી; છતાં લોકશાસનની ભાવના સમજવા માટે અમૂલ્ય છે.

આ ત્રણ રાજ્યક્રાંતિએ પેદા કરેલી ભાવના દેશદેશમાં પ્રસરી છે. ઇટાલીએ, હંગરીએ, જાપાને, ઇરાને, તુર્કસ્તાને, તેમજ છેલ્લે રશીઆએ રાજ્યક્રાંતિઓ કરવાના સફલ કે નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા છે; પણ એ બધાનું મૂલ, અને એ બધાનો આદર્શ આ ત્રણ રાજ્યક્રાંતિઓ છે એમ ઇતિહાસકારોને કહ્યા વગર ચાલતું નથી. નિઃસીમ સમુદ્રમાં નિરાધાર પડેલા લોકોને શીખવવા, ચેતવવા, દોરવા, ઉત્સાહ પ્રેરવા આ ત્રણ દીવાદાંડી જેવા લોકશાસનના વિજયસ્તંભ છે; અને લોકશાસનનો પ્રકાર સમજવા એ સીવાય બીજા સ્તંભો તરફ નજર કરવાની ખાસ જરુર નથી.

૪

શાસનોના પ્રકાર

શાસનોના વિભાગ કરીએ તો નીચે પ્રમાણે થઇ શકેઃ—

૧. એક શાસન—અથવા એક રાજાનું સ્વેચ્છાશાસન (despotism), જેવું નવાબી વખતમાં નવાબનું હતું તે. આ પ્રકારમાં શાસનકર્તાનો અધિકાર સંપૂર્ણ અને અનિયંત્રિત ગણાય છે; કોઇને પણ તે જવાબદાર રહેતો નથી; સર્વ સત્તાનું મૂલ તેજ હોય છે. હાલના સમયમાં આ શાસનનું સ્વરુપ દુનીઆ પરના સુધરેલા દેશોમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.

૨. વર્ગશાસન—અસલી ગ્રીસ અને રોમમાં શહેરીઓનું લોકશાસન, એ ખરું જોતાં વર્ગશાસન હતું; અને નાગરિકોનું રાજ્યતંત્ર ગુલામો અને હક વિનાના શહેરીઓ પર અમલ ચલાવતું. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ૪૦૦૦૦ એથેન્સના નાગરિકો હક વિનાના એક લાખ ગુલામો પર સ્વેચ્છાશાસન ભોગવતા. આ પ્રકારનો બીજો દાખલો દોઢસો વર્ષ પહેલાંના ઇંગ્લાંડમાં મળે છે. ત્યાં નામની સત્તા જો કે પાર્લામેંટની હતી છતાં, થોડાંક ઉમરાવ કુટુંબો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેજ મેમ્બરોની ચુંટણી કરાવી, પોતાનાજ નબીરાઓને મોટી પદવીએ નીમી રાજ્યકારભાર ચલાવતા. અને આજ પ્રકારનું આપણું હાલનું હીંદી શાસન છે. આપણું શાસન ખરું જોતાં ઇંડીયન સીવીલ સર્વીસ (અંગ્રેજી અમલદાર વર્ગ) ચલાવે છે. દરેક બાબતમાં તેની સત્તા સર્વોપરી છે; તેમની જવાબદારી તેના પોતાનાજ અમલદારોને છે; તેની ઇચ્છા અને અનુકુળતા પ્રમાણે રાજ્ય ચાલે છે; અને પોતાની સત્તા તે વર્ગ છોડવા માંગતો નથી તેથીજ આપણા રાજ્યતંત્રમાં લોકશાસન આવતું નથી.

૩. લોકશાસન—આની સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છેઃ— "લોકોના ઉપર રાજ્ય, તે લોકો વડેજ અને લોકોના ભલાને માટેજ". ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, અમેરીકાનાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, સ્વીટ્ઝરલાંડ વગેરે દેશોમાં આ સંપૂર્ણ છે; હીંદુસ્થાન વિના દુનીઆના ઘણાખરા સુધરેલા દેશોમાં તે ઘણે કે થોડે અંશે છે. આ શાસન "લોકોના વધારેમાં વધારે ભાગના વધારેમાં વધારે ભલાને માટે ચલાવવામાં આવે છે." એમાં લોકો પોતાના ચુંટેલા પ્રતિનિધિઓથી કાયદા ઘડે છે; પોતાના નીમેલા અમલદારો મારફત તે કાયદા અમલમાં મુકે છે; અને પોતેજ તે પ્રતિનિધિ કે અમલદારને બદલવાનો કે તેનો જવાબ લેવાનો હક રાખે છે.

જવાબદારીની દૃષ્ટિએ જોતાં આ શાસનોના જુદી રીતે વિભાગ થઈ શકે છેઃ—જવાબદારી વિનાનું શાસન અને જવાબદારીવાળું (responsible) શાસન. પહેલામાં, એકશાસન તેમજ વર્ગશાસન બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં રાજ્યકર્તા—એક હોય કે અનેક—પણ પોતાની જાતને લોકોથી નીરાળા, ઉંચા, વધારે લાયક, સત્તાના અધિકારી ગણે છે; ફરમાનો કરવાં એ તેમનો ઈશ્વરદત્ત, લાયકાતથી બક્ષેલો કે પછી ભોગવટાથી દૃઢ થયેલો અધિકાર તેઓ લેખે છે. તે ફરમાનોને તાબે થવું એ લોકોનું કર્તવ્ય છે એમ તેઓ માને છે. આ શાસનમાં લોકોને રાજ્યકર્તાઓનું ફરમાન અયોગ્ય કે અરુચિકર લાગે તો પણ તેમનાથી નજરમાં આવે તેમ ચર્ચા થતી નથી; પણ ઘુંટણીયે પડી, કરગરી, ભીખ માંગી, મહેરબાનીની રાહે રાજ્યકર્તા પાસે માગણી કરવી પડે છે. રાજ્યકર્તા દેવ ગણાવા મથે છે, આડંબર અને ભપકાથી પોતાની ભવ્યતા વધારે છે—પોતે ભૂલ કરે નહીં, પોતાથી ભૂલ થઈ શકે નહીં એવો દાવો કરે છે—અને તે અમાનુષી સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવા લોકો જોડે ગમે તે પ્રમાણે વર્તે છે.

લોકશાસનમાં લોક માલીક હોય છે. રાજ્યકર્તા માત્ર તેના કાર્યવાહકો, વાણોતરો હોય છે. લોક રાજ્યકર્તાને નીંદવાનો, ઠપકો દેવાનો,

તેમની મરજી વિરૂદ્ધ ચાલે તો પદભ્રષ્ટ કરવાનો સ્વાભાવિક હક ધરાવે છે. અધિકારી પુરતોજ આડંબર ધારે છે; અને જવાબદારીનું ભાન હોવાથી નિયમિત રીતે વર્તે છે. લોક તેમજ રાજ્યકર્તા બધા પર કાયદાનું–લોકે નક્કી કરેલા, લોકમતના પ્રતિબિંબરુપ નિયમોનું–એક ચક્રે રાજ્ય ચાલે છે. લોકશાસન અને બીજા શાસન વચ્ચે રહેલા ભેદનાં દૃષ્ટાંત ઇંગ્લાંડ અને હીંદમાં જોઇએ તેટલાં જડી આવે છે. વીલાયતનો પોલીસનો સીપાઈ વિનયશીલ છે, પોતાના માલીકો–લોક–જાય આવે તેની સંભાળ રાખે છે; આપણી પોલીસ સ્વાધિકાર-માં પ્રમત્ત છે; પોતાને લોકોના ઉપરી, એક જાતના બન્દીખાનાના રખેવાલો માને છે. બન્ને પોતાના અધિકારીને જવાબદાર છે; પણ ત્યાં અધિકારીને લોકોએ સત્તા આપેલી છે–અહીંઆ–અધિકારીની સત્તા સ્વયંભૂ છે! લડાઇને લીધે મુખ્ય પ્રધાન મી. લોઇડ જ્યોર્જને અન-હદ સત્તા આપવામાં આવી છે; છતાં તે ચાહ્ય તે કરી શકતો નથી. તેની સત્તા લોકદત્ત છે. ચુંટણી થતાં તેને પોતાની હકુમતનો જવાબ લોકને આપવો પડશે. અને અહીંઆં થોડાજ વખતપર તે પ્રધાનથી ઘણી ઉતરતી પંક્તિના એક અંગ્રેજી અમલદારે–અહીંઆ એના વર્ગનું શાસન ચાલે છે તેથી–કહેવાની હીંમત કરી હતી કે પોતે બધી સત્તા ધરાવે છે, મહેસુલ વીશે તપાસ કરવી, મહેસુલની છુટ આપવી એ એમની પોતાની સ્વેચ્છાની વાત છે, લોકોનો તેમાં કંઈ હક નથી!

અનેક સદીઓના અનુભવથી એટલું તો સિદ્ધ થયું છે કે લોક-શાસન સીવાય બીજું એકે શાસન સંતોષકારક તેમજ સુખદાયક નથી. "મુશ્કેલી વગર એટલું તો સમજાશે કે ભાવનાની દૃષ્ટિએ જોતાં રાજ્યતંત્રનું સારામાં સારું સ્વરૂપ એ છે કે જેમાં રાજ્યસત્તા અથવા અંતિમ અધિકાર ચલાવવાની સર્વશ્રેષ્ઠ સત્તા તે સમગ્ર જનસમૂહમાંજ રહે; અંતિમ રાજ્યસત્તા ચલાવવામાં દરેક નાગરિકનો મત લેવાવો

જોઇએ એટલુંજ નહીં પણ અવારનવાર સ્થાનિક કે સામાન્ય કોઇ જાહેર ફરજ તે બજાવે એવી રીતે રાજ્યતંત્રમાં તેને ભાગ મળવો જોઇએ."૧

કયું શાસન સારું એ પ્રશ્ન પર નિઃસ્વાર્થી લોકોનો મત દહાડે દહાડે એકજ થતો જાય છે. અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાની જોન મીલ કહે છેઃ– "કેટલીક જરુરી બાબતોમાં અમલદારી વર્ગશાસન સરખામણીમાં વધારે સારું દેખાય છે. તે અનુભવ ભેગા કરે છે, અનુભવસિદ્ધ અને પુખ્ત વિચારના પરિણામરુપ, સમયના પ્રભાવે માન્ય થઈ પડેલા સિદ્ધાંતો ઉપજાવે છે, અને અધિકારીઓને યોગ્ય વ્યવહારુ જ્ઞાન પુરું પાડે છે. પણ વ્યક્તિના બુદ્ધિપ્રભાવને તે સાનુકૂલ થતું નથી. નિશ્ચેતન નિયમિતતારુપી રોગ અમલદારી વર્ગશાસનને લાગુ પડે છે, અને તેનાથી તે આખરે મરે છે. તેમના સિદ્ધાંતોની નિશ્ચલતાથીજ તે (વર્ગશાસનો) મરણ પામે છે; અને વહેલું મરે છે તે એ વિશ્વનિયમને લીધે કે જે નિયમ નિશ્ચેતન બને છે તેમાંથી જીવન જતું રહે; અને બુદ્ધિનો પ્રભાવ તેમાં ન રહેવાથી પોતાનું કાર્ય ન થાય તો પણ તે સાંચાની માફક ફર્યાં કરે છે. અમલદારી વર્ગશાસન હમેશાં ડણુપણીયાઓનું વર્ગશાસન થઇ જાય છે." ૨

એવા નિશ્ચેતન નિયમમાં ઉછરેલો અધિકારી વર્ગ સ્વાતંત્ર્ય તરફ તિરસ્કારની નજરે જુએ એ સ્વાભાવિક છે. તે માને છે કે "દેશ ઉપર રાજ્ય કરવું એ તો અમલદાર વર્ગનુંજ કામ છે; તેના પવિત્ર ગુરુમંત્રોનો તેમણે જ પાઠ કરેલો છે; રાજ્યતંત્રોના ગુઢ ચલણની સમજણ પણ તેમનેજ હોય છે; બહુ તો તેમના વિચાર વીશે પ્રજા નમ્રતાથી અને માનપૂર્વક સુચનાઓજ કરી શકે. પણ તેથી વધારે કંઇજ

1 Mill's Representative Government.

2 Mill's Representative Government.

નહીં. આ મહાન અમલદારો મનુષ્યના સ્વાતંત્ર્યને રાજદ્રોહ ગણે છે. તેઓ દેશીઓને કાં તો બંડખોર અથવા નરમ ઘેટાં તરીકેજ ગણે છે."૧

આવાં અનેક કારણોથી એ સિદ્ધાંત તો નક્કી ઠરી ચુકયો છે કે "ગમે તેવું સારામાં સારું રાજ્યતંત્ર હોય તો પણ સ્વરાજ્ય કરતાં તે વધારે સારું હોયજ નહીં. લોકશાસન સામાન્ય સુખનો પાયો સમગ્ર લોકની ઇચ્છા પર રચે છે, અને દરેક યોગ્ય ઉમરના, બુદ્ધિશાલી મનુષ્યને તેવી ઇચ્છા પ્રગટાવવા ફરમાવે છે. લોકોના સહકારી પ્રયત્ન વિના પણ ઘણી સારી વસ્તુઓ થઇ શકે એ નિઃસંશય છે; સારી પોલીસ રાખી શકાય, કાયદાઓની ન્યાયી વ્યવસ્થા રાખી શકાય, કેળવણી, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, અને સુવ્યવસ્થિત ધંધોરોજગાર આપી શકાય. પરદેશી રાજા, કેળવાયલો અધિકારી વર્ગ કે શુભેચ્છક રાજા આવા વરો બક્ષી શકે. ગમે તેમ મળે, તોપણ આ વસ્તુ સારી છે. પણ લોકશાસનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આમ મેળવેલી ચીજોમાં ચેતન નથી.......સારું રાજ્યતંત્ર ઘણી સારી વસ્તુ છે; પણ સમગ્ર લોકની ઇચ્છા તેથી પણ સારી વસ્તુ છે; અને આ ઇચ્છાના અપૂર્ણ, લથડતા, ક્ષુભિત આવિર્ભાવમાં-સરસમાં સરસ સાંચામાં હોય તેના કરતાં પણ-ઉચ્ચ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રભાવ વધારે છે."૨

એક શાસન તો હવે ઘણુંખરું માત્ર ઇતિહાસમાંજ આપણે જોઇએ છીએ; અને વર્ગશાસન પણ એક એજ પંક્તિમાં બેસશે. અત્યાર સુધી હીંદમાં અંગ્રેજી અધિકારી વર્ગનું શાસન અપૂર્વ મનાતું. છતાં તેની સો વર્ષની કારકીર્દી પછી આપણે શું જોઇએ છીએ? લોકો નિઃસત્વ અને નિર્બલ, રાજ્યતંત્ર સ્વાર્થી અને સંકુચિત. પણ મી. મોન્ટેગ્યુએ ઉચ્ચારેલા મરણમંત્ર પછી એ રાજ્યપદ્ધતિ લોકશાસનથી ચડીયાતી છે એમ

1 Quoted in Mrs. Besant's Presidential Address at the Congress of 1917.

2 Hobbes on Liberalism.

કોઇ કહેવાની હીંમત કરે એમ નથી. "એટલું તો ચોક્કસજ છે કે હીંદ પર ન્યાયશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો વિના રચાયેલી રાજ્યતંત્રની જે પદ્ધતિ કાયમ રાખવામાં આવી છે તેને માટે એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે તે કાર્યસાધક છે. પણ તે કાર્યસાધક નથી એમ સિદ્ધ થયું છે. હીંદી લોકની ઇચ્છા દર્શાવવા જેટલું, કે તે માંગતા હતા તે પ્રમાણે તેને યુદ્ધકુશળ પ્રજા બનાવવા જેટલું ચેતન તેમાં નથી. જ્યાં સુધી આ જુનો પુરાણો, કઢંગો, સાંચો આધુનિક અનુભવ પ્રમાણે તમે સુધારવા તત્પર ન થાઓ ત્યાં સુધી હું ખચીત માનું છું કે હીંદી સામ્રાજ્યના વિધાતા થવાનો હક તમે ખોશો."[૧]

૫

આધુનિક લોકશાસન

ઉપર વર્ણવેલી રાજ્યક્રાંતિઓ તેમજ કેટલાક દેશમાં લોકશાસનથી મળેલા અનુભવને પ્રતાપે હાલ નીચેના સિદ્ધાંતો લોકશાસનની ભાવનાનાં અંગ મનાય છેઃ—

૧. દરેક જણ સમાન છે, અને જ્યાં સુધી બીજાની તેવીજ સ્વતંત્રતાની આડે નહીં આવે ત્યાં સુધી તે સ્વતંત્ર રીતે બોલવા કે આચરવા-નો પૂર્ણ અધિકારી છે.

૨. આવા સમાન જનોના સમૂહની બનેલી વ્યક્તિ જે "લોક" —તે સર્વ સત્તાની અધિકારી છે અને સર્વ સત્તાનું મૂલ છે. તે રાજલોક—Sovereign people—કહેવાય છે.

---

૧. Mr. Montagu's Speech on the Mesopotamia Commission.

૩. શાસનપદ્ધતિનો આધાર કાયદા પર—એટલે દરેકને સમાન ગણીને રચાયેલા નિયમો પર રખાવો જોઇએ. અને તે નિયમો લોકના પ્રતિનિધિ સીવાય કોઈ બીજા બાંધી શકે નહીં.

૪. લોકના નીમેલા, અથવા તેમના પ્રતિનિધિ ચુંટેલા અધિકારીઓજ રાજ્યતંત્ર ચલાવે; અને લોકનો કે પ્રતિનિધિનો અવિશ્વાસ થતાં અધિકારીઓના અધિકારનો અંત આવવો જોઇએ.

હવે આ ચાર મૂલ સિદ્ધાંતોનો લોકશાસનમાં કેવી રીતે આવિર્ભાવ થાય છે તે જોવું જોઇએ.

(૧) સમાન સ્વાતંત્ર્ય

સમાનતાનો સિદ્ધાંત સમજવો સહેલ છે, પણ જનસમાજમાં કે રાજ્યતંત્રમાં ઉતારવો અઘરો છે. પુરાણી રીતિ, સ્વાર્થ, અને પૈસાનો તોર અનેક પ્રકારની અસમાનતા પેદા કરે છે; અને તે અસમાનતાનો વિનાશ કરવા માટે કેટલાક વિચારો લોકમાં પ્રચલિત થવા જોઇએ.

લોકશાસનમાં લોકના વિચારો એ ઘણીજ જરૂરની વસ્તુ છે; અને જ્યાં સુધી લોકના થોડા પણ વિભાગમાં તેવા વિચારો ન પ્રસરે ત્યાં સુધી લોકશાસન ટકી શકે નહીં. આ વિચારોમાં મુખ્ય વિચારો આ છેઃ—

(અ) પોતાના સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાનું ભાન.

(આ) બીજાની સ્વતંત્રતા અને સમાનતા માટે માન.

(ઇ) અસમાનતા કે પરતંત્રતાની સામે થવાનો જુસ્સો.

(અ) પહેલાં તો રાજ્યતંત્રના દૃષ્ટિબિંદુથી દરેક જણ સ્વતંત્ર અને સરખો છે એ દૃષ્ટિબિંદુ લોકમાં સામાન્ય થઇ જવું જોઇએ. ઘણી વખતે સ્વભાવથી, કે રીવાજથી આપણે અસમાનતા સ્વીકારી લઇએ છીએ—આ અધમતાની, લોકશાસન માટે બીનલાયકાતની નીશાની છે. "હોય—આ તો સાહેબ છે, કે આ તો ઉંચ વર્ણ છે, એને

બીજાપર વગર કારણે ઉપરીપણું ભોગવવાનો અધિકાર છે, એ કરે પણ આપણાથી કેમ થાય." આવાં આવાં વાકયો આ અધમતા સ્પષ્ટ કરી આપે છે. 'અમલદારો માબાપ છે, સત્તા આગળ શાણપણ શા કામનું' આવા વિચારો આપણે ત્યાં એક વખત સામાન્ય હતા; અને હજુ આપણામાં કેટલાક એવા નરો પણ રહ્યા છે કે ગોરી ચામડી જોઈ ખુશામત કરવા મંડી જાય છે. સમાનતા સિદ્ધ કરવી, પોતાને સરખા હક છે એમ ગણવું—આ ભાન એ લોકશાસનનો પાયો છે, અને આપણા દેશમાં આ ભાન હમણાંજ આવતું જાય છે.

(આ) પોતાના સમાનતાના ભાનની સાથે બીજાની સમાનતા માટે પણ માન જોઇએ. "મારી સ્વતંત્રતા સંપૂર્ણ છે; પણ તેવીજ સામાની છે, અને તેની આડે મારે આવવું ન જોઇએ" આ નિયમને સમાન સ્વાતંત્ર્યનો નિયમ કહેવામાં આવે છે; અને આ "નિયમને આધારે રચાયેલું રાજ્યતંત્ર તે ખરી રીતે કહેતાં લોકશાસન કહેવાય."[૧]

જે લોકમાં આ વિચાર ઓછો હોય તેના સભ્યો વિચારના સ્વાતંત્ર્યને સાંખી શકે નહીં; જુદા જુદા વિચારના માણસો સાથે કામ લઈ શકે નહીં; જુદા વિચારના છતાં સામાન્ય લક્ષ્ય સાધવા માટે સહકાર કરી શકે નહીં. માણસ જુદા વિચારનો થયો કે તેને તોડી પાડવો, આપણા વિચારથી જુદો થયો કે તેની સાથે કામ ન કરવું, સમજવા અને સાંભળવાની શાંતિ ન રાખવી, ખવાય નહીં તો ઢોળી દેવું—આવાં લક્ષણો આવા લોકનાં હોય છે; અને પરિણામે તેઓ લોકશાસન ચલાવવા નાલાયક બને છે.

આપણા દેશમાં હજુ આવા વિચારો નાબુદ થયા નથી. આપણા જાહેરજીવનમાં મતભેદ થતાં લોકો ગાળાગાળી પર આવી જાય છે,

૧. H. Spencer's Social Statics.

જુદા વિચારના માણસો સાથે રહી કામ કરવા કરતાં સંસ્થા તોડવા તત્પર રહે છે. આ સમાન સ્વાતંત્ર્યના નિયમનું સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન છે.

"આથી (નિયમથી) જેમ લોકશાસન પેદા થાય છે, તેમ એનાથી જ તે ચાલી શકે છે. એકશાસન કરતાં લોકશાસન સ્પષ્ટ રીતેજ એવું છે કે જેમાં વ્યક્તિ ઉપર ઓછો અંકુશ મુકાય છે... પણ જે ઝડપથી અંદરનો અંકુશ વધતો જાય તેજ ઝડપથી બહારનો અંકુશ ઓછો થઈ શકે...અને આત્મશાસનનું મુખ્ય સાધન આ વિવેકબુદ્ધિ (ઉપરના નિયમ પ્રમાણે વર્તવાની) છે; અને તેથી એક પ્રજામાં જેટલે દરજ્જે આ બુદ્ધિ પ્રસરેલી હોય તેટલેજ દરજ્જે તેની સંસ્થાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય આવી શકે; અને જ્યારે તેનો પ્રભાવ વધે ત્યારેજ લોકશાસન જેટલો સ્વતંત્રતાનો મોટો ફાળો તેમાં શકય થઈ શકે."[1]

(૬) ત્રીજો વિચાર સ્વતંત્રતા વિરુદ્ધ કૈં પણ થાય તો તેને સામા થવાની ઇચ્છા—એ છે. ઉપર લખેલી વિવેકબુદ્ધિથીજ લોકશાસન સાચવી રખાય છે. "એનાથી પ્રજાજનમાં, પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય રખે જતું રહે એવી સતત ફીકર—પોતાના હકો પર તરાપ જેવું કૈં પણ આવે તો તેની સામે થવાનો જાગતોજ્યોત નિશ્ચય—આ ગુણો આવે છે; અને આ કારણથી રાજ્યકર્તાઓમાં આ હક વીશે માન ઉભું થાય છે અને તેથી તે હકો ખુંચવી લેવાની ઇચ્છા ઉપર અંકુશ મુકાય છે. બીજી તરફ, જો પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યસ્વભાવ સુદ્ધાંની ખામી હોય તો તેમને એકદમ અગવડ પાડ્યા વિના જો તેમના હકો ધીમે ધીમે કોઈ ખુંચવી લે તો તેઓ બેદરકાર બની રહે છે; અને આવા સંયોગમાં રાજ્યકર્તાઓને આ હકો તરફ સહાનુભૂતિ ન હોવાથી તે ખુંચવી લેવાને ખંચાતા નથી...જ્યાં લોક લોકશાસન માટે લાયક થયા નથી ત્યાં નાગરિકોને સમાન હકનો દાવો કરવાની ઇચ્છા હોતી

૧. H. Spencer's Social Statics.

નથી, પોતાના મત આપવામાં તેઓ બેદરકાર થઈ જાય છે, અને જાહેર જીવનમાં ન પડવામાં મગરૂરી માને છે. જે માણસને લોક-શાસનની ખરી લાગણી હોય તે જેમ કંજુસ ધનને માટેજ ધન પર પ્રીતિ રાખે છે તેમ તેના ફાયદાનો વિચાર કર્યા વગર સ્વતંત્રતાને ખાતર જ સ્વતંત્રતા ચાહે છે. જે વસ્તુની તે આટલી કીંમત કરે છે, તેની એ અનિમિષ તપાસ રાખે છે; અને જ્યાં (તેના હક પર) તરાપ શરૂ થઈ કે તરતજ સામો થાય છે...જ્યાં આવા જુસ્સાના માણસોનો સમૂહ હોય ત્યાંજ લોકશાસનની સંસ્થાઓ ટકી શકે."[1]

(૨) લોક તરીકે ભાન.

ઉપર આપેલા બીજા સિદ્ધાંતમાં નીચેનાં તત્ત્વો સમાયેલાં છેઃ—

(અ) જનસમાજમાં એવું સામાન્ય ભાન હોવું જોઇએ કે લોકજ રાજ્યના માલીક છે, અને તેમને આધારેજ રાજ્યતંત્ર ટકે છે.

(આ) લોકના રાજકીય અભિપ્રાયનું પ્રાબલ્ય દેશમાં હોવું જોઇએ. અને આ પ્રાબલ્યનું મૂલ સ્વતંત્ર અને સબળ છાપાંઓ તેમજ સબળ અને પોતાની જવાબદારી સમજતા નેતાઓ છે.

(ઇ) લોકોમાં નેતાઓ પસંદ કરી, તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખવાની શક્તિ હોવી જોઇએ.

(અ) લોકોમાં એવું ભાન થવું જોઇએ કે તેઓજ રાજ્યના માલીક છે, અને સર્વ સત્તાનું મૂલ છે. ઘણા દેશમાં, અને ખાસ કરી આપણા દેશમાં, જુની પ્રણાલિકા અને વિદેશી હુમલાને લીધે આ ભાન ઘટી ગયું છે. આપણે લોક છીએ—માત્ર પ્રજા નથી, એવું આત્મજ્ઞાન સદાએ આપણા મનમાં રહેવું જોઇએ. આ આત્મ-જ્ઞાન—આત્મશ્રદ્ધાની આ જ્યોત સતત બળ્યાં કરે એવું પરિણામ સાધવા

[1]. H. Spencer's Social Statics.

માટે આપણામાં એક ભ્રમ છે તે પહેલાં દૂર કરવો જોઇએ. એ ભ્રમ એ છે કે આપણે પૂર્વના લોક છીએ; ઇતિહાસથી, રહેણીકરણીથી, સંસ્કારથી રાજલોક તરીકેના હકો મેળવવા કે રાખી રહેવા માટે નાલાયક છીએ—અને હવેજ લાયકાત જરા જરા આવતી જાય છે. કેટલાક કહે છે કે તમારામાં લોકશાસન ક્યારે હતું કે તમને તેનો અનુભવ હોય? હું પુછું છું કે અમારામાં લોકશાસન કયારે નહોતું? લોકશાસન અમારી રગોમાં છે; માત્ર ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીનું રાજ્ય થયું ત્યારથી અમે તે વીસરી ગયા. ઉપર વર્ણવેલું અસલી હીંદી લોકશાસન આપણી ભાવના અને લાયકાત બંને સિદ્ધ કરે છે; મુસલમાની વખતમાં પણ ઘણીખરી સત્તા સમાજને હાથ હોવાથી, ઘણે અંશે લોક તરીકેના આપણા હકો આપણે જાળવી રહ્યા હતા. મી॰ ઇલીયટનો લોકના જુના હકો વીશે જે અભિપ્રાય ટાંકયો હતો તે કહે છે કે "હીંદુ ન્યાતોના જુના હક્કો આપણી સરકારે લઈ લીધા છે, અને લોકોની રાજકીય સત્તાના અણુએ અણુ છીનવી લીધા છે." આપણી ગ્રામ્ય પંચાયતો, આપણાં મહાજનો હજુ આપણા અસલી લોકશાસનની સાક્ષી પુરે છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે દેશી રાજ્યોમાં હજુ પણ મહાજન કેટલાક પ્રકારના હક ભોગવે છે. હીંદુઓની દરેક ન્યાત એક નાનું સરખું રાજ્ય હતું, જ્યાં લોકશાસન પ્રવર્તતું. પણ આપણે દુર્ભાગ્યે હાલના રાજ્યકર્તાઓની પદ્ધતિથી ગામડાઓમાંથી, મહાજનોમાંથી, ન્યાતમાંથી રાજકીય સત્તા ચાલી ગઈ અને પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી અંધ બનેલા આપણે ન તો નવું લાવી શકયા, કે ન જુનું રાખી શકયા. છતાં એ ભાવના તદ્દન નાબુદ થઈ નથી; ખેડાના મતાદારો—જેનાં નામો ઇતિહાસમાં હેમ્પડન અને પીમ જોડે અમર થવાને યોગ્ય છે—તે અજ્ઞાન ખેડુતોએ થોડાજ દિવસ પર મામલતદારને લખી મોકલ્યું હતું કે અમે લોકોના નેતા છીએ, અમારો અધિકાર પણ લોકદત્ત છે, અને જ્યાં લોક અને

રાજ્યકર્તાઓ વચ્ચે મતભેદ હશે ત્યાં અમારી ફરજ લોકની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવાની છે.

ખરું જોતાં દરેક થોડે કે ઘણે અંશે લોકશાસન ભોગવવા લાયક છે. "અયોગ્યતાના હાઉથી આપણે બ્હીવું જોઇએ નહીં" એમ સદ્‌ગત મી. એન્સ્ટી કહી ગયા છે. "કોઈ પણ પ્રજા સ્વતંત્ર સંસ્થા માટે નાલાયક છે એમ નથી. જો તમે સંપૂર્ણ યોગ્યતાની આશા રાખશો, તો સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ સ્થાપતાં પહેલાં દુનીઆનો છેડો આવશે; પણ તમારે દુનીઆ છે તેવી ગણવી જોઇએ; કોઈ પ્રજા એવી અજ્ઞાન નથી કે જે પોતાની જરુરીઆત જાણતી ન હોય; કોઈ પ્રજા એવી ગરીબ નથી કે પોતાની માલકીના હકો સંપૂર્ણ રીતે કેળવવા તલસતી ન હોય; અને તેથી કોઈ પ્રજા એવી નથી કે પોતાની જરુરીઆતો અને લાભ સંબંધી હક રજુ કરવા માટે નાલાયક હોય."

લોકોમાં એ પણ એક ખ્યાલ સ્પષ્ટ થવો જોઇએ કે બધાં રાજ્યનો આધાર લોકોની મરજી પર છે. રાજ્યનું અસ્તિત્વ તે સમગ્ર લોકની સહાનુભૂતિથી જ ટકે છે. સર વીલીયમ ટેમ્પલ—એક અરાઢમા સૈકાનો અંગ્રેજ વિદ્વાન—લખી ગયો છે કે "દરેક રાજ્યતંત્ર લોકોની સંમતિ અથવા તો તેમાંના મોટામાં મોટા અને જબરામાં જબરા વિભાગ પરજ ઉભું રહે છે." કારણ એ છે કે રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર હંમેશાં થોડા હોય છે; અને લોકોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણીજ મોટી હોય છે; અને લોકોનો અભિપ્રાય બદલાતાં, ગમે તેવું રાજ્યતંત્ર પણ નિર્બલ બની રહે છે.

(આ) જે લોકને રાજ્યતંત્ર ચલાવવું હોય તેમણે અભિપ્રાય બાંધવો જોઇએ અને દર્શાવવો જોઇએ. આ અભિપ્રાય સારી રીતે બંધાય અને દર્શાવાય તે માટે કેટલાંક સાધનો તે લોકોમાં હોવાં જોઇએ અને આ સાધનો ન હોય તો લોક સર્વ સત્તાની અધિકારી મહાવ્યક્તિ છે એવું ભાન સદાએ સતેજ રહેતું નથી; અને જાહેર મત કેળવવાની જોખમદારી કોઇને માથે રહેતી નથી.

પ્રજામત બરાબર અને સતત કેળવવાનું અને દર્શાવવાનું મુખ્ય સાધન સ્વતંત્ર અને સબળ છાપાંઓ છે. તેના વિના રાજકીય વિષયની માહીતી નથી મળતી એટલું જ નહીં, પણ દરેક વિષય વીશે જુદા જુદા શા શા અભિપ્રાયો છે તે જાણવાની સામાન્ય વર્ગને તક મળતી નથી.

છાપાંઓની સ્વતંત્રતા પર મુકાતો અંકુશ હંમેશાં હાનીકારકજ નીવડે છે. તેથી લોકો કેળવાતા નથી એટલું જ નહીં, પણ અંકુશોથી ધુંધવાય છે; ન પ્રગટ કરવા દેવામાં આવતા અભિપ્રાયો ઉંડુ ઘર કરે છે અને બહાર પડવાને માટે અસ્વભાવિક, અને ભયંકર માર્ગો ખોળે છે.

છાપાંઓ પર અંકુશો મુકાય તો અંકુશ મુકનારના અભિપ્રાય ઉપર લોકો આગળ કયા અભિપ્રાયો રજુ કરવા તેનું મુનસફીપણું આવી રહે છે; સમગ્ર લોકસમૂહના અભિપ્રાયનું વાલીપણું થોડાક અંકુશ મુકનાર પુરુષો પોતાના હાથમાં લઈ લે તો સ્વાતંત્ર્ય—જે લોકશાસનનો પાયો છે તે જતું રહે છે. અભિપ્રાયો એકજ માર્ગે જાય છે; અને પરિણામે થોડાક પુરુષો પોતાના હાથમાં સત્તા લઈ બેસે છે. આ ઉપરાંત આવા અંકુશોથી રાજ્યતંત્ર ચલાવનારા અધિકારીઓ સ્વચ્છંદે પોતાનો કારભાર કરી શકે છે, અને પોતાની કાર્યપદ્ધતિ નિંદવાનો હક ધીમે ધીમે લોકો પાસેથી લઈ લેવા મથે છે. પરિણામે વર્ગશાસન ઉભું થાય છે, અને લોકશાસનનો વિનાશ થાય છે. માલીકે શું કહેવું તે જો વાણોતર નક્કી કરે, તો માલીકની માલીકાઇ ક્યાં રહે?

આપણા દેશમાં છાપાંઓ પર જીવલેણ અંકુશો મુકવામાં આવ્યા છે, કારણ કે અહીંઆનું રાજ્યતંત્ર અમલદાર વર્ગના હાથમાં છે; અને તે વર્ગ પોતાના પર કરેલી ટીકા સહન કરવાને સદાએ અશક્તજ હોય છે તે સર્વમાન્ય અનુભવ છે. અને ગમે તેવું પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર આ દેશમાં દાખલ કરવામાં આવે તોપણ જ્યાં સુધી અંકુશો રહ્યા છે ત્યાં સુધી લોકશાસનનો ખરો સંચાર અહીંઆ થવાનો નથી.

લોકોની સત્તાનો આધાર અને તેમની ઇચ્છાશક્તિ કેળવવા અને દર્શાવવાનું બીજું સાધન તેમના નેતાઓ છે. સામાન્ય જનોને રાજકીય વિષયો વીશે લાંબો વિચાર કરવાનો, કે સિદ્ધાંતો સમજવાનો વખત પણ નથી હોતો ને શક્તિ પણ નથી હોતી; અને તેથી રાજકીય બાબતોમાં મશગુલ રહેતા નેતાઓથી બધા લોકમાં રાજકીય અભિપ્રાયનું પ્રાબલ્ય આવી શકતું નથી. વળી રાજ્યકર્તાઓની ખોડ કાઢવી, તેમની રાજ્યપદ્ધતિ સારે માર્ગે દોરવી, તેમના જુલમની સામે થવું—આ બધું કૈં સામાન્ય જનથી બની શકતું નથી, અને તેટલા માટે લોકપ્રિય, અને સત્તાધીશોને પણ ડરાવે એવી વ્યક્તિઓ લોકશાસન સાચવવા ઘણીજ ઉપયોગી છે.

નેતાઓ અનેક પ્રકારના હોય છે; કેટલાક રાજકીય પ્રવૃત્તિના ઇજારદારો હોય છે, કેટલાક લોકપ્રિયતાના ભિક્ષુકો હોય છે. બન્ને પ્રકારના નેતાઓ લોકશાસનને ઉપયોગી થઈ પડતા નથી. પહેલા પ્રકારના નેતાઓ લોકના અભિપ્રાયને દર્શાવી શકતા નથી; બીજા પ્રકારના તે અભિપ્રાયને કેળવી શકતા નથી. પણ લોકોની ઇચ્છા, વલણ, ભાવના અને જરુરીઆતો બરોબર સમજવાં; જે અભિપ્રાયો અવ્યક્ત હોય તેને વ્યક્ત કરીને, વલણ સારી દિશામાં ન હોય તેને વાળી, જે ભાવના યોગ્ય હોય તે જનસમૂહ સમક્ષ મુકી, લોક તરીકે તેમની મહત્તાનું ભાન કરાવવું; લોકની મહત્તા અને જરુરીઆતો સાધવા જોઇતી ઇચ્છાશક્તિ તેમનામાં પ્રબળ કરવી; પોતે તે અભિપ્રાય, તે ભાવનાની મૂર્તિ બની, લોકોમાં પ્રબળ થયેલી ઇચ્છાશક્તિને રાજકીય કાર્યક્ષેત્રમાં કર્તવ્યરૂપે પ્રગટ કરવી; આ ગુણો થોડે કે વધારે અંશે જેનામાં હોય તે રાજલોકનું નાયકપદ લઈ શકે.

(૬) હાલના રસાકસીના, તોફાનના, બરાડાના દિવસોમાં નેતાઓ થવાના ઉમેદવારો અનેક પ્રકારે લોકનું મનહરણ કરવા તૈયાર થાય છે;

પણ જે લોકને શાસન બરોબર ચલાવવું હોય તેમાં આ ઉમેદવારોમાંથી યોગ્ય માણસ પસંદ કરવાની શક્તિ હોવી જોઇએ. નેતાઓની સત્તા લોકસત્તાક રાજ્યતંત્રમાં એટલી પ્રબળ હોય છે, કે ભૂલેચૂકે જો અયોગ્ય માણસ લોકોના વિશ્વાસને પાત્ર થાય, તો લોકનું જાહેર-જીવન ભ્રષ્ટ અને પતિત થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ આવા રાજ્ય-તંત્રનો આધાર લોકના પ્રતિનિધિઓ પર રહેલો હોય છે; અને પ્રતિનિધિઓ કેવા ચુંટાય છે તેનો આધાર ચુંટણી વખતે મત આપનારની શક્તિ ઉપર છે. આથી રાજકીય પ્રશ્નોનો પોતાની બુદ્ધિથીજ નિર્ણય કરવાની, મતના યોગ્ય ઉપયોગની કીંમત કરવાની, અને પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવવા લાયક હોય તેવાજ ઉમેદવારની ચુંટણી કરવાની ટેવ લોકોમાં હોવી જોઇએ

લોકશાસનને આપણે લોકોનું રાજ્ય કહીએ છીએ, પણ એક દૃષ્ટિબિંદુએ તે વર્ગશાસન છે—લોકનિયુક્ત નેતાઓનું વર્ગશાસન છે. લોક તો માત્ર મત આપે; પણ તેમનાં મન મેળવીને ચુંટાએલા પ્રતિનિધિ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવે છે. ચુંટણી થાય છે તે કૈં લોકો કહે તેમ કરનારા માણસો પસંદ કરવા નહીં. પણ કયા માણસો લોકશાસન બરાબર ચલાવી શકશે અને લોકહિત જાળવી શકશે તે નકકી કરવા. ખરી સત્તા તો પ્રતિનિધિઓ ચલાવે છે. આવા પ્રતિ-નિધિઓનું વર્ગશાસન બીજા વર્ગશાસનના દોષથી વિમુક્ત છે; કારણ કે લોકો પ્રતિનિધિ સહેલાઇથી બદલી શકે છે અને પ્રતિ-નિધિને લોકની સંમતિ લેવા ચુંટણી વખતે આવવું પડે છે. લોક-શાસન વર્ગશાસન છે—પણ લોકે નકકી કરેલા વર્ગનું; આ કારણથી આ વર્ગ પસંદ કરવાની શક્તિ, "યોગ્યતા પારખવાની યોગ્યતા" હોય તોજ ચુંટણી વખતે યોગ્ય રીતે મત આપી શકાય છે. મત—વોટ—એ લોકના પ્રભુત્વનો સીકકો છે—રાજ્યતંત્રનો મુખ્ય આધાર છે; અને કારણ સમજ્યા વિના, નેતાની લાયકાતનો વિચાર કર્યા વિના, ધાકથી, શરમથી,

હાંથી, કે લોકખુશામતીઆ ભાષણીઆના શબ્દપ્રવાહમાં ખેંચાઇ મત આપવામાં આવે તો રાજ્યતંત્રને નુકશાન પહોંચે છે.

આ યોગ્યતા લોકોમાં પુરેપુરી હોય નહીં ત્યાં સુધી લોકશાસન માટે આપણે લાયક નથી એમ જે કેટલાકનું કહેવું છે તે તદ્દન ગેરવાજબી અને અનુભવથી વિરુદ્ધ છે; અને આ કહેનારા ઘણે ભાગે આપણી રાજકીય અભિલાષાના દુશ્મનો છે. જ્યાં જ્યાં લોકશાસન દાખલ થયું છે, ત્યાં ત્યાં પહેલાં લોકમાંથી બે પાંચ ટકા જેટલા ચુંટનારાઓએ રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું છે; કેનેડાને જ્યારે લોકશાસન અપાયું ત્યારે ભાગ્યે આટલા ટકા પણ મત આપી શકે એવા હતા; અને હજુ પણ લોકસત્તાક રાજ્યતંત્ર ભોગવતા દેશોમાં મત આપનારાઓએ ઘણે ભાગે આવી યોગ્યતાનો અંશ પોતાનામાં કેળવ્યો નથી. અને આવું કહેનારા એક જ વાત ભુલી જાય છે કે એવી યોગ્યતા અનુભવેજ પ્રાપ્ત થાય છે—મત આપતાંજ મત આપતાં આવડે છે.

(૩) અને (૪) લોકશાસનીય રાજ્યતંત્ર—બીજા બધા શાસનો કરતાં લોકશાસનમાં એક લક્ષણ વધારે હોય છે. તે લક્ષણ તે કાયદાની સત્તા. એકશાસનમાં રાજાની સ્વેચ્છા અને વર્ગશાસનમાં વર્ગનું હીત. આાં બે આગળ કશાનો હીસાબ રહેતો નથી; પણ લોકશાસન જેવા સમાનતા પર રચાયેલા શાસનમાં કોઇનો વધતો ઓછો હીસાબ પડતો નથી, પણ બધાનો હીસાબ નિયમાનુસારજ પડે છે. મોટા અને નાના બધાને એકજ રીતે જવાબ આપવો પડે છે.

કાયદાની સર્વમાન્ય સત્તાથીજ લોકશાસન ટકી રહે છે એમ કહીએ તો ખોટું નહીં. કારણ કે બીજા શાસનો ચલાવવામાં કેટલીક થોડી વ્યક્તિનો લાભ સમાયલો હોવાથી તેઓ ખપ પુરતા નિયમો, ન્યાય, તેમજ કાર્યસાધકતા ઉભાં કરી શકે છે; પણ લોકસમૂહ અનેક જુદાં, છુટાંછવાયાં અંગોનો બનેલો હોવાથી તેટલી સહેલાઇથી લોક-

સત્તાક રાજ્યતંત્રમાં તેમ બનતું નથી. કાયદાને સર્વોપરી સત્તા અર્પવાથી આ મુશ્કેલી ઘણે ભાગે દૂર થાય છે; કારણ કે નિયમ, ન્યાય, અને કાર્યક્ષેત્રો કાયદો પહેલેથીજ ઘડીને તૈયાર રાખે છે. આ કાયદાની સત્તા ઉભી કરવા અને સાચવવા માટે (૧) કાયદા ઘડનાર ધારાસભા; (૨) કાયદો અમલમાં મુકનાર કારોબારી અધિકારીઓ; અને (૩) કાયદાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા અને તેનો ભંગ કરનારને શિક્ષા કરવા ન્યાયાધિકારીઓ જોઇએ.

ધારાસભા

ધારાસભાની સંસ્થા લોકશાનનો મુખ્ય સ્તંભ છે. એ લોકના પ્રતિનિધિઓની બને છે; લોકમતને પ્રતિબિમ્બિત કરે છે; લોકને નામે તેમાં રહેલા સંપૂર્ણ અધિકાર ભોગવે છે. એના કાર્યક્ષેત્રમાં નીચેના વિષયો આવે છેઃ—

૧. કાયદા અને રાજ્યપદ્ધતિ ઘડવાં.

૨. કાયદા અને રાજ્યપદ્ધતિ અમલમાં મુકનાર અધિકારીઓને નીમવા તથા રજા આપવી.

૩. રાજ્યતંત્ર ચલાવવા જોઇતો પૈસો ભેગો કરવા કાયદેસર કર નાંખવા.

૪. ભેગો કરેલો પૈસો અધિકારીઓને ખરચવા માટે આપવો.

ધારાસભાનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેના સભ્યો લોકના ચુંટેલા હોવા જોઇએ. લોક સીવાય બીજા કોઇપણ માણસ કે વર્ગનો જો તે ચુંટણીમાં હાથ હોય તો તે સભા લોકશાસનનું અંગ નથી પણ તે શાસન પર જકડેલી લોખંડની બેડી છે; કારણ કે એવી સભાઓ રાજ્યતંત્રને લોકસત્તાની શોભા અર્પે છે, પણ તે સત્તાને ખરી રીતે કચરી નાંખવાનું મુખ્ય સાધન બને છે. આપણી હીંદી ધારાસભામાં ઘણે ભાગે ચુંટાયલા સભ્યો નથી, એટલે તે લોકસત્તાને જાળવી શકતી નથી

એટલુંજ નહીં, પણ ઘણી વખત ચુંટાયેલા સભ્યોને નામે અનેક રીતે તે સત્તાને દાબી દે છે.

ચુંટાયેલી ધારાસભામાં લોકમતનું પ્રતિબિંબ પડેલું રહે તે માટે થોડે થોડે વર્ષે તેના સભ્યોની ફરીથી ચુંટણી કરવામાં આવે છે; અને કારોબારી સત્તાધીશોને એમ લાગે કે ધારાસભામાં આવું પ્રતિબિંબ પડતું નથી તો તેને ધારાસભા વિસર્જન કરવાનો હક આપવામાં આવે છે કે જેથી ફરીથી ચુંટણી થાય, અને લોકનું વલણ માલમ પડે. લોકશાસન એક પ્રકારનું લોકનિયુક્ત વર્ગશાસન છે એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. ચુંટણી તે વર્ગ નક્કી કરવાનું સાધન છે; નરરત્નો પારખવા લોકમતનું આ પહેલું સમુદ્રમંથન છે. મત મેળવવા ઇચ્છા રાખનાર ઉમેદવારો લોક સમક્ષ આવે છે; પોતાની કારકીર્દીનો હીસાબ આપે છે; મોટા રાજકીય પ્રશ્નો રજુ કરે છે; તે પ્રશ્નો પર વિચાર કરવાની, દર્શાવવાની, અને યોગ્ય પ્રતિનિધિ મારફતે તે પાર પાડવાની તક લોકને આપે છે.

ચુંટણીની શુદ્ધતાને માટે ઘણા કાયદાઓ કરવામાં આવે છે અને તેનો ભંગ કરનારને શિક્ષા કરવામાં આવે છે. પણ આ શુદ્ધતાનો આધાર ઘણે ભાગે મતદાતાની નૈતિક બુદ્ધિ અને જાહેર જુસ્સા પરજ રહે છે. સામાન્ય રીતે મત આપવાનો અધિકાર દરેક પુખ્ત ઉમરના માણસને આપવો જોઇએ; છતાં વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ એવામાંના જે લખી વાંચી જાણે કે કર આપતા હોય તેનેજ એ અધિકાર આપવામાં આવે છે. પણ રખેને મતદાતા ઉંધે રસ્તે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરે એવા ડરથી જો આ હક ઉંચી લાયકાત ધરાવનારનેજ આપવામાં આવે તો મતદાતાની સંખ્યા ઘણી નાની થઇ જાય અને પરિણામે લોકહિત જોઇએ તેવું સચવાતું નથી. આ કારણથી મત આપવાનો અધિકાર જેમ બને તેમ વધારે લોકને મળી શકે એવુંજ લાયકાતનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવે છે.

લોકસત્તાક રાજ્યતંત્ર હોય ત્યાંના જાહેરજીવનમાં ઘણુંખરું બે અથવા તેથી વધુ પક્ષ પડી જાય છે. દરેક પક્ષ પોતાની કાર્યપદ્ધતિ નક્કી કરે છે–દરેક ઠેકાણે પોતાના પ્રતિનિધિઓને ઉમેદવાર તરીકે આગળ કરે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી જાહેરજીવનમાં પક્ષો નથી હોતા ત્યાં સુધી લોકશાસન બરોબર ચાલતું નથી. સામાસામી પક્ષો હોવાથી દરેક બીજા કરતાં સવાયું કરી બતાવવા મથે છે; દરેક પક્ષને સામા પક્ષની ટીકાનો ભય લાગે છે; અને બન્ને પક્ષની રસાકસીથી મત આપનારને દરેક વિષય પર પુરેપુરો વિચાર કરવાની તક મળે છે. આવા પક્ષોને લીધે ધારાસભામાં પણ બે પક્ષો રહે છે; અને એકબીજાની ભુલ કાઢવા સદાએ તત્પર હોવાથી રાજ્યતંત્ર ચલાવનારો પક્ષ ઘણીજ સાવચેતીથી અને જોખમદારીથી કામ લે છે. વીલાયતના જાહેરજીવનનો ઇતિહાસ તે બે મોટા પક્ષોનોજ ઇતિહાસ છે એમ કહીએ તો ચાલે; અને આ પક્ષોને લીધેજ ત્યાંનો કારભાર સારો ચાલે છે એમ માનવાને પણ સબળ કારણ મળે છે.

ઘણાખરા લોકશાસનમાં ધારાસભાના બે વિભાગ અથવા ખંડ રાખવામાં આવે છે; દરેક ખંડ એક સ્વતંત્ર સભા તરીકે ગણાય છે; અને દરેક કાયદાને બંને ખંડની સંમતિ મેળવવી પડે છે. આવી બે-ખંડી ધારાસભા હોવાથી કાયદો ઉતાવળે પસાર થતો નથી એટલુંજ નહીં પણ લોકોને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાની સારી તક મળે છે. વળી, લોકલાગણી જો એક તરફ દોરવાઇ ગઇ હોય તો કાયદો બંને ખંડમાં પસાર થાય એટલામાં તેને શાંત પડવાનો વખત મળે છે.

ઇંગ્લંડની ધારાસભા આ પ્રમાણે બે ખંડી છે. પહેલા ખંડ–હાઉસ ઓફ કોમન્સ–આમની સભા–માં ૬૧૫ સભ્યો છે, જે શહેરો અને જીલ્લાઓના મતદારો મતપત્રોથી ચુંટે છે. આ સભા કાયદા પ્રમાણે સાત વર્ષજ ટકી શકે છે; પણ ખરું જોતાં તો તે પહેલાં

કારોબારી મંડળ તેને વિસર્જન કરે છે અને લોકનો મત નક્કી કરવા નવી ચુંટણી કરે છે. ચુંટણી વખતે દેશના જાહેરજીવનમાં થઈ રહેલા• બે મોટા પક્ષો વચ્ચે સખત રસાકસી ચાલે છે; અને જે પક્ષના સભ્યો આ સભામાં ચુંટાઇને વધારે જાય છે તેના નેતાઓ રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે.

બીજો ખંડ અમીરની સભાનો છે. આ ખંડ પહેલા ખંડના સરખો ગણાય છે ખરો, પણ ખરું જોતાં સત્તામાં તે પહેલાથી ઘણોજ ઉતરતો છે. દરેક કાયદો પસાર થાય તે પહેલાં આ ખંડની સંમતિ મેળવવી જોઇએ; પણ આમની સભાનો મત જો મક્કમ હોય તો આ ખંડ તે માન્ય રાખે છે, અને સમાલોચના કરી માત્ર સુધારાવધારોજ કરે છે.

અમેરીકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દરેક સસ્થાનમાં બે ખંડ છે: સેનેટ અને પ્રતિનિધિનો ખંડ. અને તેજ પ્રમાણે તે દેશના મધ્યસ્થ રાજ્યતંત્રમાં પણ ૯૦ સભ્યોની સેનેટ અને ૪૫૭ સભ્યોનો પ્રતિનિધિ ખંડ રાખવામાં આવ્યો છે.

દરેક સંસ્થાનની ધારાસભા, બે સભ્યો મધ્યસ્થ સેનેટમાં મોકલે છે, અને દરેક સભ્ય છ વર્ષ સુધી પોતાનો હોદ્દો ભોગવે છે. દરેક બબ્બે વર્ષે સેનેટનો ⅓ ભાગ ફરી ચુંટાય છે. પ્રતિનિધિખંડના સભ્યો બે વર્ષને માટે લોકો બારોબાર ચુંટી કાઢે છે. આ ખંડ પોતાનો પ્રમુખ ચુંટે છે; આ પ્રમુખ દરેક કાર્ય માટે કાર્યવાહક મંડલ નીમે છે; અને આ મંડલ પોતાના ક્ષેત્રમાં ઘણીખરી સત્તા ભોગવે છે અને ખંડ પાસે દરેક ઠરાવ લઇ જાય છે.

ઓસ્ટ્રેલીઆમાં બેખંડી ધારાસભા છે. સેનેટમાં દરેક પ્રાંત ૬ સભ્યો ૬ વર્ષ માટે નીમે છે. પ્રતિનિધિખંડમાં દરેક પ્રાંત ઓછામાં ઓછા ૫ સભ્યો મોકલે છે. બધા લાયક ઉમરના શખ્સો આ સભ્યોની ચુંટણી કરે છે.

કેનેડાની સેનેટમાં ૮૭ સભ્યો છે જે ત્યાંનો ગવર્નર જનરલ નીમે છે. ત્યાંનો બીજો ખંડ "હાઉસ ઓફ્ કોમન્સ",ને નામે ઓળખાય છે. તેમાં ૨૨૧ સભ્યો છે, અને તે ખંડ પાંચ વર્ષે ફરીથી ચુંટાય છે.

હીંદની હાલની ધારાસભા ખરી રીતે જોતાં પ્રબળ અધિકારી વર્ગ-શાસનનું અંગમાત્ર છે. તે વર્ગના અધિકારીઓને પોતાના વિચારો જાહેરમાં મુકવાની તક આપવા માટેજ રચાયેલી છે એટલુંજ નહીં, પણ લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ અને મી. મોન્ટેગ્યુની યોજના પ્રમાણે જે ધારા-સભા ઉભી કરવામાં આવનાર છે તે લોકશાસનની કસોટીએ ચડાવતાં માત્ર ઠીઠાંરુપજ છે. તેમાં લોકસત્તાક ધારાસભાનો માત્ર ઘાટ છે—બંધારણ બધું અંગ્રેજી વર્ગશાસનને જોઇતું છે—અર્થાત્ લોકલાભને રુચતું નથી. રાજ્યસભામાં અમલદાર નિયુકત સભ્યો વધારે; અને ધારાસભામાં ચુંટેલા સભ્યો વધારે, ત્યારે તેમની પાસે નાણુંનો કે અધિકારી નીમવા-નો કે ખસેડવાનો હક નહીં! નાના છોકરાને રમવા માટે પતરાંની નિર્દોષ મોટર આપવામાં આવે તેવાજ પ્રકારની કૈંક આ ધારાસભા કહેવાય. આ યોજના પ્રમાણે પ્રાંતની ધારાસભામાં કૈંક લોકસત્તા છે ખરી; પણ તે સભા અખંડી નથી એ મોટી ખોડ તેમાં રહી ગઇ છે.

કારોબારી અધિકારી મંડલ

કાયદા કરવા એ શાસનનો જરુરી વિભાગ છે; પણ કાયદા અમલમાં મુકવા તે શાસનનું સત્ત્વ છે. કાયદા ગમે તેવા સારા હોય, પણ જ્યાં સુધી અધિકારી વર્ગ તેનો અમલ કરે નહીં ત્યાં સુધી તે પોથી-માંના રીંગણાંથી વધારે ઉંચી પંકિતમાં આવી શકતાં નથી. આપણે જોઇએ છીએ કે જ્યાં વર્ગશાસન હોય ત્યાં—દાખલા તરીકે હીંદમાં—ધારા-સભા ગમે તેવો ઠરાવ કરે તોપણ અધિકારીને તે બંધનકર્તા નથી; તે ચાહે ત્યારે તેની અવગણના કરી શકે છે. લોકશાસન નીરાંતે ટકી શકે, તે માટે અત્યંત જરુરનું તો એજ છે કે અધિકારી વર્ગપર લોકની સત્તા સંપૂર્ણ જોઇએ; અને તે વર્ગનો હીસાબ લેવાનો અધિકાર લોકમાંજ હોવો જોઇએ. આ નિયમનો જરાપણ ભંગ થતાં અધિકારી વર્ગ સત્તા એક હાથે કરી લોકશાસનની ઘોર ખોદવા બેસી જાય છે.

આ કારણને લીધે લોકશાસનમાં અધિકારી વર્ગના મુખ્યનું જે કારોબારી મંડલ (Executive) હોય તેનો અને લોકોનો સંબંધ સારી રીતે જળવાવો જોઇએ. આ સંબંધ જાળવવા માટે અનેક રીતે કારોબારી મંડલ નીમવામાં આવે છે.

(૧) લોકો કારોબારી સત્તાનો મુખ્ય અધિકારી પ્રેસીડેન્ટ ચુંટે છે; અને તે ધારાસભાની મદદથી, તેમજ તેણે નીમેલા મંત્રીઓ વડે કારભાર કરે છે. આથી આ અધિકારી–પ્રમુખ લોકોનોજ પ્રતિનિધિ હોય છે; અને ધારાસભાની દેખરેખ નીચે કામ કરે છે. આ રીતે લોકશાસનમાં પણ કાર્યસાધકતા સચવાય છે, કારણ કે પોતે હોદ્દો ભોગવે ત્યાં સુધી પ્રમુખનું ઘણે અંશે એકશાસન ચાલે છે.

યુનાઇટિડ સ્ટેટ્સના લોકશાસનમાં અધિકારી વર્ગ આ પ્રમાણે નીમાય છે. પહેલાં, દરેક સંસ્થાનના મતથી ચાર વર્ષને માટે પ્રમુખ નીમાય છે; સેનેટ જો કબુલ કરે તો દરેક મોટો અધિકારી નીમવાની સત્તા તેના હાથમાં રહે છે; અને ધારાસભા–કૉંગ્રેસની સત્તા તેના પર ચાલતી નથી, એટલુંજ નહીં પણ જો તે ધારે તો કૉંગ્રેસના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ પોતે કારભાર ચલાવી શકે છે.

(૨) કારોબારી મંડલ નીમવાનો બીજો રસ્તો ઇંગ્લંડે સ્વીકાર્યો છે. પાર્લામેંટની ચુંટણી થાય ત્યારે હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં જે પક્ષના સભ્યો વધારે હોય, તે પક્ષના આગેવાનને રાજા બોલાવી મુખ્ય પ્રધાન તરીકે નીમે છે; અને તે મુખ્ય પ્રધાન પોતાના પક્ષના આગેવાનોમાંથી બીજા મંત્રીઓ પસંદ કરી નીમે છે. બધા મંત્રીઓ ધારાસભા–પાર્લામેંટમાં બેસે છે; ત્યાં એમને જવાબ આપવા પડે છે; ત્યાં પોતાની કાર્યપદ્ધતિ સ્પષ્ટ કરવી પડે છે. આથી ધારાસભા અને કારોબારી મંડલ વચ્ચે નીકટ સંબંધ સચવાય છે એટલુંજ નહીં, પણ જો પાર્લામેંટને એ કારોબારી મંડલમાંથી કે તેની રાજપદ્ધતિમાંથી

શ્રદ્ધા ઉઠી જાય તો તેઓ "નિંદાનો ઠરાવ" લાવે છે અથવા કારોબારી મંડલે આણેલા ઠરાવની વિરુદ્ધ મત આપે છે; અને સર્વમાન્ય ગણાયલી રીત પ્રમાણે, એમ થતાં, કારોબારી મંડલને રાજીનામું આપવું પડે છે. આ પ્રમાણે ધારાસભા કારોબારી મંડલની સ્વામી થઈ રહે છે; અને અધિકારીના શાસન પર સખ્ત અંકુશ રાખી શકે છે.

આવા પ્રકારનાં કારોબારી મંડલથી ચલાવાતાં રાજ્યતંત્ર જવાબદાર (responsible) કહેવાય છે. ઑસ્ટ્રેલીયા અને કેનેડામાં બ્રીટીશ શહેનશાહ પોતાનો ગવર્નર જનરલ નીમે છે; અને તે સંસ્થાનની ધારાસભાના આગેવાનોને કારોબારી મંડલમાં નીમે છે; અને ઘણે અંશે ત્યાંનું કારોબારી મંડલ પણ ઇંગ્લંડની પદ્ધતિએ ચાલી, જવાબદાર થઈ રહ્યું છે. હીંદને માટે જે નવી યોજના ઘડવામાં આવી છે તેમાં હીંદી સરકારમાં તો 'જવાબદારી'નો સ્પર્શ સરખો પણ રાખવામાં આવ્યો નથી. પ્રાંતમાં પણ જે વિષયો લોકસત્તાને સોંપવામાં આવ્યા છે તેને માટે આવું 'જબાબદાર' કારોબારી મંડલ ઉભું કરવામાં આવનાર છે; પણ તેમાં મુખ્ય ખોડ એ છે કે પહેલેથીજ જબાબદાર મંત્રીઓને ધારાસભાને આધીન બનાવ્યા નથી. આથી પહેલાં પાંચ વર્ષના મંત્રીઓ ધારાસભાના જવાબદાર અધિકારી થવાને બદલે હીંદી અધિકારી વર્ગશાસનનાં અંગ થઈ રહેશે.

(૩) ત્રીજો રસ્તો એ છે કે કારોબારી મંડલ લોકો નીમતા નથી, પણ રાજા નીમે છે; અને માત્ર ધારાસભા તો તેનો બને તેટલો જવાબ લઈ શકે છે, પણ તેને ખસેડી શકતી નથી. આનું પરિણામ એ આવે છે કે ધારાસભા જેટલે અંશે લોકમતના પ્રાબલ્યથી કારોબારી મંડલ પર અસર કરી શકે તેટલીજ થાય છે. જર્મનીમાં લડાઈ પહેલાં શહેનશાહ ચાન્સેલર નીમે છે; અને ધારાસભા તેને ખસેડી શકતી નથી. એ ભાગ્યેજ લોકશાસન કહેવાય.

ન્યાયાધિકારીઓ

કાયદાની શુદ્ધિ સાચવવા લોકસત્તાક રાજ્યતંત્રમાં ન્યાયાસનની સત્તા અસ્પર્શ્ય રાખવી ઘણીજ જરુરની છે; અને તેથી ધારાસભા તેમજ કારોબારી મંડલથી ન્યાયાધિકારીઓની સત્તા નીરાળી અને સ્વતંત્ર રાખવી જોઇએ. જો એમ ન રાખવામાં આવે તો કાં તો ન્યાયાધીશો કારોબારી મંડલના હાથમાં રમકડાં થઇ રહે કે કાં તો લોકના અભિપ્રાયના પ્રવાહમાં તણખલાંની માફક ખેંચાઈ જાય.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

લોકસત્તાક રાજ્યતંત્રનો એક મોટો સિદ્ધાંત એ છે કે રાષ્ટ્રીય કાર્યસાધકતાને જરુરી ન હોય તે બધી સત્તા રાજ્યતંત્રે પોતાના હાથમાં રાખવી નહીં. આ હેતુ પાર પાડવા ગામ અને શહેરની આંતરવ્યવસ્થા નાની, લોકસત્તાક સંસ્થા–જેવી કે મ્યુનીસીપાલીટી–તેની મારફતેજ કરવી. આથી મધ્યસ્થ રાજ્યતંત્રને માથે બોજો રહે નહીં; અને નાની વસ્તુમાં જેટલું સુખ નાની, પાસે રહેલી સંસ્થા આપી શકે તેટલું દૂર રહેલું રાજ્યતંત્ર આપી શકે નહીં.

ઉપસંહાર

અત્યારના આ યુગધર્મની કંઈક રુપરેખા ઉપર આલેખવામાં આવી છે, છતાં તેના અનેક રુપો, રુપાંતરો, તેની રચના અને તેનો વિકાસ–એ વિષયો વિશાળ છે અને ટુંકામાં કરેલું આલેખન કદાચ અપૂર્ણ રહી જાય છે. લોકશાસનના પણ વિરોધીઓ છે–તેમાં પણ દૂષણો છે. લોકશાસનમાં કાર્યસિદ્ધિ કરવી સહેલ નથી અને સમગ્ર જનસમાજને એથી વધારે સુખ મળે છે ખરું, પણ શુદ્ધતા, સંસ્કારિતા, કલા અને સાહિત્યના ઉંચા આદર્શોનો વિનાશ થવા લાગે છે. પણ એ આદર્શો જશે એમ વિચારી પાછા પડવાનો આ સમય નથી. લોકસત્તા

આગળ વધે છે; લોકશાસન બધે પ્રવર્તતું જાય છે. કોઇના શોકને માટે, કોઈ આદર્શ માટે તે થોભે એમ નથી.

હીંદમાં પણ લોકસત્તાની ગર્જના સંભળાય છે. આ પુરાણી પુણ્યભૂમિની મહાપ્રજાએ આ યુગધર્મ સ્વીકાર્યો છે; અને તે સ્વીકારનો મંત્રધ્વનિ દેશદેશ થવા લાગ્યો છે. આર્યાવર્તનો સદાયે જયવારો છે– ભૂતકાલમાં હીંદુધર્મ રુપે, વર્તમાનમાં હીંદી સામ્રાજ્યરુપે અને ભવિષ્યમાં હીંદી લોકરુપે.

રણજીતરામ

કેટલાકનાં જીવન સાગર સમાં ઉછળ્યાં કરે છે; કેટલાકનાં નદીના પ્રવાહની પેઠે કવચિત્ તોફાની, કવચિત્ શાંત, ઘડીમાં એક દિશામાં, ઘડીમાં બીજી દિશામાં વહે છે; અને કેટલાકનાં જીવન નહેરો સમાં સખ્ત અને સીધી મર્યાદામાં શાંત રીતે વહ્યાં જાય છે. સદ્ગત ભાઈ રણજીતરામનું જીવન આ ત્રીજા પ્રકારનું હતું. કદીએ તેમાં સ્વચ્છંદી તરંગો આવતા નહીં, કદીએ તેનો પટ બદલાતો નહીં, કદીએ તેની સરલતામાં ભંગ પડતો નહીં. આવી જીંદગીમાં ધ્યાન ખેંચે એવા ખાસ બનાવો ઘણાથોડા હોય એમાં શી નવાઈ?

રણજીતરામના પિતા વાવાભાઈ ન્યાતે સુરતના કાયસ્થ હતા અને સરકારી રેવન્યુ ખાતામાં તેઓ નોકરી કરતા હતા. એમનાં માતું નામ કમળા બહેન (તુળજા બહેન) છે. વિ. સં. ૧૯૩૮ ના કાર્તિક સુદી બીજને દિને પ્રાતઃકાળમાં રણજીતરામનો જન્મ સુરતમાં એમની માના મોસાળમાં થયો હતો. તેમના ભાંડુમાં હાલ તેમનાંથી નાનાં એક ભાઈ અને બહેન હયાત છે.

નોકરીને અંગે વાવાભાઇને ભરુચ ને સુરત જીલ્લાના ગામોમાં ફરવાનું થતું અને તેની સાથે રણજીતરામને પણ ગામડામાં બાળપણ ગાળવાનો લાભ મળ્યો. તેમનું શરીર પહેલેથી ઘણું નબળું હતું અને પાછળથી નબળાઈ દૂર

થઇ હતી છતાં છેલ્લે સુધી તે એકવડી કાઠીના અને નાજુક રહ્યા. રણુજીતરામે સુરતના નારણુ મહેતાની ગામઠી શાળામાં પાટી પર ધુળ નાખી; અને પછી અભ્યાસ માટે તેઓ પોતાના પિતા સાથે અમદાવાદમાં રહ્યા. તેમણે ગુજરાતી અભ્યાસ ત્યાંની પ્રેકટીસીંગ સ્કુલમાં અને અંગ્રેજી મીશન હાઇસ્કુલમાં કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૯૯માં મેટ્રીક પસાર કરી ગુજરાત કોલેજમાં ગયા. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં બી.એ. થયા અને એક વર્ષ કોલેજમાં ફેલોશીપ ભોગવી. બી.એ. થયા અગાઉ એક વરસે એટલે ઇ. સ. ૧૯૦૨માં વિ. સં. ૧૯૫૮ના મહા સુદી પૂર્ણિમાને દિવસે સુરતમાં રા. રા. મહાસુખરામ માણેકરામ વકીલનાં પુત્રી અ. સૌ. શાંતિગૌરી સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૯૦૫ના એપ્રીલમાં તેમણે ઉમરેઠની હાઇસ્કુલના હેડમાસ્તરની નોકરી લીધી અને તેજ વર્ષના નવેંબર માસમાં સદ્ગત પ્રો. ગજ્જરના ખાનગી કારભારીની નોકરી સ્વીકારી. મહત્ત્વાકાંક્ષા લલચાય એવી, મન લોભાય એવી ઘણી તકો તેમને મળી હતી. પણ જે નોકરીમાં સંસ્કારી અને સીધું કામ હોય, જ્યાં સાહિત્યનો શોખ કેળવી શકાય એવા પ્રસંગો અને ફુરસદ મળતી હોય તેવીજ નોકરી કરવી એ એમનો જે દૃઢ સંકલ્પ હતો તેનાથી તે ડગ્યા નહીં. ઇ. સ. ૧૯૦૮માં તેમણે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના ખાનગી કારભારીની નોકરી લીધી અને ઇ. સ. ૧૯૧૬માં ત્યાંથી શેઠ નરોત્તમ મોરારજીને ત્યાં તેજ જગ્યાએ રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૧૭ની શરુઆતમાં શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડીંગના સુપરીન્ટેન્ડન્ટની નોકરી મેળવવા તેમને અભિલાષા થઇ; પણ શેઠ નરોત્તમના આગ્રહથી તે વિચાર માંડી વાળ્યો. તે વર્ષના મે મહીનામાં શેઠ નરોત્તમના પુત્ર સાથે જુહુમાં તે રહેવા ગયા અને તા. ૪થી જુન સં. ૧૯૭૩ના જેઠ સુદી ૧૪ ને સોમવારે ત્યાંના દરીઆમાં નહાવા પડતાં તે ડુબી ગયા. જે સવારે તેઓ નહાવા ગયા અને આમ અકસ્માત પાછા ન ફર્યા તેજ સવારે તેઓએ યુનીવર્સીટીના લાયબ્રેરીઅનની જગા માટેની અરજી સર્ટીફીકેટો સાથે

તૈયાર કરી ટેબલ ઉપરજ રાખેલી હતી. એમના મિત્રો અને હિતેચ્છુઓ એમને માટે અનેક જગાઓ ખોળી તેની ભાળ એમને આપતા અને પ્રયત્નો કરવા ઉશ્કેરતા, તેમાંની ઘણીખરીને માટે એ લલચાતાજ નહીં. એમનો છેવટનો પ્રયત્ન પણ આવી શાંત અને અનેક દિશામાં અભ્યાસ વધારી શકાય એવી નોકરીને માટેજ હતો. ૩૫ પાંત્રીસ વર્ષની વયે આ પ્રમાણે એ અકાળ મૃત્યુને વશ થયા. તેમના મરણ પછી વરસ સવા વરસે તેમનાં વિધવા ગં. સ્વ. શાંતિબહેન પણ એક પુત્ર અને બે પુત્રી મુકીને સ્વધામ ગયાં.

રણજીતરામ સ્વભાવે શાંત, સરલ અને મીઠા હતા; બોલવે સદાય હસમુખા અને સ્નેહાળ હતા; રહેણીકરણીએ મર્યાદાશીલ અને મીલનસાર હતા.

મિત્ર તરીકે તે અપૂર્વ હતા. તે ધાઇને ભેટતા નહીં; વધારે પડતો સ્નેહસંબંધ બાંધતા નહીં, કે બીજા પાસે તેવી આશા રાખતા નહીં; અને છતાં, જ્યારે જોઇએ ત્યારે સ્નેહભર્યાં હાસ્ય, સહાનુભૂતિ ને સલાહથી–બનતી મદદથી–મિત્રની વારે ધાવા તત્પર રહેતા. કદી એવું બનતું નહીં કે એને મળતાં કોઇને કચવાટ થતો કે તેમને કચવાટ થાય છે એવો ભાસ થતો.

મિત્રો સાથેના એના વ્યવહારમાં બે ખુબીઓ અદ્દભુત હતીઃ એક તો વિશ્વાસ આકર્ષવાની અને બીજી વ્યવહારને માનસિક સહ-જીવનની ભૂમિકા પર લઈ જવાની. તે પોતે પોતાનો અભિપ્રાય એકદમ દર્શાવતા નહીં. તેને જોરથી બહાર પાડતા નહીં અને વાતમાં વિરોધનો સ્પર્શ માત્ર પણ આવવા દેતા નહીં. સામા માણસને તેને જોતાંજ પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવવાનું, અંતરની ઉલટો બહાર પાડવાનું મન થતું અને રણજીતરામ ધીમેથી હસીને ગમે તેવાને ઉત્તેજતા, તે ન જાણે તેમ નવા વિચારોના અંકુર મુકતા અને અવનવાં દષ્ટિબિંદુઓ

સુચવતા. એ બધાની વાત સદાએ ધ્યાનથી, ધીરજથી સાંભળતા. એની આગળ અપરિચિત છટાથી બધાને પોતાના મનોરથો વર્ણવવાનું મન થતું; કારણ કે તેને મળતાંજ કૈં અજબ જેવો વિશ્વાસ પ્રકટ થતો.

એની જોડેના સંબંધમાં, ઉછળતી સ્નેહોર્મિઓને માટે સ્થાન રહેતું નહીં; તે દરેક મિત્રની માનસિક જરૂરીઆતો જાણતા અને તે પુરી પાડવા કે તેને સંતોષવા જોઇતું વાતાવરણ પેદા કરવા મથન કરતા. થોડા પ્રસંગ પછી ઘણાને રણજીતરામને મળવું એ થાક પછી ઠંડા, વિશાળ, વહેતાં પાણીના સ્નાન સમો, આલ્હાદ અને ઉત્સાહપ્રેરક લહાવો થઈ પડતો. અને આ લહાવો લેનાર દરેક જણ પોતાના કાર્યમાં વધારે ઉત્તેજિત થઇને જતો; અને ઘણી વખત તેને ભાન પણ નહીં રહેતું કે આ પરિણામ થોડાબોલા રણજીતરામના મીઠા વ્યકિતત્વનું છે. આવા પ્રસંગ ઉપરાંત એ ઘણા મિત્રો જોડે સતત પત્રવ્યવહાર ચલાવતા અને તેમાં સામાને ગમતાં પુસ્તકો, સંસ્થાઓ ને ચાલુ બનાવો વીશે વિચારો દર્શાવી માર્ગદર્શક સુચનાઓ કરતા. ઘણી વખત આવી પ્રેરણા કરીને તે વિરમતા નહીં પણ શ્રમ વેઠી મિત્રને જોઇતી વિચારની સામગ્રીઓ એકઠી કરી તેને પૂરી પાડવામાં આનંદ લેતા.

આવો અસ્મિતા વિનાનો નિઃસ્વાર્થી મિત્ર અને પ્રેરક દરેકને અમૂલ્ય થઇ પડે એ સ્વાભાવિક છે. પુરુષો જે કદી એક વિચારના થતા નહીં, જે સ્વભાવ અને દૃષ્ટિબિંદુની ભિન્નતાથી કદી એક આરે પાણી પી શકતા નહીં તે એની મૈત્રીથી રાચતા, એની સલાહની મોટી કીંમત આંકતા અને એની પ્રેરકશક્તિની મદદ લેતા. એ ગુજરી ગયા ત્યારે જુદા જુદા ગામના, જુદી ભાવના ને ભૂમિકાવાળા તેના મિત્રોએ જે દીલગીરી જાહેર કરી હતી એજ તેની મિત્ર તરીકે કીંમત શી હતી તેનો કૈંક ખ્યાલ આપે એમ હતું.

તેના ઘરસંસારમાં પણ તેના મીઠા વ્યક્તિત્વની છાપ પડી રહેતી.

અને શાંત છતાં મમતાથી ઉભરાતો સ્નેહ જે એ તેમના બાળકો તરફ દર્શાવતા એ તેના હૃદયના ગુણોની શાખ પુરતો.

૨

રણજીતરામના ચારિત્ર્યનું પ્રથમ લક્ષણ સંસ્કારિતા હતું. તેની વાતમાં શબ્દે શબ્દે સંસ્કાર નીકળતો, તેના સાદા ને સરલ જીવન પર સંસ્કારની છાયા સદાય દેખાતી. જીનવ સંસ્કારી કેમ બને તે તરફ લક્ષ રાખી તે હમેશાં વિચાર કરતા અને પ્રવૃત્તિઓ યોજતા.

બંગાલના ભાગલા વખતે નવીન બંગલામાં જે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રગટી તેને લીધે તે પ્રાંતના જીવનમાં અનેક પ્રકારની ભાવના પેદા થઇ; બંગાલ એક અને અભેદ્ય છે, તેની સંસ્કૃતિ નિરાળી છે, તેનો ઇતિહાસ ને જીવન મહાન છે—એવી અનેક ભાવનાઓ ઉદ્દભવી. આ ભાવનાઓ વ્યક્ત કરવાનું કામ અનેક ઉત્સાહી બંગાળી યુવકોએ ઉપાડી લીધું.

આવી ભાવનાઓ ઓાછે રુપે કેટલાક બીજા પ્રાંતોમાં પણ પ્રગટી, પણ ગુજરાતમાં તેની ઝાઝી અસર થઈ નહીં. આપણા યુવકોમાં થોડાનેજ ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનાં સ્વપ્ન આવ્યાં; આવા થોડામાં રણજીતરામનું સ્થાન હતું.

ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો તેનો શોખ આ સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા વળ્યો અને તેના વિચારો આ સ્વપ્નોથી રંગાઇ આદર્શરુપે મૂર્તિમાન થયા. તેનો સ્વભાવ એટલો શાંત હતો, તેની દૃષ્ટિનાં લક્ષ્યો એટલાં તો વિવિધ હતાં અને તેના હૃદયનો વેગ એટલો માપસર હતો કે આ આદર્શો રાજકીય ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ કરવા તે પ્રેરાયા નહીં; પણ તે સીવાય જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં પ્રગટાવવાનો પ્રયત્ન કરવા તરફ તે દોરાયા. તેણે ગુજરાત–રાષ્ટ્રની પોતાની ભાવના પોષવા માંડી. ગુજરાતનો ઇતિહાસ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુથી લખાય, તેની ભાષા અને સાહિત્ય નવીન

સંસ્કાર પામી સમૃદ્ધિવાન બને, તેની કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા ઉત્સાહ-પ્રેરક થાય, તેની સંસ્થાઓમાં અને ન્યાતોમાં નવું ચેતન અને ઐક્ય આવે–એવી એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેણે આરંભવા માંડી; તેમાં ખાસ કરી આ પ્રવૃત્તિઓએ ત્રણ સ્વરુપ લીધાં. તેણે લેખો લખવા માંડ્યા, યોગ્ય લાગે તેવી સંસ્થાઓ ઉભી કરવા અને મજબુત કરવામાં મદદ કરવા માંડી અને જેટલા બન્યા તેટલા ગુજરાતી લેખકોના સંસર્ગમાં આવી મદદરુપે, સુચનારુપે અને સલાહરુપે પોતાનું દષ્ટિબિંદુ સર્વમાન્ય કરવા મહેનત કરી.

એની લેખનપ્રવૃત્તિએ લોકગીત, વિવેચન, ઇતિહાસ, સમાજ-શાસ્ત્ર, નવલકથા, નાટક એવા અનેક સાહિત્યના વિભાગો સ્પર્શ્યાં. એના લેખોની યાદી આ સાથે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે. આ તપસીલ પરથી જુદાં જુદાં ચોપાનીયાં સાથેનો એમનો સંબંધ પણ જણાશે.

કોલેજમાં તે ભણતા ત્યારે એમનો ઉત્સાહ "ધી સોશીઅલ એન્ડ લીટરરી" સભા ચલાવવામાં દોરાયો. પછીથી અમદાવાદમાં સ્થપાયેલ "સંસારસુધારા સમાજ"માં તે જોડાયા અને "ગુર્જર સાક્ષર જયંતિ" ની યોજના કરવામાં ગુંથાયા. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં આ સભા "ગુજરાત સાહિત્ય સભા" ને નામે પુનર્જન્મ પામી અને તેનાં એક અગ્રગણ્ય સભાસદ તરીકે સાહિત્ય પરિષદની યોજના ઉભી કરવામાં રણજીતરામે મોટો ભાગ લીધો.

સાહિત્ય પરિષદ સ્થપાઈ ત્યારથી તે રણજીતરામ ગુજરી ગયા ત્યાં સુધીનો એમનો એ સંસ્થા જોડેનો નિકટ સંબંધ જગજાહેર છે. છતાં ઘણાને ભાગ્યેજ ખબર હશે કે કેટલેક અંશે તેઓ તે સંસ્થાના આત્માની ગરજ સારતા હતા. એ સંસ્થા વીશે માહીતી પ્રસારવી, નવા નવા પુરુષોને એમાં રસ લેતા કરવા, જુદા જુદા મત ધરાવતા સાક્ષરોનો વિરોધ મટાડી તેમને એકઠા રાખવા, પરિષદ શોભી નીકળે

એવી સામગ્રીઓ એકઠી કરવી અને જ્યાં તે ભરાવાની હોય ત્યાં જઇ તેની બેઠક સફળ થાય તેની બધી તૈયારી કરવી—આ બધાને પોતાના જીવનની આણ પ્રવૃત્તિ તેમણે કરી રાખી હતી. સુરતની પરીષદને એમની સંસ્કારી, ઉદ્યોગી અનેકવિધ સેવાનો લાભ મળેલો; અમદાવાદની પરિષદ એમના અકાલ મૃત્યુથી એ લાભ મેળવવા ન પામી—એજ એ બે પરિષદો વચ્ચેના ભેદનો મોટો અને પુરતો ખુલાસો છે.

"ગુજરાત કેળવણી પરિષદ" સ્થાપવાની પ્રથમ યોજના રચવામાં પણ તેમનો અગત્યનો હીસ્સો હતો. અને મુંબઇમાં રહ્યા પછી ગુર્જર-સભા તેમજ જ્ઞાતિપત્રોના તંત્રીઓના સંમેલનમાં પણ તે આગળ પડતો ભાગ લેતા.

ગુજરાતી સાહિત્યને શોભારુપ અથવા તેને સમૃદ્ધિવાન કરવાને ઉત્સુક એવો ભાગ્યેજ કોઇ હશે કે જેની મૈત્રી રણજીતરામે કેળવી નહીં હોય, જેની લેખનપ્રવૃત્તિમાં તેણે રસ નહીં લીધો હોય. સુધારવા કે સુચના મેળવવા માટે અનેક લેખોની વૃષ્ટિ એના પર થતી; સલાહ અને સમાલોચના માટે સતત પત્રવ્યવહાર ચાલતા; અને તે બધાને ખંતથી તે બનતી મદદ દેતા.

અંહીંઆં એની જોડેના મારા સંબંધ વીશે બે બોલ મારે કહેવા જોઇએ. એ મુંબઇમાં આવી મારી પડોશમાં રહ્યા ત્યારથી એમની મૈત્રીનો લાભ મેળવવા હું ભાગ્યશાળી થયો. તે વખતે રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પણ અમારી પાસેજ રહેતા. અને નવરા પડતાં અમે ત્રણે જણા ભેગા મળી અનેક વાતની ચર્ચા કરતા, એકબીજાના લેખોનું પારાયણ કરી રસ લેતા ને જે કૈં નવું દૃષ્ટિબિંદુ કોઇને સુઝયું હોય તે બધા આગળ મુકતા. આ અરસાનું માનસિક સાહચર્ય હું વીસરી શકું એમ નથી.

મારી "પાટણની પ્રભુતા" બહાર પડી ત્યારથી મારી સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં તેણે રસ લેવા માંડ્યો; અને જ્યારે તેના પછીનો ભાગ લખવા

માટે હું ઐતિહાસિક સાધનો ખોળી રહ્યો હતો ત્યારે એની સુચનાઓ મને અમૂલ્ય થઈ પડી. જ્યારે જ્યારે પણ મને આ સાધનોમાંથી મળેલી હકીકતો વીશે કૈં મુશ્કેલી નડતી ત્યારે એમની મદદ મને મળતી. જ્યારે "ગુજરાતનો નાથ" મેં લખવા માંડ્યો ત્યારે પહેલા એક બે ભાગ "વીસમી સદી"માં પ્રગટ થતાં તેને પોતાના અભિપ્રાયનો લાભ આપી મને બનતું ઉત્તેજન આપી જતા.

ગુર્જરસભાના એક સહમંત્રી તરીકે અને જ્ઞાતિપત્ર માસિકના સહતંત્રી તરીકે પણ મને ઘણી વખત એમની સાથે અનેક કાર્યોમાં જોડાવાની તક મળી, અને એમ કહેવુંજ જોઇએ કે એવો સમજુ અને ઉત્સાહપ્રેરક સહયોગી મળવો ખરેખર કઠણ છે.

પ્રશંસનીય તો એ છે કે આવા સદ્વિચારો અને શુદ્ધ આશયો પોતે બીજી રીતે સામાન્ય હતા છતાં સાચવી શક્યા; કારણ કે એમ કહેવું તો જોઇએજ કે નવા કે વિશાળ વિચાર ઉપજાવવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી. પ્રતાપી, નવીન ભાવનાઓ ઉભી કરવાની કે મોહક વ્યૂહો સર્જવાની કલ્પનાશક્તિ તેનામાં નહોતી; જે અગ્નિ કેટલાકનાં હૃદયમાં તપે છે અને જેના વડે તેઓ સંસ્થાઓ અને પ્રશંસકોને ગાળી તેમને નવાં સ્વરુપે નિર્મે છે, તેમને નવોજ અવતાર આપી શકે છે—એ જ્વલંત અગ્નિ પણ તેનામાં નહોતો. તેનામાં નહોતી પ્રબલ ઇચ્છા-શક્તિ કે નહોતો એકાગ્ર ઉત્સાહ. પણ બધાને એવી મહત્તા ક્યાંથી મળે ? રણજીતરામની મહત્તા રહી હતી એમના જીવનમાં, કે જે તેમણે આકરી પરિસ્થિતિ છતાં શુદ્ધ અને સંસ્કારી બનાવ્યું હતું; અને એમની પ્રવૃત્તિઓમાં, કે જે પ્રભાવશાળી શક્તિઓની મદદ વિના તેમણે ઉચ્ચગામી અને આદર્શશીલ બનાવી હતી; અને એમના મંત્રમાં, કે જે જુનો હતો છતાં ગુજરાતમાં અને ગુજરાતીઓને માટે નવોજ ઉચ્ચારાતો હતો.

૩

જ્યાં સુધી એમના બધા લેખો પ્રગટ થયા નથી ત્યાં સુધી કલા-વિધાયક તરીકે રણજીતરામની કીંમત આંકવી એ ઘણું મુશ્કેલ કામ છે; અને ત્યારે પણ એ કામ થઈ શકશે કે કેમ એ સવાલ છે, કારણ કે જે બે મોટી વસ્તુઓ એણે આરંભી હતી તે બંને હજી આરંભની દશામાંજ અપૂર્ણ પડી છે. આનાં મુખ્ય કારણો રણજીતરામનો સંપૂર્ણતાનો શોખ અને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો અભાવ હતાં. તે જે કૈં પણ લખતા તેથી. તેને સંતોષ થતો નહીં. જ્યાં સુધી પુરેપુરી સંતોષકારક તૈયારી થાય નહીં ત્યાં સુધી ભગીરથ કામમાં ઝંપલાવવું નહીં એ એમનો સ્વભાવ હતો. વળી જેમ જેમ નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ તેમને જડતાં તેમ તેમ તે બધામાં ખરું કયું તેનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી લખવા ન માંડવું એમ એ માનતા. આ એમની શરતો એવી હતી કે તે સર્વમાન્ય થાય તો ભાગ્યેજ સાહિત્ય જન્મ પામે; અને પરિણામ એજ આવ્યું. આટલા વર્ષની સાહિત્યસેવા પછી પણ જીવ મુકીને તે એક મોટો લેખ લખી શક્યા નહીં.

લખવા ધારેલો ગુજરાતનો ઇતિહાસ તે શરુ પણ કરી શક્યા નહીં; માત્ર તેણે ભેગી કરેલી સામગ્રી—શીલાલેખ ને સીક્કાઓ વગેરેની નકલનો સંગ્રહ—જે તેણે અથાગ મહેનતથી ભેગી કરી હતી તે, અને કેટલાક છુટાછવાયા ઐતિહાસિક લેખો તેજ માત્ર આ અભિલાષાની સાક્ષી પુરે છે. તે ઇતિહાસ કેવો લખી શકત એનો નમુનો તેના લેખોમાંથી મળવો મુશ્કેલ છે.

રણજીતરામે ઘણા વિષય ઉપર ઘણા નિબંધો લખ્યા છે, અને ગુજરાતના જીવનનું એકીકરણ કરવાના કે ઐક્ય વ્યક્ત કરવાના હેતુથી તેમાંનો મોટો ભાગ પ્રેરાયેલો છે. આ સંગ્રહ જ્યારે બહાર પડશે ત્યારે ઘણો કીંમતી નીવડશે.

રણજીતરામનું વાંચન ઘણુંજ વિશાળ હતું. જ્યારે તે કોઇ મોહક યુરોપીય વિદ્વાનનું પુસ્તક વાંચતા ત્યારે તેના વિચારો ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરવા આતુર થતા; અથવા કોઇક વખતે કોઈ દૃષ્ટિબિંદુ જણાતું તો તેને સ્થાયી રૂપ આપવા માગતા. આથી આવા વિચારો અને દૃષ્ટિબિંદુને પોતાના વિચારો અને ભાવનામાં ઓગાળ્યા વિના તે બહાર પાડતા. આમ પણ કેટલાક નિબંધો લખાયા છે.

નિબંધકારની કલા બે વસ્તુમાં સમાએલી હોય છે-એક તો મોહક શૈલીમાં અને બીજી પોતાના દૃષ્ટિબિંદુમાં. માત્ર શુષ્ક હકીકત, વિગતવાર તપસીલ કે ગુણ—અવગુણના પૃથક્કરણમાંજ નિબંધનો હેતુ આવી જતો નથી. જ્યારે વિષયમાં નિબંધકાર સર્જકતા દાખલ કરી પોતાનાં જીવન કે કળાની ભાવના લેખમાં પ્રગટ કરે તોજ તે નિબંધ કહી શકાય. રણજીતરામની સર્જકશક્તિ ઘણી સાધારણ હતી એ તો ઉપર કહેવાયુંજ છે. ગુજરાતના ઐક્યની ભાવના છુટી તેણે તેને સર્વગ્રાહી બનાવી નહોતી, અને તેની શૈલી શુદ્ધ અને સંસ્કારી હતી છતાં તેમાં પ્રભાવ કે મોહકતા નહોતાં. આથી તેમના ઘણા નિબંધો મીસીસ શેલીની વાત Frankestin માં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા મનુષ્ય શરીરના જેવા લાગે છે. શરીરની બધી સામગ્રી ત્યાં છે; તેની ગુંથણી પણ મજબુત છે; અંગોની સબલતા પણ છે; ખોળીયું આબેહુબ છે, પણ ઘણી વખત લાગે છે કે જે જ્વાલા એ શરીરને સજીવ કરે તેની ખોટ રહી ગએલી છે. કારીગરમાં એટલીજ ખામી દેખાય છે.

હાજી મહમ્મદ

સદ્‌ગત ભાઈ હાજી મહમ્મદને મારી ઓળખાણ રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાની મારફતે થઈ. તે વખતે એ 'સદી' કાઢવાનાં ઘણાં વર્ષોનાં સ્વપ્નાંને સિદ્ધ કરવા મથામણ કરી રહ્યા હતા, અને હું ગુજરાતીમાં વાર્તા લખવા જેવી હીણકમાઉ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી કે કેમ તે પ્રશ્ન ઉપર ગંભીર વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો. કલાના બધા પ્રદેશની તેની માહીતી, યોગ્યાયોગ્ય શણગાર નક્કી કરવાનો વિવેક અને કલાના વિકાસમાં તેની શ્રદ્ધા, આ ત્રણ વસ્તુ એનામાં એવી હતી કે કોઇપણ સાહિત્ય-પ્રેમી એના તરફ આકર્ષાય એમ હતું; અને તે પ્રમાણે હું પણ આકર્ષાયો અને ત્યારથી શરુ થયેલો અમારો સહચાર તેના મૃત્યુથીજ તુટ્યો.

તેનું ઘર સદાય કલાપ્રેમીઓને માટે ઉઘાડું હતું; અને હંમેશાં કોઇ સાહિત્યકાર કે કલાકારની ઓળખાણ કર્યા વિના, કે સાહિત્યનાં કે કલાનાં દૃષ્ટિબિંદુ લઇ આવ્યા વિના મળનાર પાછો આવતો નહીં. આવે પ્રસંગે હાજી મહમ્મદ વાતચીતમાં ભાગ ઓછોજ લેતા. તે પોતે તો માત્ર સાંભળીજ રહેતા; અને વાર્તાલાપનો અગ્નિ મંદ પડતાં, લાકડાં ખોસી આપી તેને સતેજ કરતા. આ ગુણોથી તે બધાને લોકપ્રિય થઇ પડતા.

અમેરીકન છાપાંઓની જાહેરખબરીઆ પદ્ધતિમાં તે પાવરધા હતા. તેમનો પ્રથમ ઉદ્દેશ મનરંજન કરવાનો હતો. તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ સદાએ વાચકનું હતું; અને વાચકવૃંદ શાથી રીઝશે, શાથી આકર્ષાશે, તેનું જ્ઞાન વગર મહેનતે તેનામાં પેદા થતું. આ દૃષ્ટિબિંદુ નજર આગળ રાખવું, એ લાગે છે એવું સહેલ કામ નથી, કારણ કે કલાવિધાયકોનું પોતાની કૃતિઓ વીશેનું જગજાહેર અભિમાન ઘવાય નહીં તેમ તેમની પાસેથી વાચકનું મનરંજન થાય એવું કામ લેવું, એ કોઇ વિરલ તંત્રીજ કરી શકે છે. હાજી મહમ્મદમાં આ વિરલતા હતી.

'વીસમી સદી'ના વિધાતાના અનેકવિધ સંસ્મરણોના સમૂહોમાં એકજ મૂર્તિની રુપરેખા નજરે ચઢે છે અને તે કલાદેવીના બંદીજનની.

એ બંદીજન કલાની પ્રશંસામાં મશગુલ રહેતો; પ્રશંસા સાર્થક કરવાનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ સદાએ જોયા કરતો; કયા ગુણોને કેમ ગોઠવવાથી સ્તુતિ સકારણ લેખાશે તેનું મનન કરતો; અને ઉપાસકોને કેમ ગોઠવવાથી દેવીનું ગૌરવ વધશે તેની નિરંતર ચિંતા રાખતો.

'સદી'ના અંકોની માલા એ કલાના યશોગાનથી પરિપૂર્ણ એક સ્તોત્ર છે. તેમાં કલા કરતાં કલા પારખવાના પાઠો વિશેષ છે. તેનો તંત્રી કલાકાર કરતાં કલાને જગવિખ્યાત કરનાર ભક્તની પદવી ધારતો.

તે કલાનો ભક્ત હતો; સંગીત, નાટક, અભિનય, નાચ, કવિતા, વાર્તા, ચિત્ર ને શિલ્પકલા—એ બધાં સ્વરુપોને એ પૂજતો; અને ભક્તિભાવમાંજ લીન બની રહી કદી પણ સમાલોચક થઇ જતો નહીં કે થવા માગતો નહીં. હીંદમાં—ગુજરાતમાં કલાનો શોખ વધે, કલાકારોની કીંમત અંકાય, કલામયતા પ્રસરે, આજ તેનો જીવન આદેશ હતો. દરેક પંક્તિના કવિ ને નાટકકાર, કથાકાર ને ઠઠ્ઠાબાજ, ચિત્રકાર ને શિલ્પી,—બધાને માટે તેને મોહ હતો; બધાને તે ઉત્તેજતો. ગ્રીક કલાવિધાયકોનાં સૌંદર્યઆલેખન કે હીંદી કલાવિધાયકોની આખ્યા-

ક્લિકતા તરફ તેનો પક્ષપાત નહોતો; નહોતો પક્ષપાત રા. નાનાલાલની મોહક શબ્દજાળ તરફ કે રા. નરસિંહરાવની ભાવપ્રધાન સરલતા તરફ. જ્યાં કલાનાં દર્શન થતાં ત્યાં તે પ્રણિપાત કરતો.

પણ એની ખરી ખુબી તો આ વૈવિધ્ય ગોઠવવામાં હતી. આનો લેખ આ ચિત્ર સાથે જશે, આ વિષય પર આજ લખી શકશે ને આજ ચિત્ર કરશે, આ અંકમાં આજ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ જોઇએ, ને આવે પ્રસંગે તો આનુંજ જીવનચરિત્ર આવવું જોઇએ–આ વિવેકબુદ્ધિ મેં જેવી હાજી મહમ્મદમાં જોઈ છે એવી કોઇનામાં જોઇ નથી. અને આજ ગુણ એ 'વીસમી સદી'ની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય છે. તેમાં અનેક કલાકારની વિવિધ પ્રકારની મહેનતને પરિણામે માત્ર એક સંગ્રહસ્થાન ઉભું થતું નહીં, પણ તંત્રીની બુદ્ધિના પ્રતાપે એક ભવ્ય ને સુંદર રચના રચાઈ જતી. અને આ રચના રચવામાં વખત કે પૈસાના વ્યયનો તેને હીસાબ નહોતો; પોતાની કે કુટુંબની તબીયત કે શાતાની પરવા નહોતી. તે કલાઘેલો હતો; અને તે ઘેલછામાંજ મગ્ન રહેવામાં આનંદ લેતો.

આવા પ્રકારની રચના રચવામાં તે જબરો કલાવિધાયક હતો. મહીનાઓ પહેલાં–પ્રસંગ પેદા થાય તે પહેલાં–તે અનેકરંગી વ્યૂહો રચવાનાં વિચારો કર્યા જતો; અને તેને માટે તૈયારી કરવામાં કૈં નવાઇ જણાતી. દરેક અંક વસ્તુ, શણગાર ને રસ એ ત્રણેના એકીકરણથી ઉદ્‌ભવતું મોહક ને અણમોલું કલાવિધાન બની રહેતું.

વીલાયતનાં ચોપાનીયાં જોઈ 'સદી'ને ઉતારી પાડનાર મને ઘણા મળ્યા છે; પણ હવે પાછળથી, થઈ રહેલા અંધકાર પરથી દીવાની કીંમત તેમને થઇ હશે એમ મને ખાત્રી છે. સાધનને અભાવે તે પાશ્ચાત્ય દેશોના માસિકોથી ઉતરતું લાગતું; પણ જેને આ દેશની સ્થિતિનું ભાન હતું તે બધા સમજતા કે એમાં કેટલી મહેનત, ત્યાગ ને કલા સમાયાં છે! 'સદી' એ માત્ર ચોપાનીયું નહોતું; તેના તંત્રીની કલાભક્તિ એમાં

આલેખાતી. દેહમાં પ્રાણ રહ્યો ત્યાં સુધી હાજી મહમ્મદનો તે ભક્તિ-ભાવ ડગ્યો નહીં, તેની હીંમત ઓસરી ગઈ નહીં, તેનો જીવનઆદેશ અસ્પષ્ટ થયો નહીં. જે કલાદેવીના ગુણગાન કરવામાં તેણે પૈસો, ઉંમર ને આશા જવા દીધાં, જેના ઉપાસકોને એકઠા કરી પ્રોત્સાહિત કરવામાં તેણે જીવનનું સાફલ્ય માન્યું, તે મહાદેવીનાં ગાન કરતાં કરતાં તેના ચરણમાંજ તેણે દેહ છોડ્યો !

આપણે ત્યાં હજુ કલાની કીંમત નથી. લેખક એક ટાયલાંખોર ગણાય છે, ચિત્રકાર જરા ઘેલો મનાય છે, સંગીતનો ઉસ્તાદ અસ્પર્શ્ય લેખાય છે. લોકોને ભાન નથી કે એમની મહેનત વડેજ જીવનમાં રસ આવે છે; અને જેમ તેમની સેવાની કીંમત થશે તેમ કલા ઉંચા પ્રકારની થશે અને દેશનું જીવન ઉંચા પ્રકારનું બનશે. આ સમયમાં દેશકાલની પરિસ્થિતિ એવી છે કે ત્યાગવૃત્તિને સકારણ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે, અને જેમ બને તેમ સાદાઈ ને તિતિક્ષામાંજ માણસાઈનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે આવે વખતે, કલાની પાછળ જીવન અર્પવાનું, દેખીતી રીતે અયોગ્ય લાગતું કામ કરનાર માણસની કદર જોઈએ એવી ન થાય એમ પણ બને. પણ એક ચાલુ પરિસ્થિતિને ઉપયોગી દૃષ્ટિબિંદુ સદાને માટે ટકી શકે નહીં. આખરે મનુષ્ય સ્વભાવની સનાતન જરૂરીયાતોનું ભાન આવ્યા વિના રહેશે નહીં અને મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા રસને પોષણ ને ખીલવટ જોઈશેજ. જ્યારે તે સમય આવશે, જ્યારે પ્રતાપી બનેલો ગુજરાતનો જીવનપ્રવાહ ઉભરાઓ શમ્યાથી શાંત ને સર્વવ્યાપી બની સર્વાંગે ખીલશે. ત્યારે અંધકારમાં રહીને પણ પ્રકાશનાં આછાં કિરણોની કીંમત આંકનાર ને નિરાશામાં પણ આશાનો એકતારો વગાડનાર હાજી મહમ્મદનાં સ્મરણો ને દૃષ્ટાંત અનેક કલાકારને પ્રેર્યા વિના રહેશે નહીં.

લોકમાન્ય

સત્તાધિકારી મરતાં સ્વાર્થસાધકો આંસુ સારે છે; સ્વદેશભક્ત મરતાં દેશ દુઃખમાં ડુબે છે; પણ રાષ્ટ્રવિધાતા મરતાં વર્તમાન તેમજ ભાવિ પ્રજા શોકે નિરાધાર બને છે. આવી નિરાધારતા આ રાષ્ટ્ર પર આવી છે. આપણી રાષ્ટ્રીયતાનો એક વિશ્વકર્મા વિદાય થયો છે; બાલગંગાધાર તિલક, વ્હાલા બનેલા સ્વદેશ બાંધવોને છોડી અમર લોકમાં વિચરી ગયો છે.

ચાલીશ વર્ષ પૂર્વે તે હીંદી રાષ્ટ્રીયતાનો મંત્રપ્રેરક મહર્ષિ હતો. જ્યારે બ્રીટીશ રાજ્ય પર કેળવાયેલા હીંદી રીઝા થઈ રહ્યા હતા, જ્યારે તે ન્યાય ને સ્વાતંત્ર્ય પરજ રચાયું છે એમ તેઓ માની બેઠા હતા, જ્યારે અંગ્રેજી અમલદારો એમ સમજાવતા હતા કે હીંદીઓને સ્વાતંત્ર્યને પંથે ચડાવવા માટેજ તેઓ આ દેશમાં આવ્યા છે—ત્યારે આ મહર્ષિ, એકલો અડગ ઉભો હતો, અને વનરાજની ગર્જના કરી પ્રજાને દીક્ષા દીધી હતીઃ " आत्मन्येव आत्मना तिष्ट: "

પ્રજાના નેતાઓ હસ્યા, સરકારના સેવકો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, અંગ્રેજી રાજ્યતંત્રની વિનાશક શક્તિઓ તેનું પ્રાબલ્ય સંહારવા બહાર પડી. છતાં તે નિશ્ચલ રહ્યો. તેની શ્રદ્ધા હીંદીઓમાં હતી. તેનો પ્રભાવ

તેમના પ્રેમ પર રચાયો હતો. તેમના વિના બીજા કોઈની તેને પરવા નહોતી. તે અદ્દભૂત શક્તિઓનો અવતાર હતો—ભારત માતાના અનેક તેજસ્વી કિરણોનું તે કેન્દ્રસ્થાન હતો. તે આર્ય સંસ્કૃતિને રચનાર ને ઉદ્ધારનાર બ્રાહ્મણ વર્ણનો હતો. શિવાજી મહારાજની પ્રતાપી ભાવનાનો તે પ્રતિનિધિ હતો. પેશ્વાઓની સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની આકાંક્ષાનો તે વારસ હતો. અનેક મહારથીઓનું બલ તેના એકલામાં હતું.

ચાલીસ વર્ષ સુધી દારુણ યુદ્ધમાં તે ઉતર્યો. કદી ડગ્યો નહીં, કદી હીંમત હાર્યો નહીં, કદી નમતું આપ્યું નહીં. અપવાદ વેઠ્યો, તિરસ્કાર વેઠ્યો, કારાગ્રહ વેઠ્યું. પણ તે હતો ત્યાં રહ્યો—ધીમે ધીમે હીંદ તેની મંત્રદીક્ષા લેતું ગયું.

તેનો પહેલો મંત્ર રાષ્ટ્રીય આત્મગૌરવ હતો. વિદેશી, બીનજવાબદારી સરકાર જોડે સહકાર એ તેને મન અકલ્પ્ય વસ્તુ હતી. હીંદી રાષ્ટ્રીય મહત્તા અતુલ હતી. જ્યાં સુધી સરકાર તે સ્વીકારે નહીં ત્યાં સુધી તેની જોડે સંબંધ કરી શકાય નહીં, એમ તેનું માનવું હતું.

દેશના શાંત સ્વતંત્ર યુદ્ધમાં તે સ્વીકારતો માત્ર પ્રજાનુંજ બલ. કેટલાકને ખુશામતમાં શ્રદ્ધા હતી; કેટલાકને અરજીઓમાં વિશ્વાસ હતો. કેટલાકને કાઉન્સીલના વાદવિવાદે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવું હતું; કેટલાકને અંગ્રેજી મુત્સદ્દીઓની મહેરબાનીથી રાજ્યતંત્ર હાથ કરવું હતું. તિલક માત્ર એકજ વસ્તુ પર ઝુઝતો—પ્રજાકીય બલનો વિકાસ આ તેનો બીજો મંત્ર હતો.

બંગાલના ભાગલા થયા ત્યાં સુધી તે એકલો હતો. બંગાલના ભાગલા પછી નવીન બંગાલે તેનો સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો; યુરોપીય યુદ્ધની શરુઆત થતાં કોંગ્રેસ તેને પંથે વિચરવા લાગી; યુદ્ધ પુરું થતાં આખા દેશે તેનું દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકાર્યું. ચાલીસ વર્ષ સુધી તે હીંદી રાષ્ટ્રીયતાનો આદ્ય ગુરુ રહ્યો. ગાંધીના જેવી ન સમજાય એવી, ન કળાય એવી

આંતરશક્તિ તેની નહોતી; પણ નિડર, ચુસ્ત ને અડગ મુત્સદ્દીના પ્રભાવ તેનો હતો. દરેક હથીયારનો ઉપયોગ, દરેક દાવની ખુબી તે રાજકીય ઉસ્તાદને આવડતાં; કેવી રીતે કયે રસ્તે તે મહાત થશે તેની તેના દુશ્મનને જરાએ ખબર પડતી નહીં અને બધાં હથીયાર, બધા દાવ હીંદી ગૌરવની વૃદ્ધિ કરવા માટે વપરાતાં.

તેની દરેક પ્રવૃત્તિનું અંતિમ લક્ષ્ય લોકની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા હતું. તે માટે શિવાજીનો ઉત્સવ રચાયો–ગણપતિનાં સરઘસો યોજાયાં– "કેસરી"ની ગર્જનાઓ થઇ–હડતાળો પડી ને સંકેલાઇ–કૉંગ્રેસ તુટી અને લ્હેાાઈ–અંગ્રેજી મજુર પક્ષ હાથ પર લેવાયો અને "કોંગ્રેસ ડેમોક્રેટીક પાર્ટી"ની સ્થાપના થઇ. જીવનભર હીંદી લોકના પ્રભાવની પ્રતિમા-રુપ તે રહ્યો. લોકો તેને પૂજતા, તેના ચરણની રજ માથે ચઢાવતા, તેની આરતી ઉતારતા, તેના નામનો જયઘોષ કરતા; અને તેમના ગૌરવ-ને મૂર્તિમંત કરી તે દિશાઓ કંપાવતો. તેના માનસિક બળને માટે રાજકીય ક્ષેત્ર પુરતું નહોતું. તેણે મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કર્યો; વેદના વારાના સમયનું સંશોધન કર્યું. ગીતામાં રહેલું રહસ્ય તારવી કાઢયું. તે સાહિત્યકાર હતો, પ્રાચીન વિદ્યાનો અભ્યાસી હતો, વેદાંતી હતો. મ્હારાષ્ટ્રને તેનો વિયોગ અત્યંત સાલશે. પુનાનો પ્રતાપ ફરીથી પરવાર્યો. મહારાષ્ટ્રીય જીવનને સચેતન કરનાર સવિતાનો અસ્ત થયો.

પુનાના બ્રાહ્મણોનું પ્રાબલ્ય હવે ઇતિહાસમાં ડટાઈ ગયું. હવે રાજકીય મુમુક્ષો પ્રેરકમંત્રની આશા રાખતા પુના તરફ ફરશે નહીં; સરકારના પાગીયાઓનાં કાર્યક્ષેત્રમાં પુનાનું સ્થાન માત્ર નામનુંજ રહેશે. શિવાજી મહારાજ ને નાના ફડનવીસના અમર અંશો પોતાની ત્રિપુટીની ત્રીજી વ્યક્તિને અમર લોકમાં પાછી આવતી જોઇ દેશના દુર્ભાગ્ય પર આંસુ સારશે. આ પ્રતાપી દેશભક્તનું એક ચિત્ર નજર આગળ ખડું થાય છે; અને ભવિષ્યના ઇતિહાસકારની નજર આગળ પણ

તેજ રહેશે. પોતાને પ્રજાના પિતા માનનારાઓ, ધન ને આબરુની સમૃદ્ધિમાં શાણાઓની સભા હીંદને નામે બોલતી. હીંદ, ખરું હીંદ તેમની છાયા નીચે, તેમનાથી અસંતુષ્ટ બની આ સભામાં પોતાની ઊર્મિઓ દર્શાવવા ઇચ્છતું, પણ કોઇ તેમ કરવા દેતું નહીં. એક તરફ હતા લોકસ્વાતંત્ર્યનો ઝુંડો પકડી સ્વાધિકારમાં પ્રમત્ત મહાપુરુષો; બીજી તરફ લોકની આંખની કીકીસમા લોકબળે બનેલા પ્રબળ લોકનાયકો. સવાલ એ હતો કે હીંદના પ્રતિનિધિઓ કોણ—આ મહાપુરુષો કે આ લોકનાયકો ?

સુરત કોંગ્રેસના સમરાંગણની અદ્ભુત રચના કોણ વીસરી શકે ? મહીનાઓ થયા વાતાવરણમાં વીજળી હતી. અવારનવાર તણખાઓ બહાર પડતા. દરેક જણ વિચાર કરતું કે આ કોંગ્રેસમાં થશે શું ?

સર ફીરોજશાહ, સુરેન્દ્રનાથ વગેરે પ્રજામતના ઇજારદાર ગણાતા. કોંગ્રેસ તેમના હુકમે નાચતી. વર્ષોની સેવા ને વર્ષોની સત્તા—આ બે હક્કથી તેઓ પોતાનો શબ્દ તેજ બ્રહ્મવાક્ય એમ માની બેઠા હતા. પાસે લોકમતનો સાગર ઘુઘવાટ કરતો, "કેન્યુટો"ના આદેશની મશ્કરી કરતો હતો. આ સાગરના બે મહાતરંગો હતા. મહારાષ્ટ્ર નાયક તિલક અને નવીન બંગાલનો વિધાતા અને નવી રાષ્ટ્રીયતાનો અવતાર અરવિંદ ઘોષ.

સર ફીરોજશાહને ફરમાને કોંગ્રેસ નાગપુરથી ડાહ્યા ગુજરાતના શાંત શહેર સુરતમાં આવી. ત્યાં ફીરોજશાહી હતી. ત્યાં કોની મગદુર હતી કે હીંદમાં પ્રસરતું નવું વાતાવરણ લાવી શકે ? તિલક, અરવિંદ ને લજપતરાય પણ આવ્યા ને દિવસો પહેલાં વાતાવરણ તેજોમય કરવા લાગ્યા. બાલાજીના ટેકરા પરની સભાઓથી કોણ અજાણ છે ?

જ્યારે કોંગ્રેસ મળી ત્યારે દરેકના જીવ ઉંચા હતા, દરેકની આંખો ઉત્સુકતાથી ભરેલી હતી. સ્વાગતકારિણી સભાના પ્રમુખનું ભાષણ વંચાતાંજ તોફાનનો ગડગડાટ થવા લાગ્યો. પ્રમુખની ચુંટણીની

દરખાસ્ત થઈ—સુરેન્દ્રબાબુની ગર્જના ગાજી રહી—લોકસમૂહ ધુધવાયો—ઘુમરાણુ થઈ રહી–'હા—ના' ના નાદો ગગન ભેદવા લાગ્યા.

સુરેન્દ્ર બાબુએ વાક્પાટવની અવધિ કરી પણ લોકમત પર અંકુશ મુકાયો નહીં; તિલક મહારાજ પ્રમુખની ચુંટણીની દરખાસ્ત પર સુધારો મુકવા ઉઠ્યા.

સત્તામાં પ્રમત્ત બનેલા કોંગ્રેસના કાર્યવાહકોએ તેમને રોકયા પણ તે રોકાયા નહીં. ચારે તરફ તોફાન ઉછળ્યું, ડંડા ઉછળ્યા, ઘુમરાણુ થઇ રહ્યું. વ્યાસપીઠ પર લોકસત્તાની ધ્વજા તેણે રોપી, બીનજવાબદાર સત્તાનો કોંગ્રેસમાં અંત આવ્યો. લોકશાસનનો અંતે વિજય થયો.

વ્યાસપીઠ પર ઉભેલા બાળગંગાધરનું મુખ્યુવિનાશ કાલે ઉગ્ર થયેલાં ગંગાધર સમું મારા સ્મરણમાં રહી ગયું છે; અને ઇતિહાસકાર પણ તેને ચીતરશે એજ બેહુદી સત્તાને સંહારનાર ધૂર્જટિરુપે.

અરવિંદ ઘોષ

મારા જાણવા પ્રમાણે અરવિંદ ઘોષનાં લખાણોમાંનાં કેટલાંકને ગુજરાતીમાં પુસ્તકરુપે પ્રગટ કરવાનો આ પહેલો પ્રયત્ન છે.

આ જમાનામાં બનાવો એટલા ઝડપથી બને છે કે અરવિંદનું નામ ભૂતકાળનું થઈ ગયું છે. થોડાંક વર્ષો પૂર્વે એ વડોદરા કૉલેજમાં અમારા પ્રોફેસર હતા; બારીસાલ કોન્ફરન્સ પછી વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડતાં એમણે આપેલા ભાષણના પડઘા હજુ મારા કાનમાં પડી રહ્યા છે; સુરતમાં તેના મેળાપનાં મને તાજાં સ્મરણો છે; 'વન્દેમાતરમ્'નાં ઉત્સાહપ્રેરક લખાણોની દર અઠવાડીએ જોવાતી વાટ હજીએ યાદ આવે છે.

અને છતાં એ સમયના અરવિંદ બાબુ લગભગ ભુલાઈ જવા લાગ્યા છે. યુરોપીય ઘોર વિગ્રહ, હીંદની સચેત થયેલી આશાઓ ને તેનો વિનાશ, મોન્ટેગ્યુનો અસાધારણ પ્રયત્ન ને તેને પરિણામે હીંદને મળેલું નવું રાજ્યતંત્ર, રૉલેટ એક્ટનો કેર ને તેનો પંજાબમાં થએલો પ્રતિશબ્દ, અને ગાંધીજીના અસહકાર મંત્રનો દિગ્વિજય—આ વસ્તુઓની વિશાળ છાયાઓએ અરવિંદના સમય વચ્ચે પડદો કર્યો છે, ને રેખાઓને ઝાંખી કરી ભૂતકાળમાં ભેળવી દીધી છે. અને પૉંડીચેરીનો યોગેન્દ્ર આત્મસિદ્ધિની શોધમાં મથી રહ્યો છે.

પણ અરવિંદનો સંદેશો જેવો પંદર વર્ષ પહેલાં હતો તેવોજ આજે ઉપયોગી છે. રાષ્ટ્રધર્મના મહામંત્રનો તે દ્રષ્ટા હતો. હીંદના ઇતિહાસમાં પહેલી વખત ધર્મથી, સંપ્રદાયથી, પ્રાંતિક પ્રેમથી નિરાળો રાષ્ટ્રધર્મ એણે શીખવ્યો; અને શુદ્ધ અને સબળ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અનુભવવાના લહાવા લેતાં હીંદીવાનોને શીખવ્યું. ધગધગતા લાવા સમા એના લેખોએ ચારે દિશામાં, પ્રાંતિકતા, જાતિવિરોધ, ધર્મવિરોધના સંસ્કારોને બાળી મુકયા.

બંગાલના ભાગલા વખતની ચળવળમાં ભાગ લેનાર બધા આગેવાનો—સુરેન્દ્રનાથ, પાલ, અશ્વિનીકુમાર ઘોષ—માં અરવિંદનું સ્થાન નીરાળું હતું. તેનો ઉદ્દેશ નિઃસ્વાર્થ હતો; તેની નજર રાષ્ટ્રકર્તાની હતી; તેનો પ્રયાસ ભગીરથ હતો. તે સામાન્ય આગેવાન નહોતા—પણ આર્યસંસ્કૃતિના સનાતન અગ્નિને સતેજ રાખનાર અગ્નિહોત્રી હતા.

આર્યસંસ્કૃતિના જીવનમાં ઘણી વખત એવા પ્રસંગ આવ્યા છે કે જ્યારે પરસંસ્કારે તેના પ્રાણ કાઢવાની તૈયારી કરી હોય; પણ તેવે વખતે હંમેશાં આર્યસંસ્કૃતિએ એક મહાપ્રયત્ને પ્રતાપી વ્યક્તિઓ પ્રકટાવી છે, અને પરસંસ્કારના મોહ ને પ્રાબલ્ય નષ્ટ કરી, તેમનો પોતાના અંગ તરીકે પોતાનામાં સમાવેશ કર્યો છે. યુરોપીય સંસ્કારના પ્રાબલ્યને વશ કરવા, આર્યસંસ્કારનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા આપણા દેશમાં જે મહાત્માઓ પ્રગટ થયા છે તેમાં દયાનંદ, વિવેકાનંદ, અરવિંદ અને ગાંધીજી—એ ચાર આર્યસંસ્કૃતિની પ્રાગતિક પુનઃસિદ્ધિ કરવામાં સાધનભૂત થયા છે. આ ચારમાં અરવિંદનું સ્થાન વિચારવું જોઇએ. દયાનંદનો મંત્ર આપણા ઐતિહાસિક સાતત્ય (Historic continuity) નું આપણને ભાન કરાવવું એ હતો. વિવેકાનંદે આપણા સંસ્કારની સમૃદ્ધિમાં ગર્વ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો હતો. પણ અરવિંદ આપણને એક ડગલું આગળ લઇ ગયા.

રાષ્ટ્રને ઇશ્વર તરીકે પુજવો, તેના ભૂત, વર્તમાન ને ભાવિનું ગૌરવ વધારવું, તેની ખુબીઓને બહાર લાવવી, ને તેનાં દૂષણોને વિસારવાં એ શીખ

એ સદાએ દેતા. આપણી સંસ્કૃતિ સચોટ અને સબળ સ્વરૂપ પકડે, હીંદીઓને પ્રતાપી ને દુર્જય કરે અને દેશની અંદર ને બહાર પોતાની સત્તા બેસાડે એવો એનો સંદેશ હતો. દરેક રીતે, દરેક પ્રકારે, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ખીલે, દરેક ક્ષેત્રમાં આપણા રાષ્ટ્રીય ગૌરવ ને મહત્તાનું આપણને ભાન થાય એ એમનું અંતિમ લક્ષ્ય હતું.

આ લક્ષ્ય સધાય તે પહેલાં પરસત્તા કરતાં પરસંસ્કારનો બહિષ્કાર થવો જોઇએ, એમ તે માનતા હતા. જ્યાં સુધી પરદેશી માલનો ને પરસંસ્કારનો બહિષ્કાર થાય નહીં, ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય સ્વમાન કે અસ્મિતા પ્રગટે નહીં એમ તેમનો સિદ્ધાન્ત હતો. અને તેથી "Boycott"–"બહિષ્કાર"ને તે અનુપમ હથીઆર ગણાતા.

વર્ષો થયાં આત્મનિર્ણિત એકાંત અરવિંદ ભોગવે છે; અને આપણા આધ્યાત્મિક ગૌરવના સાક્ષીભૂત સંદેશા અવારનવાર પોંડીચેરીથી પ્રગટ થાય છે. પંદર વર્ષ પર અરવિંદ હતા તે હાલ છે નહીં; પહેલાં તેમના સિદ્ધાંતો હતા તે અચળ રહ્યા છે કે કેમ એ શંકાભરી વાત છે. એ પાછા આવે તો શો મંત્ર ઉચ્ચારશે એ પણ કળી શકાય એમ નથી. છતાં ઘણીવાર આખા દેશની નજર પોંડીચેરી તરફ ફરે છે, ને કૈંક અદ્‌ભુત નવીન આશા રાખે છે. પોલ રીશાર એને "એશીઆનો ભાવિ નેતા" લેખે છે; ઘણા એને હીંદના ભાવિનો અવતાર લેખે છે; પણ અમેયને શબ્દથી માપવાના પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. અરવિંદના જુના રાજકીય વિચારો હાલની પરિસ્થિતિને લાગુ પડે કે કેમ, અને વ્યવહારમાં ઉતારાય કે કેમ એ જુદી વાત છે; પણ આવા એક મહાત્માના લેખનું ગુજરાતી પ્રગટ થાય, અને તેની ભાવનાઓ ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ રજુ થાય એ આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનું રહસ્ય સમજવા માટે તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વદેશીય વિકાસ માટે જરુરનું છે.

આ સંગ્રહમાં થોડાકજ લેખો આપ્યા છે. મને આશા છે કે ભાઈ ઇન્દુલાલ બીજા લેખોનો સંગ્રહ બહાર પાડી અરવિંદાવલી પુરી કરશે.

ગામદેવીનો મહાગુરુ

મહાત્મા ગાંધી વીશે કૈં લખવાનું ભાઇ હાજી મહમ્મદનું આમંત્રણ સ્વીકારતાં કલમ ધ્રુજે છે. પૂર્વાશ્રમના ધારાશાસ્ત્રી–દક્ષિણ આફ્રીકામાં થયેલા હીંદી ધર્મયુદ્ધના વિજયી નેતા–રાજકીય પ્રવૃત્તિથી તટસ્થ છતાં રાજકીય ઉત્સાહના અપ્રતિમ પ્રેરક– તેમના અનુયાયીઓના "બાપુજી" ને અજ્ઞાત ગુજરાતીઓના "શ્રીસત્યનારાયણના અવતાર–મી. મોન્ટેગ્યુના "મિત્ર" અને પંજાબની લશ્કરી અદાલતના "મુખ્ય કાવત્રાબાજ"–સ્વદેશી ને સત્યાગ્રહ ધર્મના ધુરંધર–ને આદર્શ ત્યાગી, તેની રુપરેખા ટુંકા લેખમાં એક સાધારણ લેખિની કેમ આપી શકે?

કોઇક વખત કોઈક લોકો તેને હસે છે, તેની પ્રવૃત્તિઓ વખોડે છે, તેનાં વચનો ઠાલાં માને છે; છતાં તેને નામે માન ને હેતની લાગણીઓ ઉછળે છે, તેના વચને બધા વિચાર કરવા લાગે છે.

તેમનામાં મને અંધશ્રદ્ધા નથી; તેમની બધી પ્રવૃત્તિ કે તે પ્રવૃત્તિના બધા પ્રકાર મને પસંદ નથી; તેમનું સ્વદેશી વ્રત પુરાણું ને તેમનો સત્યાગ્રહ પ્રતાપમાં ઝાંખો દીસે છે. છતાં જેમ બીજા નેતાનાં વચનો ને કર્તવ્યની તુલના કરું છું તેમ એમની થઈ શકતી નથી; તેમને નામે માથું નીચું નમાવી, માત્ર મુગા રહેવાનું મન થાય છે. આમજ બીજાને થતું હશે.

કમલપત્ર પરથી જેમ પાણી સરી જાય તેમ ટીકાઓ, પ્રતિપક્ષીઓ તેને સ્પર્શે છે ને સરે છે. પ્રજાજીવનની અનેક ઊર્મિઓને સરજાવનાર તે ઊર્મિઓથી અસ્પર્શ્ય રહે છે. લોક ગમે તે કહે, પરિણામ ગમે તે આવે, પણ ગામદેવીનો મહાગુરુ નિશ્ચલ ભાવનાને સીધે, નિઃસ્વાર્થી પંથે ચાલ્યો જાય છે—ને પ્રધાનો ને ગવર્નરો, નરવીરો ને નરનાયકો માર્ગ આપે છે; ને આખી અવની પર એક જ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે—એ ગાંધીજી છે કોણ?

એ પ્રશ્ન ગંભીર છે; એનો જવાબ "નવજીવન" ને "યંગ ઇન્ડીયા" આપશે, સરકારની મીનીટો ને ખાનગી મુસદ્દાઓ આપશે, હીંદનું હાલનું જીવન ભવિષ્યનો ઇતિહાસ આપશે. એ પ્રશ્ન પુછનાર પાઇલેટની માફક પ્રશ્ન પુછી ચાલ્યો જઈ શકશે નહીં.

એ ગાંધીજી છે કોણ?

તે યોગી છે; वितरागभयक्रोधः છે; સામાન્ય હૃદયની ઊર્મિઓ ને આકાંક્ષા એમનામાં વિરમી ગઈ છે; એમનામાં ભાવનાથી, સ્વદેશપ્રેમથી નીરાળી અસ્મિતાનો લોપ થયો છે; ઇશ્વરી મહાતત્ત્વોની માફક, વીજળીની માફક, સાગરની માફક તે નિર્વિકાર છે; અનન્ત કર્તવ્યપરાયણતામાં સદાએ મચી રહે છે. તેમની બુદ્ધિ નિર્મળ છે. માત્ર સત્યજ પેખવાની તેમને લાલસા છે.

તે સ્વાશ્રયનો અવતાર છે—પોતાને, દરેકને, દરેક રાષ્ટ્રને તે आत्मन्येव आत्मना तिष्ठ રાખવા માગે છે. દરેક સ્ત્રી પુરુષ પોતાના જેટલું તૈયાર કરી પહેરે ઓઢે, ખાયપીયે, દરેક રાષ્ટ્ર પોતાને જોઇતી ચીજો ઉપજાવે ને તેનો ઉપભોગ કરે—આ એમનો મહામંત્ર છે. તેને પરિણામે તે રાષ્ટ્રીયતાના પરમભક્ત છે; રહેણી ને કરણીમાં, ભાવના ને વિચારમાં હીંદુ છે; પરદેશી સામગ્રી ને સંસ્કૃતિઓનો નિષેધક છે; રાષ્ટ્રજીવનમાં સ્વભાષા ને સ્વસંસ્કાર વિકસાવવા મથે છે; આર્થિક ઉન્નતિ કરવા પરદેશી ચીજોના બહિષ્કાર કરતાં સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપવામાં તે માને છે; લોકજીવનમાં લોકમતનોજ અંતિમ આધાર હોવો જોઇએ ને લોકબળેજ મુક્તિ મળે છે એ એમના સિદ્ધાંતો છે. આ સિદ્ધાંતો,

આ ભાવનાઓ તે માત્ર ઉચ્ચારતા નથી પણ પોતાના ને પારકાના જીવનમાં ઉતારે છે. પ્રયત્નની મુશ્કેલી કે પરિણામના ગાંભીર્યનો તેમને ડર નથી. હીંદીનો રાષ્ટ્રીય* ભાષા તરીકે, ગુજરાતીનો પ્રાંત ભાષા તરીકેનો અધિકાર એમને લીધે "વ્યવહારુ" રાજ્યનીતિના પ્રશ્નો થઈ પડ્યા છે; પુરાણા રેંટીઆનો પુનરુદ્ધાર–જે એક વખત અશક્ય ને હાસ્યજનક મનાત–તે સિદ્ધ થઇ ચુક્યો છે; ધોતીયું ને ઉઘાડા પગમાં મનાતી અધમતા વિસરાઈ ગઈ છે.

તે સત્યાગ્રહ સેનાના નાયક છે. નિષ્કામ કર્મયોગ, બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા સંકલ્પમાં નિશ્ચલતા, પોતાના હક્કને માટે અણયુદ્ધ ને તપશ્ચર્યા—આ ભાવનાઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં મૂર્તિમંત કરવાનો યશ એમને છે. પહેલાં એ ભાવનાઓ વીશે લખાણ થતાં, ભાષણ થતાં; એ ભાવનાને પ્રભાવે ધ્રુવો પોતે ઈન્દ્રાસન ડોલાવતા, સતીઓ પોતે સૂર્યનો રથ રોકતી; પણ કોઇએ બીજાને પ્રેરી તેની પાસે એવું કૈં કરાવ્યું હોય એમ સાંભળ્યું નથી. આજે ગાંધીજી હીંદી પ્રજાને એ કરવા પ્રેરે છે. સત્યાગ્રહની ભાવના સમાજજીવનમાં આવી છે અને રહેશે. જેમ બેન્જામીન ફ્રાન્કલીને વીજળી અવની પર ઉતારી તેમ સત્યાગ્રહનું નૈતિક બળ ગાંધીજીએ સામાન્ય રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં આણ્યું છે. એ પોતે સત્યાગ્રહ સેનાના પ્રેરક ને નાયક છે ખરા; પણ દીલ્લીથી એમને પાછા લાવવામાં આવ્યા તે પછીનાં એમનાં જાહેરનામાં ને વર્તન પરથી તે સેનાના યોદ્ધા છે કે નહીં એ સવાલ ઘણી વખત હું મારી જાતને પૂછું છું; અને જો કે જવાબ "ના" આપવાનો વિચાર થાય છે, છતાં એ મહાપ્રતાપી વ્યક્તિની આટલી ટુંક વખતમાં તુલના કરવાનું સાહસ કરવા હું માગતો નથી.

હીંદ જેવા નિર્ધન, દુર્ભાગી, સૈકાઓથી ગુલામગીરીમાં પડેલા દેશના નિર્માલ્ય સ્ત્રીપુરુષો પર જેવો ગાંધીજીએ પોતાનો પ્રભાવ પ્રસાર્યો છે, એવા કોઇ બીજાએ આધુનિક સમયમાં પ્રસાર્યો નથી; અને એ પ્રભાવ જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ જાહેરજીવન વધારે શુદ્ધ ને સ્વાર્થત્યાગી, જનસમૂહનું ચારિત્ર્ય મહત્ત્વાકાંક્ષી ને પ્રતાપી થતું જશે એમ ખાત્રી લાગે છે; માત્ર બીક

મને એક જ લાગે છે, કે જો ગાંધીજીના કેટલાક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોની છાપ અણસમજુ વર્ગ પર જુદી પડશે, જો નિર્માલ્યતા એટલે જ અહિંસાભક્તિ એમ સમજાશે, નિર્બળતામાં પાછું હઠવું એજ મુત્સદ્દીપણું મનાશે, પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન ને તેનાં સાધનોનો તિરસ્કાર તેમાં જ રાષ્ટ્રીયતા સમાએલી ગણાશે તો પ્રશંસનીય પરિણામ ભાગ્યેજ આવશે એમ મારું માનવું છે.

આટલું જ લખી, જે મહાત્માના પ્રતાપી કર્મયોગથી ગુજરાત ને હીંદ આજે સકારણ ગર્વ ધરે છે તેની ભાવના અને પ્રયત્નોને વિજય ઇચ્છી આ લેખ સંપૂર્ણ કરીશ.

"સૂરિ અને સમ્રાટ્"

મને મુનિ વિદ્યાવિજયજીએ પોતાના પુસ્તકનો ઉપોદ્‌ઘાત લખવાનું કઠણ કામ સોંપ્યું, ત્યારે મને સ્વાભાવિક રીતે ક્ષોભ થયો. થોડાં વર્ષ પર જ્યારે મારી 'પાટણની પ્રભુતા' બહાર પડી, ત્યારે જૈન ધર્મનો હું દ્વેષી છું, તેવી છાપ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો; અને તે છાપ જો કાયમ રહી હોય, તો મુનિજીનું પુસ્તક કંક લોકપ્રિયતા ખુએ, એવો ડર મને લાગ્યો; અને તેથી આ કામ કોઇ બીજાને સોંપવાની તેમને અરજ કરી. પણ તેમનો આગ્રહ નિશ્ચલ હતો; અને આખરે મારે આ કામ માથે લેવું પડ્યું. તે છાપ કાયમ રહી છે કે નહીં, મેં પુરાણા જૈન ઇતિહાસસાહિત્ય વીશે બાંધેલા મારા અભિપ્રાયો વાસ્તવિક છે કે નહીં, એ વીશે કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના સોંપેલું કામ પુરું કરવાની હું રજા લઇશ.

આ પુસ્તક એક અત્યંત સ્તુત્ય પ્રયત્ન છે. જૈન સાહિત્યમાં છુપાયેલા ઇતિહાસને મહામહેનતે છતો કરવો, તે ભગીરથ કાર્ય ગુજરાતના ઇતિહાસકારો આગળ પડ્યું છે. અને જેટલે અંશે તે કાર્ય થશે, તેટલેજ અંશે ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ લખાશે; કારણ કે એ સમયનાં ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મુખ્ય જૈન સાહિત્ય છે.

આ પુસ્તકમાં મુનિ વિદ્યાવિજયજીએ અથાગ શ્રમ લઇ, જે મહાન જૈન સાધુએ શહેનશાહ અકબરને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો હતો, તેના જીવન અને સમયનો ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે. ઐતિહાસિક સાહિત્યની ભાવના નજર આગળ રાખી કર્તાએ બીજાં ઐતિહાસિક સાધનોની મદદ લીધી છે, બન્યું ત્યાં સુધી નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસકારના દૃષ્ટિબિંદુથી સત્યનું સંશોધન કર્યું છે. અને પરિણામે આ પુસ્તકને ધર્માંધતાના દોષમાંથી બચાવી ઇતિહાસની પંક્તિમાં ઘણે અંશે લાવી મુકયું છે. લેખક પોતે જૈન સાધુ છે. પુસ્તકના નાયક મહાન જૈન ગુરુ હતા. સાધનો ઘણે ભાગે પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં દટાયેલાં હતાં. આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં લેખકને જેટલું અભિનંદન આપીએ તેટલું ઓછું છે.

આ વિષય મી. વેન્સેંટ સ્મીથના લેખોએ, અને ખાસ કરી તેણે રચેલા 'અકબર' નામના પુસ્તકે સરલ કરી દીધો છે. તે ઇતિહાસકાર લખે છે કે "અકબરના વિચારો ને રાજ્યનીતિ પર જે પ્રભાવ જૈન આચાર્યોએ પાડ્યો હતો, તેના પ્રાબલ્યની ઇતિહાસકારોએ નોંધ લીધી નથી. તે જૈન મહાત્માનાં વચનો એવા ધ્યાનથી સાંભળતો કે તે જૈન મતાવલંબી થયો છે, એમ જૈન લેખકો ગણતા; અને ૧૫૮૨ પછીનાં તેનાં ઘણાં કામો કેટલેક અંશે સ્વીકારેલા જૈન મતને લીધેજ થયાં છે. આ બીનાઓનો વહેમ પણ એલ્ફીન્સ્ટન, વૉન નોઅર અને મેલીસનના પુસ્તકોના વાચકોને ભાગ્યેજ પડે. અબુલ ફજલની લાંબી ટીપમાં લખેલા તે સમયના ત્રણ મહાસમર્થ વિદ્વાનો —હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય નામક જૈન ગુરુઓ અથવા ધર્માચાર્યો હતા. આ વાત બ્લોકમેન પણ જોઇ શકયા નથી. આ ત્રણમાં જેનું નામ પ્રથમ આપ્યું છે, તે ત્રણેમાં અગ્રગણ્ય હતા; અને અકબરને જૈનમતાવલંબી કરવાનું માન તેમને છે, એમ જૈન લેખકો માને છે, અને અબુલ ફઝલ તેને વિદ્વાનોના પાંચ વર્ગમાંના પ્રથમ વર્ગમાં, શેખ મુબારક

વગેરે બીજા ચુનંદા વીશ વિદ્વાનો કે જેઓ 'બંને દુનીઆનાં રહસ્યો સમજે છે'. તેવાની પંક્તિમાં મુકે છે."

પણ મુખ્યત્વે કરીને આ પુસ્તકોનો આધાર હેમવિજયના "વિજય-પ્રશસ્તિ કાવ્ય" પર, પંડિત દેવવિમલકૃત "હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય" પર અને કવિ ઋષભદાસકૃત "હીરવિજયસૂરિ રાસ," પર રાખવામાં આવ્યો છે. સ્મીથે જ્યાં માત્ર માર્ગ દેખાડ્યો છે, ત્યાં વિદ્યાવિજયજીએ સંપૂર્ણ માહીતી આપવાનું કામ હાથ ધર્યું છે.

જુના જૈનપ્રબંધો અને રાસોના આધાર પર ઇતિહાસ રચવો, એ લગભગ અશક્ય કામ છે; કારણ કે એ સાહિત્ય સાધારણ રીતે માત્ર એકપક્ષી, અવિશ્વસનીય સાધન પુરાં પાડે છે. આ પ્રબંધો ને રાસો માત્ર જિનશાસનની કીર્તિ વધારવાના અને મહાન જૈનોનાં આદર્શ જીવન શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક આગળ રજુ કરવાના હેતુથી ચુસ્ત જૈન લેખકોએ લખ્યાં છે. અને તેમાં ઇતિહાસને ઉપયોગી સામગ્રી કેટલી છે, તે પારખવા તેમાં નીચે આપેલાં લક્ષણો કેટલે અંશે છે, તે જોવું જરુરનું થઈ પડે છેઃ–

(૧) ઇતિહાસની વસ્તુ જે સમયમાં ને સ્થળે બની હોય, તેનાથી લેખકનાં સમય અને સ્થળ જેટલે અંતરે હોય, તેટલો લેખ ઓછો વિશ્વાસપાત્ર ગણાવો જોઇએ. ઘણાખરા લેખો પ્રચલિત દંતકથાઓ ઉપરથી લખાએલા છે; અને આ દંતકથાઓમાં રહેલો સત્યનો અંશ સ્થળ ને સમયનો અંતર થતાં ઓછો ને ઓછો થતો જાય, એ સ્વાભાવિક છે.

(૨) આ લેખમાં જિનશાસન કે શ્રાવકવર્યોની કીર્તિ વીશે જે હકીકતો હોય તે અતિશયોક્તિ ભરી અને શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકવૃંદના લાભ માટે જ લખાયેલી હોવાથી જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર પુરાવાની મદદ ન મળે, ત્યાં સુધી સર્વાંશે માન્ય રાખવા લાયક હોતી નથી.

(૩) આ લેખમાં જૈનેતરો વીશે કે જૈનમતની કીર્તિ ઝાંખી કરે એવું કૈં હોય, તો તેમાં ખરી હકીકત સમાઈ રહેવાનો વધારે સંભવ હોય છે.

(૪) આ લેખોમાં જ્યાં પટ્ટાવલી હોય કે જ્યાં વર્ષ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યાં હોય, તે ઘણુંખરૂં સાચાં હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે સાધુઓ એ બાબતમાં ઘણા ચોકસ હતા એમ લાગે છે.

જે પુસ્તકોને આધારે આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, તે ઘણુંજ વિશ્વાસપાત્ર લાગે છે. એમાંના "વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય"ના કર્તા હેમવિજય અને "કૃપારસકોશના"ના કર્તા શાંતિચંદ્ર બન્ને નાયક હીરવિજયસૂરિની જોડે અકબરના દરબારમાં હતા. 'હીરસૌભાગ્ય' ના કર્તા દેવવિમલગણિ તે, હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય સિંહવિમલના શિષ્ય હતા. આ સિંહવિમલ પણ ગુરુની સાથે અકબરના દરબારમાં હતા. અને ગુજરાતી કવિ 'હીરવિજયસૂરિરાસ'ના કર્તા ઋષભદાસ કવિ પણ હીરવિજયજીના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ, જે ગુરુના મૃત્યુ પછી સંવત ૧૬૫૨ માં પટ્ટધર થયા, અને જેને ગુરુએ પોતાને બદલે અકબરના દરબારમાં મુકયા હતા, અને જેને "આઇનિ-ઈ-અકબરી" "વિજયસેન-સૂરિ"ના નામથી આલેખે છે, તેના શિષ્ય હતા. જો કે રાસ દેવવિમલના "હીરસૌભાગ્ય" ઉપર રચેલો છે, છતાં કવિને હકીકત જાણવાની તક એવી હતી કે તેણે આપેલી વિગત વિશ્વાસને પાત્ર થયા વિના રહે નહીં.

આ ઉપરાંત જે પુસ્તકોની મદદ લેવામાં આવી છે, તે પણ લગભગ તેજ સૈકામાં છે.

(૧) પદ્મસાગરનું 'જગદ્ગુરૂ કાવ્ય'. સંવત ૧૬૪૬.
(૨) પંડિત દયાકુશળનો "લાભોદયરાસ." સંવત ૧૬૪૯.
(૩) લાહોરના પંડિત જયસોમનું 'કર્મચંદ્રચરિત' સંવત ૧૬૫૦.
(૪) લાહોરના કૃષ્ણદાસ કવિની 'દુર્જનશાલબાવની'. સંવત ૧૬૫૧.
(૫) ગુણવિનયજીની "કર્મચંદ્ર ચોપાઇ". સંવત ૧૬૫૫.

(૬) દર્શનવિજયજીનો 'વિજયતિલકસૂરિરાસ,' ૧ અધિકાર સંવત ૧૬૭૯.

(૭) ઋષભદાસ કવિનો "મલ્લીનાથરાસ" સંવત ૧૬૮૫

(૮) ગુણવિજયજીની 'વિજયપ્રશસ્તિ પર ટીકા.' સંવત ૧૬૮૮

(૯) દર્શનવિજયજીનો 'વિજયતિલકસૂરિરાસ,' ૨ અધિકાર સંવત ૧૬૯૭.

ઉપર જણાવેલા ચારમાંનું બીજું લક્ષણ પણ આ લેખોમાં જડે છે. આ લેખોમાં આપેલી બીનાને કસોટીએ ચડાવવાનાં સ્વતંત્ર સાધન પણ પુષ્કળ છે, જેવાં કે 'આઈનિ-ઈ-અકબરી' અકબરનાં ફરમાનો વગેરે. આ સાધનોનો પણ ઉપયોગ વિદ્યાવિજયજીએ બહોળે હાથે કર્યો છે.

આ બે લક્ષણો આવી સારી રીતે આ મૂલ લેખોમાં છે અને તેથી તેમાં સમાયલો ઇતિહાસ સત્ય અને નિષ્પક્ષપાત છે, એમ સકારણ કહી શકાય એમ છે.

આ સાધનો પરથી આ પુસ્તકની મૂલ હકીકત સિદ્ધ થાય છે. હીરવિજયસૂરિનું જીવનવૃત્તાંત, અકબરનું નિમંત્રણ, સૂરિની મુસાફરી અને આગ્રાના દરબારમાં આવાગમન; શહેનશાહની ગુરુભક્તિ ને જૈન તરફ વલણ; અને સૂરીના તરફ પક્ષપાત થવાથી શહેનશાહે બહાર પાડેલાં ફરમાનો-આ બધી વાતો હવે ઇતિહાસની ભૂમિકા પામી ગઇ છે. લેખકના શબ્દોમાં કહીએ તો-

" આચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિ, શ્રીશાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય, શ્રીભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય અને શ્રીવિજયસેનસૂરિએ અકબર બાદશાહ ઉપર પ્રભાવ પાડીને અનેક જનહિતનાં, ધર્મની રક્ષાનાં, જીવદયાનાં કાર્યો કરાવ્યાં; ગુજરાતમાંથી 'જજીયાવેરો' દૂર કરાવ્યો, સિદ્ધાચલ, ગિરિનાર, તારંગા, આબુ, કેશરિયાજી, રાજગૃહીના પહાડો અને સમ્મેતશિખર વગેરે તીર્થો શ્વેતાંબરનાં છે, એ સંબંધી પરવાનો લીધો, સિદ્ધાચલજીમાં લેવાતું મૂડકુ બંધ કરાવ્યું, મરેલ મનુષ્યનું ધન ગ્રહણ કરવાનો અને યુદ્ધમાં બંદી ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કરાવ્યો; વળી પક્ષીઓને પાંજરામાંથી છોડાવવાનું અને ડાબર તળાવમાં

ચતી હિંસા બંધ કરાવવાનું–વગેરે અનેક કાર્યો કરાવ્યાં હતાં. આ ઉપરાંત તેઓના ઉપદેશથી સૌથી મોટામાં મોટું અને સૌથી વધારે મહત્ત્વનું કાર્ય થયું હતું, તે એ છે કે બાદશાહે પોતાના સમસ્ત રાજ્યમાં આખા વર્ષમાં છ મહીના અને છ દિવસ સુધી કોઈ પણ માણસ કોઇપણ જીવની હિંસા ન કરે, એવા હુકમ બહાર પાડ્યા હતા."

લેખકે માત્ર આ પ્રસંગોનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, એટલું જ નહીં પણ અકબરનું જીવન અને કારકીર્દી વીશે કેં ખાસ લખ્યું છે. અકબર વીશે વધુ માહીતી આપવી એ મી. સ્મીથના ઇતિહાસ પછી કઠણ કામ છે; છતાં જૈન ગુરુના સમાગમનો અને "અમારીઘોષણા" સંબંધી કેટલાક પ્રસંગોનો ચીતાર ઐતિહાસિક સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે.

ઘણે ઠેકાણે અકબરના સ્વભાવ વીશે લેખકે વિવેચન કર્યું છે. જેણે સમસ્ત હીંદ પર આણ વરતાવી હીંદુ અને મુસલમાનનું ઐક્ય સાધવા અતુલ પ્રયત્ન કર્યો, જેણે વિધર્મીઓને જીતી પોતે તેમનોજ એમ બનાવ્યું, જેણે પરધર્મી વિદ્વાનોની સાથે વિવાદ કરતાં તેમને એવીજ માન્યતામાં રાખ્યા કે પોતે તે ધર્મ સિદ્ધાન્તોનો અનુયાયી થઈ બેઠો છે—તે મુત્સદ્દી, પ્રતાપી નરેશના ચારિત્ર્યના અદ્ભુત, અવર્ણનીય રંગ શબ્દોવડે સ્પષ્ટ કરતાં ભલભલા ઇતિહાસકારોની કલમો કાંપી છે, અને નિષ્ફળ નીવડી છે. અને આવા મહાપુરુષના અનેકરંગી ચિત્રોમાંથી–અનેક સ્તબ્ધ બની રહેલા લેખકોના પ્રશંસા કરવાના કાવત્રામાંથી–તેના ખરા ચારિત્ર્યની રુપરેખા શોધી કાઢવી, એ લગભગ અશક્ય વાત છે; અને આ અશક્ય વાત શક્ય કરવા જતાં લેખકે અસંતોષકારક કે એકપક્ષી ચિત્ર આપ્યું હોય, તો તે દોષ ક્ષંતવ્યજ મનાશે, એમ હું ધારૂં છું.

લેખક વિદ્વાન જૈન સાધુ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે નૈતિક સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવાની અને અવારનવાર જુની ભાવના અને આધુનિક જમાના વચ્ચેનો વિરોધ સ્પષ્ટ કરી બે બોધવચન કહેવાની તક આવતાં પોતાની

કલમ અટકાવી શક્યા નથી. આ કારણથી કેટલાક ફકરાઓ પુસ્તકના ઐતિહાસિક સાહિત્ય તરીકેના ગૌરવને આચ્છાદે છે; અને આ પુસ્તક લખવામાં સમાયેલો લેખકનો બીજો હેતુ છતો કરે છે. અને તે હેતુ, એક જૈન મહાગુરુની નૈતિક પ્રશંસા કરતાં જૈનધર્મસિદ્ધાન્તોની મહત્તા સિદ્ધ કરવાનો છે, એમ લાગે છે. મારા માનવા પ્રમાણે લેખકનો વિચાર માત્ર ઇતિહાસ લખવાનો નથી, સાથે સાથે જૈનસાહિત્યમાં ઉમેરો કરવાનો પણ છે; અને આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં પુસ્તકના આ ભાગો અમુક પ્રકારના વાચકોને આકર્ષક પણ નીવડે, એ અસંભવિત નથી.

આ પુસ્તક પાછળનાં પરિશિષ્ટો ઘણાંજ કીંમતી છે; અને તે બધાં આપવામાં લેખકે ઇતિહાસની ઘણીજ સેવા બજાવી છે.

બધું જોતાં આ પુસ્તક ગુજરાતી ઇતિહાસના નાનકડા સાહિત્યમાં ઉપયોગી ઉમેરો કર્યા વિના રહેશે નહીં એમ હું ધારૂં છું. આપણા સાહિત્યનું આ જાતનું દારિદ્ર દયાજનક છે; અને તેના તરફ સાહિત્યકારોની બેપરવાઇ શોચનીય છે. આવી સ્થિતિમાં આવું પુસ્તક લખવા માટે લેખકને ખરેખર અભિનંદન ઘટે છે. અને તેમાં જૈનસાધુઓએ રચેલા સાહિત્યમાં દટાયેલો ઇતિહાસ જૈનસાધુ જ બહાર કાઢે, અને તે પણ વળી તેમના આચાર્ય•શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જેવા મહાત્માની પ્રેરણાથી, એના જેવું સમયનું શુભચિહ્‌ન સાહિત્યમાં બીજું ભાગ્યેજ મળશે. અને જ્યારે આવા બીજા પ્રયત્નો થશે, અને આધુનિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જુનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ થશે, ત્યારેજ ગુજરાતનું ઐતિહાસક સાહિત્ય પ્રબલ સાહિત્યને શોભારુપ એક અંગ બની રહેશે. મને આશા છે કે મુનિ વિદ્યાવિજયજી આ પુસ્તક પ્રગટ થયે બીજો કોઇ ઐતિહાસિક વિષય હાથ ધરશે, અને એમની વિદ્વત્તા, અને એમના સંશોધનના પરિણામરુપ બીજો કોઈ ઇતિહાસ બહાર પાડી ગુજરાતને ઉપકૃત કરશે.

એક અર્ઘ્ય

ગાંધીજીનો મુકદમો દુનીઆના દફતરમાં રહી જવાનો. ઇતિહાસમાં થયેલા મોટામાં મોટા સામ્રાજ્યની સત્તા—અને માનવજાતિમાં જન્મેલો એક અપ્રતિમ મહાપુરુષ, એક તરફ સર્વભક્ષી સત્તા ને શક્તિ, દુનીઆ પર દોર ને દમામ બેસાડવાની ભયંકર રાજ્યનીતિ, બીજી તરફ સર્વવ્યાપી સત્ય ને અહિંસા, દુનીઆ પરથી અન્યાય ને પશુવૃત્તિનો નાશ કરવાની ભાવના.

પણ સૂર્યાસ્તવિહોણા સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓની દુર્જય સત્તા વીફરી હતી—છતાં તે મહાત્મા, જીવનમુક્તિની શાંતિ અનુભવતો એ પ્રતિનિધિ-ઓને પોતાની ફરજ શિખવતો ઉભો રહ્યો. તેણે પોતે મી. બ્રુમફીલ્ડને શિક્ષા કરવા સુચવ્યું; તેણે પોતે તેને કહ્યું કે જે તમારે મન મોટામાં મોટો ગુન્હો છે, તે મારે મન મોટામાં મોટું સત્ય છે. શાંત યોગીના તે વાક્યમાં બ્રહ્મવાક્યની નિશ્ચલતા હતી.

ન્યાયાધીશ પોતે દીનતા અનુભવતો હતો. તે જાણતો હતો કે તે સત્તાધીશ હતો તો ખરો; પણ ગુનેહગારની સત્તાનો પાયો સનાતન સત્ય પર રચાયો હતો.

ગાંધીજીના રાજકીય અભિપ્રાયો વીશે બે મત હોય—એમને પોતાને માટે બે મત હોઈ શકે નહીં.

તેણે યોજેલા ઉપાયો ઉપયોગ વિનાના ઠરે, તેણે આદરેલાં યુદ્ધો નિષ્ફળ નીવડે, તેણે રચેલા વ્યૂહો ભાંગી જાય, તેણે આપેલી સલાહ ખોટી નીકળે—પણ તે સદાકાલ રહેવાના આર્યાવર્તના સુકાનીઓના ધ્રુવ.

આપણે તેની ઘણી સમીપ છીએ; તેણે ઉપજાવેલા તરંગોમાં ગોથાં ખાઇએ છીએ, એટલે તેની કીંમત આંકી શકતા નથી. તેણે વૃદ્ધ ભારતની રગોમાં લોહી આણ્યું છે; તેના આચાર વિચારમાં ઉત્સાહ અને પ્રૌઢતા આણ્યાં છે; તેની આંખોમાં સૂર્યનાં કિરણનાં તેજ મુકયાં છે. તેણે નીતિનો પુરાણો પંથ નવો કર્યો છે; નિર્બલ પરાધીનતાઓમાં સડતા સમાજમાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે; અને પશુવૃત્તિમાં પરવશ પડેલી જનતાને મુક્તિનો મંત્ર આપ્યો છે,—આ બધું વર્ષો વિના આપણે જોઇ શકીશું નહીં.

ગાંધીજીના અભિપ્રાયો ને આચરણ જગજાહેર છે. અને કાં તો તે પુજાય છે કે તિરસ્કારાય છે. તેની તુલના કરવાનું આ સ્થાન નથી. વ્યવહારુ રાજકીય નીતિને કે વ્યવસ્થાને બંધારણને કાટલે જોખવાનું આ સ્થાન નથી. આપણી ઝુંપડીમાં તાપથી ત્રાસતા હોઇએ કે ઠંડીમાં અકડાઈ જતા હોઇએ તો માત્ર આપણા અસંતોષ કે સંતોષના દૃષ્ટિબિંદુથી સવિતાનારાયણની મહત્તા મપાય નહીં. સનાતન સત્યનો અવતાર ને માનવજાતિના સાફલ્યની સાખ ગાંધીજી છે અને તેથી એને તો સદાયે અર્ધ્ય જ ઘટે છે. ગુજરાતે ત્રણ હજાર વર્ષે ફરી પરમ આત્મા પ્રગટાવ્યો છે. અને તે સદાય રહેવાના આર્યાવર્તના આત્મા; હીંદીઓની ઉમેદ ને આશાઓના પ્રેરક ને પ્રકાશક; તેની સંસ્કૃતિ અને સ્વાતંત્ર્યતાના પ્રતિનિધિ. અને ન્યાય ને સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવા મથતી જનતા ભવિષ્યમાં ભારતને પણ ઓળખશે એ અમર મહાત્માની પુણ્યભૂમિ તરીકેજ.

શંકરલાલ બૅંકર

શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બૅંકરને પણ ગાંધીજીની સાથે શિક્ષા કરવામાં આવી છે એ યોગ્યજ છે. આજે બે વર્ષ થયાં ગાંધીજીની મરજીએ મરજીએ, તેને ઉદ્દેશે ઉદ્દેશે જો કોઈ તનતોડ કામ કરી રહ્યું હોય તો શંકરલાલ. ગાંધીજી તો માત્ર હુકમ કાઢતા, કે ભાષણો કરતા. શંકરલાલ હુકમોનો અમલ કરનાર તેની જાદુની લાકડી હતા. તેને પ્રતાપે સભાઓ ભેગી મળતી, હડતાળ પડતી; સંસ્થાઓ ઉભી થતી, બીજા બધા કાર્યવાહકોની સેવા ઘણી છે; પણ ગાંધીજીનાં ફરમાનો સાથે તાદાત્મ્ય કરી રહેલો બીજો એવો અનુયાયી મળવો કઠણ છે. જ્યારથી ચાર અણજાણીતા યુવકોએ ૧૯૧૫ માં "Young India" કાઢ્યું ત્યારથી શંકરલાલે શાંતિ અનુભવી નથી. પૈસાદાર પિતાના પુત્ર છતાં આજે સાત વર્ષ થયાં એક પળ એની એવી નહીં ગઈ હોય કે જ્યારે શંકરલાલે તન મન ને ધનથી રાજકીય જીવનમાં ગતિ આણવા પ્રયત્ન નહીં કર્યો હોય. મુંબાઇની દરેક રાજકીય પ્રવૃત્તિ, હોમરુલ લીગની સચોટ હીલચાલ, વીલીંગ્ડન મેમોરીયલની ચળવળ, કોંગ્રેસ અસહકારી કરવાની ચળવળની મથામણ, અમદાવાદના મજુર વર્ગનો વ્યવસ્થિત ઉત્કર્ષ, અને ગાંધીજીનાં બધાં કાર્યક્ષેત્ર—એ બધામાં થોડાબોલા બૅંકરની મહેનતનો ફાળો શો હતો તે થોડાજ જાણે છે; પણ જે જાણે છે તેજ તેની કીંમત કરી શકે છે. અને કેટલાં વર્ષો સુધીનો તેની સાથેનો સહયોગ અને મતભેદ પડ્યા પછી પણ ચાલુ રહેલી મૈત્રી, એ બે અધિકારથી મારે કહેવું જોઇએ કે ગાંધીજીની જોડે કારાગ્રહનું માન ને લહાવો મેળવવાનો અધિકાર એનેજ મળ્યો છે એ યોગ્યજ છે.

રામ જામદગ્નેય

(પરશુરામ)

આર્યજીવનનો પ્રાતઃકાલ હતો. આર્યોની મુખ્ય જાતિઓ પંજાબમાં વસી હતી; કેટલીક જાતિઓએ આગળ વધી ગંગા ને યમુનાને તીરે રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં; બીજીઓ મથુરાનો પ્રદેશ છોડી છેક નર્મદાના તીર પર આવી વસી હતી. ધીમે ધીમે આ દેશના અસલ વતનીઓ–નાગલોકો, દસ્યુઓ, દૈત્યો પાછા હઠતા જતા હતા.

પણ આર્યજીવનનું કેન્દ્રસ્થાન હતું સરસ્વતી ને દૃષદ્વતીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આજના સરહીંદ જીલ્લાની આસપાસ. એજ ખરું આર્યાવર્ત હતું. તેજ આર્યોની પવિત્ર ભૂમિ હતી. ત્યાં યદુ ને પુરુ, ભરત ને ત્રિત્સુ, તુર્વસુ, અનુ ને દ્રહ્યુ, જન્હુ ને ભૃગુ જાતિઓ વાસ કરી રહી હતી. ત્યાં આર્યસંસ્કાર ને ધર્મના સ્થાપક મહર્ષિઓ–વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ ને અંગિરા, ગૌતમ ને કણ્વના આશ્રમોમાંથી નીકળતી દિવ્ય ઋચાઓનો ધ્વનિ આર્યોના ઉત્કૃષ્ટ આત્માને શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી રહ્યો હતો.

આ ભૂમિમાં જે રાજાએ સત્તા ભોગવી તે ચક્રવર્તિ; જેણે તપ આચર્યું તે ઋષિ; જેણે ઋચા ઉચ્ચારી તે મંત્રદ્રષ્ટા; જે પ્રથાઓ પડી તે

આચરણનું ધોરણ; અને જે સંસ્કારો પ્રગટ્યા તે ધર્મકર્મનાં મૂલ. અને છેક વારાણસીના તટથી તે નર્મદાના તટ સુધી પ્રસરી રહેલી બીજી આર્યજાતિઓ વિગ્રહો કરતી, રાજ્યો સ્થાપતી, આગળ વધતી; છતાં પ્રેરણા માટે, ઉત્તેજન તેમજ છેવટની શાંતિ માટે આર્યાવર્ત તરફ ફરતી.

આ આર્યાવર્તમાં રહેનાર ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ ને સંસ્કૃત ભરત જાતિના વિશ્વામિત્ર હતા. તે ઋગ્વેદની મુખ્ય ઋચાઓના કર્તા હતા. અને પુરુ અને ત્રિત્સુ જાતિના વિગ્રહમાં એકમેકની સામે અવારનવાર ભાગ લેતા. સંસ્કાર ને પવિત્રતામાં તેમની હરીફાઇ કરે એવા તો માત્ર વસિષ્ઠ મુનિજ હતા.

આ વિશ્વામિત્રના પિતા ગાધિન્ (ગાધી) જન્હુ કુલના હતા. તેને ત્યાં ભૃગુ જાતિના અને કાવ્ય કુલના ઔર્વ ઋચીક આવ્યા. ઋચીકે હજાર શ્યામકર્ણા ઘોડા ગાધીને આપી રીઝવ્યા, અને તેની પુત્રી સત્યવતી સાથે લગ્ન કર્યું.

જે ભૃગુઓના નેતા ઋચીક હતા તેઓ અગ્નિપૂજક ઋષિઓ હતા; તેઓ મંત્રજંત્ર વિદ્યામાં કુશલ મનાતા ને અથર્વ વેદ તેમનોજ ગણાતો; અને તેમણેજ અગ્નિને અવની પર આણ્યો એવો તે દાવો કરતા હતા.

તેમના એક પૂર્વજ કવિ ઉશનસ્ (શુક્રાચાર્ય) અનાર્ય જાતિના આદિ ગુરુ હતા. તે પુરુ, યદુ, અનુ, દ્રુહ્યુ, અને તુર્વસુ એ પંચજનોના મૂલ પુરુષ મનાતા યયાતિ રાજાના સસરા હતા. તેમના આચાર વિચાર આર્યાવર્તની નજરે વિશ્વામિત્ર કે વસિષ્ઠ જેવા શુદ્ધ નહોતા; પણ એ પવિત્ર પ્રદેશની બહાર જ્યાં આર્યોના સંસ્કાર ઘણા શુદ્ધ રહેતા નહીં, જ્યાં અનાર્યો જોડે સમાધાન અને સંબંધ કરવા પડતા હતા ત્યાં ભૃગુઓનું ધાર્મિક બલ ઘણું સજડ હતું.

આ ભૃગુઓ માત્ર ધર્મગુરુની પદવીથી રાચતા નહીં. તેઓ અડગ યોદ્ધા હતા, અને આર્યાવર્તમાં વસેલી ઘણી આર્ય જાતિઓની પડખે

ઉભા રહી તેઓ લડતા. યદુ, તુર્વસુ, ને દ્રુહ્યુ જાતિની તે મદદે હતા; પકથ અને શાર્યાતોના પણ તે શાગીર્દ હતા. અને જો કે આર્યાવર્તના સાંસ્કારિક જીવનમાં તેમનું સ્થાન ઉતરતું હતું ખરું, પણ ત્યાંના રાજકીય જીવનમાં તો ભાર્ગવોનું સ્થાન અનન્ય હતું.

ગાધીના જમાતા ઋચીકે સત્યવતીને વીશે જમદગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યા. જમદગ્નિ ને વિશ્વામિત્ર–ભાણેજ ને મામા– સાથે જન્મ્યા ને સાથે ઉછર્યા લાગે છે; અને ભાણેજ પણ મામાની સાથે આર્યાવર્તમાં જ રહી, ઉંચા આર્ય-સંસ્કાર પામ્યા હોય એમ જણાય છે. ઋગ્વેદમાં એક ઋચાના સહયોજક જમદગ્નિ અને વિશ્વામિત્ર બંને છે.

પણ ઋચીક ઔર્વની ખરી સત્તા ને પ્રતાપનો મહિમા તો આર્યાવર્ત બહારજ પ્રવર્તતો. સિંધુથી ભાગીરથી ને મદુરાથી નર્મદા સુધી તેની હાક વાગતી. ઋચીક ઋષિના આત્મજ જમદગ્નિ સાત્ત્વિક વૃત્તિના હતા. પિતા દેવલોક પામ્યા, તે વખતે તે ઇક્ષ્વાકુ વંશની રાજકન્યા રેણુકા સાથે લગ્ન કરી આર્યાવર્તનું નિર્મલ અને સંસ્કારી જીવન વીતાવતા હતા. તેને ચાર કે પાંચ પુત્રો હતા, જેમાં નાનામાં નાના **રામ**, જેમનો જન્મ વૈશાખ સુદ ૩ ને દિવસે થયો હતો એમ મનાય છે તે સર્વશાસ્ત્ર સંપન્ન હતા. તેની રગોમાં જગજુના અગ્નિપૂજક ભૃગુઓનું પ્રતાપી લોહી વહેતું હતું. અને ઋચીક ને સહસ્રાર્જુન જેવાએ આદરેલા ભયાનક વિગ્રહોમાં ભાગ લઇ તેમણે શૌર્ય અને મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. કાવ્યો જેવા અડગ યોદ્ધાઓનું નેતાપણું તેને કાચી વયે મળ્યું હતું. અને છતાં તે ઉછર્યા હતા વિશ્વામિત્ર અને જમદગ્નિના ખોળામાં, સરસ્વતી કે દૃષદ્વતીને તીરે, જ્યાં વાણીની શુદ્ધિ જેટલી પ્રિય હતી, તેટલીજ પ્રિય હતી જીવનની સંસ્કારિતા, જ્યાં સામ્રાજ્યોનાં સિંહાસન કરતાં પણ અધિક ગણાતું હતું ઋષિપદ અને જ્યાં આર્ય સંસ્કારોનું રક્ષણ મનાતું હતું સંસ્કારાત્મક જીવનનું સાફલ્ય.

આ યુવકની પ્રથમ કસોટી બાપે કરી. માના લોહીમાં ઇક્ષ્વાકુઓનો

સ્વચ્છંદ હતો. આર્યોએ નિર્મેલા નીતિના પંથનો તેણે ત્યાગ કર્યો. મૃત્તિકા-વતીના રાજા ચિત્રરથનો તેને મોહ થયો. આ કૃત્ય તે સમયના આર્યાવર્તના પુરુષોની જેમ શિષ્ટ જમદગ્નિને અક્ષમ્ય જણાયું. તેણે પુત્રોને શાસન કર્યું કે માતાનો વધ કરો. મોટા ભાઇઓએ તે શાસન માથે ચડાવ્યું નહીં. રામના હૃદયમાં પિતાની આજ્ઞા ને માતાની શુદ્ધિ માતૃસ્નેહ કરતાં વધારે હતાં. તેણે પિતાનું શાસન સ્વીકાર્યું. માતાનું માથું ધડથી જુદું કર્યું. આ વખતે મથુરાથી તે નર્મદા સુધીના પ્રદેશમાં ખરું જોર જે આર્ય જાતિ-ઓના સમૂહનું હતું તેનો ખરો સત્તાધીશ અનુપદેશની માહિષ્મતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે હૈહય જાતિનો સહસ્રાર્જુન બીરુદ ધારતો—અર્જુન કાર્તવીર્ય હતો.

પૂર્વમાં ચર્મણ્વતી (ચંબલ), પશ્ચિમે સમુદ્ર, દક્ષિણે નર્મદા ને ઉત્તરે આનર્ત (ઉત્તર ગુજરાત) એ આ અનુપદેશની સીમાઓ હતી.

માહિષ્મતી નગરી ભરુચથી દસબાર માઇલ પૂર્વે કે પશ્ચિમ તરફ રેવા તીરે આવી હોવી જોઇએ.

સહસ્રાર્જુનની દુર્જય સત્તાથી અસલ વતનીઓ નાગ લોકો કાંપતા હતા. તેની દરીયાઈ ફોજથી રાવણ પણ ત્રાસતો હતો. અનુપદેશમાં પહેલેથી ભૃગુઓ આવી વસ્યા હતા, એટલે શરુઆતમાં હૈહયો અને ભૃગુઓમાં મૈત્રી હતી. પણ જેવો અર્જુનનો પ્રતાપ હતો, તેવો જ તેનો ગર્વ હતો. આવા અનેક જાતિના અને આટલા મોટા સામ્રાજ્યના ધણીને નાનકડા રાજાઓની બીક નહોતી; ત્યાં તપ આચરતા મહાત્માઓની પરવા નહોતી; ત્યાંના સંસ્કાર માટે તેને માન નહોતું. તેના રાજ્યમાં રહેલા ભૃગુઓ માટે પણ તેનો તિરસ્કાર વધતો જતો હતો.

મથુરાથી આર્યાવર્ત તો માત્ર એકજ ડગલું હતું. તેણે વસિષ્ઠનો આશ્રમ બાળ્યો. ભૃગુઓની ગાયો લુંટી; આર્યાવર્તમાં ચારે દિશાએ આશ્રમો ચેતાવા

માંડ્યા. કોઈએ ધાર્યું નહોતું કે આર્ય જાતિનો એક રાજા બ્રહ્માવર્તની આ દશા કરશે.

એક દિવસ રામ પિતાને આશ્રમે આવ્યા. આશ્રમમાં અર્જુન રાજા આવી ગયાનાં ચિન્હો હતાં. ઋષિઓ નજરે ચઢ્યા નહીં; ગાયો અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી; પર્ણકુટીઓ બળતી હતી. રામ કારણ સમજ્યા. તેણે અર્જુનની પુંઠ લીધી. તેને પકડયો અને મારી નાંખ્યો. હૈહયો વેર લેવા તલસી રહ્યા અને જ્યારે પરશુરામ આશ્રમમાં નહોતા ત્યારે તેમણે તક સાધી જમદગ્નિનો જીવ લીધો. જ્યારે પોતાના સાત્વિક પિતાને મરેલા પડેલા જોયા, ત્યારે રામના હૃદયમાં ક્રોધની પ્રચંડ જ્વાળા ભભુકી. અગ્નિને પ્રગટાવનાર અને દૈત્યોને અમર કરનારા પૂર્વજોના શૂર સંસ્કારે પોષાયલો તેનો પ્રૌઢ આત્મા પ્રજ્વલી ઉઠયો.

તેની હાકે આર્યાવર્તના ત્રાસેલા યોદ્ધાઓમાં જીવ આવ્યો; નર્મદાથી સિંધુ સુધી ભૃગુઓ, કાવ્યો પુનતરસ્બા થયા. વીફરેલા આર્યાવર્તની મૂર્તિ સમો આ વીર હૈહયોની પાછળ પડ્યો. સરસ્વતીથી નર્મદા સુધી તેઓની પુંઠ પકડી. સ્થલંત પંચક ક્ષેત્રમાં હૈહયોના રુધિરથી પાંચ ધરો ભર્યાં. માહિષ્મતી લીધું અને પિતાનું શ્રાદ્ધ સહસ્રાર્જુનના પુત્રોના લોહી વડે કર્યું.

જ્વાલામુખી પર્વત ફાટયો હોય તેમ આર્ય યોદ્ધાઓએ રામના નેતૃત્વ નીચે અનેક જાતિઓ જોડે વિગ્રહ આદર્યા અને આ વિજયી સેનાની પાછળ પાછળ આવતા આર્યાવર્તના ઋષિઓએ આર્ય સંસ્કાર, આચાર ને વિચાર, ચારે દિશામાં પ્રસારી દીધા; અને આગળ વધતી આર્ય જાતિઓ જે માતૃભૂમિથી દૂર જતાં તેના સંસ્કારો વીસરી જતી હતી, તેમાં આર્યત્વની એકત્તાનતા પ્રસરાવી દીધી.

પરશુરામના પ્રતાપે હિમાલયથી રેવા સુધીના પ્રદેશોમાં રાજ્યોની ઉથલપાથલ થઈ ગઈ, ઘણી જાતિઓ હતી—ન હતી થઇ આર્યોની વિજયી જાતિમાં મળી ગઇ. અને મહાભારતના યુદ્ધ વખતે જે રાજ્યો હતાં તેનાં બીજો વવાયાં.

રામના વિગ્રહોની પરંપરા એકવીસ વારની નક્ષત્રીથી, આર્યોની સંસ્કૃતિ આખા પ્રદેશમાં એવી પ્રસરી ગઇ કે આર્યાવર્ત બૃહત્ થયું. તેની સીમા સરસ્વતી ને દૃષદ્વતી નહીં પણ હિમાલય અને નર્મદા ગણાયાં; અને કૃતજ્ઞ આર્યોએ આ વીરને ઇશ્વરનો અવતાર લેખી સદાને માટે દેવમંદિરમાં સ્થાન આપ્યું. નર્મદાની ઉત્તરે આર્યસત્તા બેસાડી, આખા દેશને નવું જીવન, નવીં સંસ્કૃતિ ને નવી એકતાનતા આપી, તે અનૂપદેશમાં આવી રહ્યો. પુરાણો કહે છે કે કશ્યપને પૃથ્વી દાનમાં આપી તેણે સમુદ્ર પાસે શૂર્પારક દેશ માંગી લીધો, ને ત્યાં જઇ વસ્યા.

સહસ્રાર્જુનનો જે અનૂપ દેશ હતો તેનો કેટલોક ભાગ–એટલે ખંભાતના અખાતથી તે સોપારા સુધીનો દરીઆ કાંઠાનો પ્રદેશ તેજ શૂર્પારક દેશ ગણાતો. આ શૂર્પારકની મુખ્ય જગ્યાઓ ભૃગુતીર્થ અને પાછળથી ભૃગુ કચ્છ (ભરુચ) આલેખાયું તે; જામદગ્નેય તીર્થ, નર્મદાના સંગમ આગળ પરશુરામનું ક્ષેત્ર હજુ છે તે; અને એક ક્ષેત્ર નાશીક આગળ, જેનું સ્થાન હજી ચોક્કસ કરી શકાયું નથી. શૂર્પારક નામ આજે પણ 'સોપારા'માં મોજુદ છે.

જ્યારે ધર્મરાજા વનવાસ જવા નીકળ્યા ત્યારે આ તીર્થોમાં ફર્યા હતા અને ત્યાં રામ જામદગ્નેયનાં સ્મરણો તાજાં કરી પુનિત થયા હતા. અને મહાભારતના યુદ્ધ સુધી પરશુરામના વંશજો કે શિષ્યો યુદ્ધકલામાં એવા પ્રવીણ હતા કે મોટામાં મોટા વીરો તેમની પાસે શિક્ષણ લઈ રામનાજ પોતે શિષ્ય છે, એમ માનવામાં મગરુરી માનતા.

પરશુરામ થઈ ગયા પછી ઘણી સદીઓ સુધી આર્યોના જીવનમાં જ્વલંત જુસ્સો હતો. તેઓ વિજેતા તરીકે આ દેશમાં ચારે તરફ ઘુમી રહ્યા હતા. પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપવા, પોતાના સંસ્કાર પ્રસારવા એજ તેમનું નિરંતર લક્ષ્ય રહેતું; તેમના સંસાર, વ્યવહાર ને રાજ્યકારભારમાં અનિયંત્રિત માનવતાની પ્રતાપી જ્યોત ઝગઝગતી. તે વખત તેમનો આદર્શ જુદો હતો. અને એ આદર્શને જે ઇશ્વરના અવતારમાં તેમણે મૂર્તિમાન કર્યો હતો તે પરશુરામ.

તે મહર્ષિ હતા, સંસ્કારની ઉચ્ચતાના પ્રતિનિધિ હતા; અને વળી ભયંકર ને દુર્જય, પ્રતાપી ને અડગ વિજેતા હતા. કૃષ્ણપૂજાના સમય પહેલાંના હીંદુ લેખકોની કલ્પનાશક્તિ ભૂતકાલના પટ પર ચીતરાએલા એ નક્ષત્રીકારક વિપ્રેંદ્રની મહત્તાના ગુણની ગુલામ થઇ હતી. જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ આર્યાવર્તના જીવનને સાહિત્યમાં અધિષ્ઠાતા તરીકે અપૂર્વ સ્થાન આપે છે, તેવું સ્થાન ઇ. સ. ચોથી કે પાંચમી સદી પહેલાં પરશુરામ ભોગવતા. ત્યાર પછી દેશમાં જ્યારે શૌર્યનો જુસ્સો શમ્યો, જ્યારે વિલાસનો શોખ વધ્યો, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર થયો, ભક્તિમાર્ગની જરુર જણાઇ, ત્યારે આ સ્થાન શ્રીકૃષ્ણને મળ્યું, ત્યારે તે મનુષ્ય મટી વિષ્ણુ થયા, યોદ્ધા અને મલ્લ મટી ઇશ્વર થયા, મુત્સદ્દી મટી યોગેન્દ્ર લેખાયા, વિલાસી મટી બાલબ્રહ્મચારી ગણાયા, ત્યાં સુધી ઇશ્વરનો આઠમો અવતાર વેદવ્યાસ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન ગણાતા, કૃષ્ણ વાસુદેવ નહીં.

આર્યોની કલ્પનાશક્તિ આ વીર જામદગ્નેયથી એવી ઉત્તેજીત થતી કે અનેક ગુણ લક્ષણ ને પરાક્રમનું સ્થાન તે હતા એમ મનાતું. તે વિશ્વામિત્ર ઋષિની બ્હેનના પૌત્ર હતા. ભૃગુવંશના જમદગ્નિ ઋષિના પુત્ર હતા, એ ઇક્ષ્વાકુ રાજાના દોહિત્ર હતા. તે ઋષિને રંજાડનાર અજીત સહસ્રાર્જુનના કાલ બન્યા. એણે કાર્તિકેયની સ્પર્ધામાં કૌંચ પર્વતને પોતાના શરથી આરપાર વીંધી નાખ્યો. તેણે પૃથ્વી એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરી છેલ્લી વાર આખી વસુંધરા યજ્ઞ સમયે દાનમાં આપી દીધી. એક યુગ પછી પણ તેનું ધનુષ્ય રાવણથી ન ઉપડ્યું–ઇશ્વર અવતાર રામ દાશરથીજ તેને તોડી શકયા. તેણે ભીષ્મને, બળદેવને, કર્ણને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવી, વિદેશ ભોગવતા શ્રીકૃષ્ણને સલાહ આપી. સહસ્રાર્જુનથી શ્રીકૃષ્ણ–કેટલા વીરોની પરંપરા, કેટલો લાંબો કાલ, કેટલા પ્રતાપી યુગો ને યુગાંતરો, અને છતાં આર્યોનો આદર્શ તેનો તેજ વિજયની પ્રચંડ મહેચ્છાની જ્વલંત મૂર્તિ સમા મહર્ષિ ધર્મનું અભ્યુત્થાન કરવા પ્રગટેલા મહેશ્વરનો અંશ. કવિવર વાલ્મીકિએ આ મહાપુરુષનું અદ્દભુત

ચિત્ર આલેખેલું છે. સીતાનાં લગ્ન થયા પછી દશરથ રામને લઈને પાછા ફરતા હતા તેવામાં

"વાયુ પ્રાદુર[1] થયો, કંપી રહી મેદિની,
પાત લાગ્યો થવા તહીં મહા દ્રુમતણો;
સૂર્ય આવરિત અંધારથી, સર્વ અદૃશ્ય થઈ ગઈ દિશા
ભસ્મ સંવૃત્ત[2] સહુ મૂઢ સેના થઈ
માત્ર ચૈતન્ય ધારીને રહ્યા
દશરથ વસિષ્ઠ ઋષિ અન્ય ને રાઘવો.
ઘોર તમમાં થયું સર્વ બલ ભસ્મથી છન્નશું.[3]
તે સમય નૃપતિવર દશરથે તત્ર દર્શન કર્યાં
ભીમ સંકાશ,[4] ધરી મંડલ જટા શિરે
રાજવીમર્દન,[5] મહાન નર,
કેવલ અસહ્ય કાલાગ્નિ ને પરમ દુર્ધર્ષ કૈલાસ સમ
ઝળઝળીત તેજથી દીપ્ત દુર્દર્શ સામાન્યને[6]
મુકીને પરશુ નિજ સ્કંધ પર
કરગ્રહી વીજળી સમ ધનુષને ઉગ્રશર
શ્રેષ્ઠ સાક્ષાત ત્રિપુરઘ્ન[7] શંકર સમા
જામદગ્નેય[8] ભાર્ગવ[9] તણાં"[10]

---

૧. તોફાની. ૨. ધુળથી વીંટાયેલી. ૩. ઢંકાયેલું. ૪. ભયંકર જેવા. ૫. રાજાઓને સંહારનાર. ૬. સાધારણ લોકોને ન દેખાય એવા. ૭. ત્રિપુરાસુરનો સંહાર કરનાર. ૮. જમદગ્નિ પુત્ર. ૯. ભૃગુ વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા. ૧૦. રા. મનહરરામ મહેતાના રામાયણ બાલકાંડના તરજુમા પરથી.

હાલના સાહિત્ય મન્વંતરનો મનુ કવિ નર્મદ

આપણને નર્મદાશંકર વીશે બોલવાનો અધિકાર નથી. જેણે ત્રીસ વર્ષની ઉંમર પહેલાં બધી મહત્ત્વાકાંક્ષા છોડી સરસ્વતીની સેવાનું અસિધારા વ્રત લીધું, જેણે એ વ્રત આચરતાં ચાર આનાના દુધપૌવા પર દિવસો ગુજાર્યા, જેણે ન છુટકે નોકરી સ્વીકારતાં આંસુ સાર્યાં, તે સાહિત્યસેવક નરરત્નની કીંમત આપણે કયાંથી આંકી શકીએ ? એને મન સાહિત્યની સેવા પ્રાણસમી હતી; આપણે ઘણાને તો તે માત્ર શોખ છે. આપણે એની મહત્તા કેમ માપી શકીએ ?

નર્મદના જીવનના કઠણ પ્રસંગો જોઇએ છીએ, અને હાલના સમયનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણા સાહિત્યપ્રેમ તરફ તિરસ્કાર આવ્યા વિના નથી રહેતો. પચાસ વર્ષ પહેલાં એણે નિર્ધનતાનાં આકરાં વ્રત લીધાં; પચાસ વર્ષ પહેલાં એણે અંતરમાં એવી અમર આશા ધારી કે સાહિત્યનું અરુણું પ્રભાત ઝટ ઉગશે. અને છતાં આજે પચાસ વર્ષ પછી પણ, મુંબાઇની સમૃદ્ધિ ને સંસ્કાર છતાં—એવો સમય નથી આવ્યો કે જ્યારે એક પણ સાહિત્યક સરસ્વતીની સેવામાંથીજ પોતાના નિર્વાહ પુરતું પેદા કરે. દુધપૌવા પર રહેનાર નર્મદની ભીડની કીંમત કરનાર પચાસ વર્ષ પર હતા—આજે આ કઠણ યુગમાં તેવા કોઇ

મળે કે કેમ એ સંશયની વાત છે. આ પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિએ કેટલા ઉગતા સાહિત્યકોને ડામ્યા હશે અને આજીવિકા મેળવવામાં તેમના આત્માની હરરાજી કરાવી હશે ?

ગુજરાતના જીવનમાં નર્મદનું સ્થાન મોટું છે. ગઈ દલપત જયંતીને પ્રસંગે મેં એ કવિને Last of the Ancients કહ્યો હતો. આજે તેની જયંતી આપણે ઉજવીએ છીએ, તેને First of the Moderns કહેવો ઘટે છે.

આપણા આધુનિક સાહિત્ય મન્વંતરનો એ મનુ હતો. આજના સાહિત્યના શોખીનને એ મનુની મુશ્કેલી ને શક્તિનો ખ્યાલ આવવો અઘરો છે. તે જન્મ્યો ત્યારે ગત મન્વંતરના પ્રભાવશાળી કવિરાજ દયારામ પોણોસો વર્ષની જઇફીમાં જીવન ગાળતા હતા. એ યુગનાં આંદોલનો ઝીલતા દલપતરામનો બાલ્યકાલ હતો. અંગ્રેજી કેળવણી ને વિચારોનો સંચાર થવા લાગ્યો હતો. જીવનમાં નવચેતને અનેરો ઉત્સાહ પ્રેરવો શરૂ કર્યો હતો. અને છતાં ગુજરાતીમાં પિંગળ નહોતું, કોષ નહોતો, ગદ્ય નહોતું, આત્માનુભવનું કથન કરનારા કવિઓનો સંપ્રદાય નહોતો.

નર્મદે નવા સાહિત્ય યુગના સ્રષ્ટાનું પદ સ્વીકાર્યું. એકલે હાથે તેણે ગુજરાતી પિંગળને સજીવન કર્યું. અનેક વર્ષો થયાં ફાંફાં મારતી પરિષદો ન સાધી શકી એવું કોષ રચવાનું ભગીરથ કામ તેણે એકલે હાથે કર્યું. કવિતાના ક્ષેત્રમાં જુસ્સો, ને પ્રેરણા આણ્યાં. તેણે અંતરના ઉમળકા અનિયંત્રિત ભાષામાં ઉચ્ચારવાનો કવિઓનો અધિકાર સિદ્ધ કર્યો, તેણે સમયનાં આંદોલનોને સચોટ ને પ્રતાપી ભાષામાં મૂર્તિમંત કર્યાં.

હાલનો જમાનો—બધી પૃથ્વી પર ગદ્યનો છે. શિષ્ટ ને પ્રતાપી ગદ્ય એજ સંસ્કારી લોકની શોભા છે. ગુજરાતમાં—વેપારીની હુંડીઓ ને ચીઠીઓ બાદ કરીએ તો—ગદ્ય નિર્જીવ હતું. તે નિર્જીવ ગદ્યને નર્મદે

સજીવ કર્યું. જે ગદ્યથી ગાંધીજીએ ગુજરાતને ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં અમર કર્યું તેનો પાયો નર્મદે પચાસ વર્ષ પર નાખ્યો.

તે કવિ હતો—ઉત્તમ પ્રકારનો. જુસ્સા ને ઝનુનમાં કાવ્યની કુમળી રેખાઓ તે ઘણી વાર કઠણ કરી દેતો. પણ એક એક રસ ઉપજાવવાની તેની શક્તિ કૈં ન્યારીજ હતી. વાચકને તે વિધવાના દુઃખે રડાવતો, વીરની હાંકે ધસાવતો, ઋતુરાજના નિમંત્રણે નચાવતો—જરા કલાની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય જુસ્સાથી, જોરથી, જીદથી એની પીંછી પર ઘણી વખત રંગ ઘાડો થઇ જતો. પણ તેની કવિતામાં ડોળ નહોતો, કૃત્રિમતા નહોતી, અસર કરવાની ઉત્કંઠા નહોતી. સદૈવ તેની કવિતા તેના પ્રતાપી હૃદયના ધગધગતા ઉંડાણમાંથી લાવા રસ નીકળતો હોય તેમ નીકળતી. અને એ ધગશ ન્યાયની, શૌર્યની, પ્રેમની, સ્વતંત્રતાની હતી; અસત્ય અને જુલમને તે પ્રજાળતી. સાહિત્ય રચવા માટે તેને પ્રયત્ન કરવો પડતો નહીં. તેની સંસ્કારી ને પ્રતાપી લેખિનીમાંથી જે નીકળતું તે સાહિત્ય. સાહિત્ય સરજવું એજ એના આત્માનો પ્રથમ ને સ્વાભાવિક આનંદ હતો.

નર્મદ ગુજરાતનો આદ્ય સાહિત્યક છે. નર્મદનું સ્થાન કવિ તરીકે મોટું છે—પણ સાહિત્યક તરીકે તેથી પણ મોટું છે.

૧૭૮૯ માં ફ્રાંસમાં થએલા મહાવિપ્લવે ધર્મગુરુઓની સત્તા તોડી ત્યારથી સુધરેલા સમાજોનું ગુરુપદ સાહિત્યકોના હાથમાં આવ્યું. દરેક વિષયમાં, દરેક જાતની રીતભાતમાં, દરેક પ્રશ્નમાં સાહિત્યકની લેખિનીની સત્તા પ્રબલ થતી ગઇ.

"આ સંપ્રદાય મુશ્કેલીઓ છતાં હસ્તીમાં આવ્યો" જોન મોર્લી ડીડેરોના જીવનચરિત્રમાં લખે છે, "તેની અસર ઝપાટાબંધ પ્રસરી. તેણે ધાર્મિક સત્તાધારીઓનો સુનો પડેલો વારસો સંપૂર્ણ રીતે કબજે કર્યો. આ સંપ્રદાય કોનો હતો? આ સાહિત્યક કોણ? જીર્ણ કટાક્ષમય

સૂત્રોથી કોઇ કટાક્ષકાર તેનું વર્ણન ભલે કરે; ભલે વિદ્યાપીઠોના ડાહ્યલાઓ એને સરસ્વતી સંપ્રદાયનાં રહસ્યો ખુલ્લાં કરતાં એક ઝીઝરી થાપી લેખે; ભલે સમાલોચનાની શુષ્કતામાં પોતાની રૂપાળી બુદ્ધિને લડાવ્યા કરનારને બુદ્ધિની કુકડાઇમાં મોજ માનનાર એને તિરસ્કારે; છતાં સામાજિક ક્રાંતિના સમયમાં સાહિત્યકે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું છે. મહાન સુવ્યવસ્થિત વિચાર કરનારા જ્ઞાનીથી અને પ્રતાપી કલ્પનાત્મક સાહિત્યસ્રષ્ટાથી તેને નીરાળો ગણવાનો છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિશાલ વિચાર, કે કવિતાના દિવ્ય ઉલ્લાસ પર ચઢી તે વ્યોમમાં વીહરતો નથી પણ આ વિચાર ને ઉલ્લાસના કેટલાક વિભાગો, ને તેથી નીપજતા નાના મોટા વિચારો પ્રસારે છે...... એને સર્વાંગી સિદ્ધાંત નથી, ઐતિહાસિક સંસ્કાર નથી; સફલ અભ્યાસ નથી; અને સચોટ, સર્વગ્રાહી દૂરગામી એકાગ્ર નેમ નથી. એની પ્રવૃત્તિનું લક્ષણ તો પ્રસારકતા છે. સમાજને ગ્રહી શકે એવી છુટીછવાઇ ભાવના એ લોકપ્રિય કરે છે; સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરુપોમાં એવી ભાવનાઓ રજુ કરી જમાનાનું ધ્યાન ખેંચે છે; દરેક આચાર, નીતિ, ને અભિપ્રાય પર છુટો છુટો અનુભવસિદ્ધ નિર્ણય રજુ કરી માણસોને દોરે છે."

ગુજરાતમાં આ નવા સંપ્રદાયનો સ્થાપક નર્મદ હતો. જે સંપ્રદાયે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધિવાન કર્યું છે, જે સંપ્રદાયમાં મણિભાઇ જેવા સૂક્ષ્મદર્શી જ્ઞાની અને ગોવર્ધનરામ જેવા સબળ કલાકારને પણ ભળવું પડ્યું, જે સંપ્રદાયે તોફાન ને દુઃખ વિના આપણું સામાજિક વાતાવરણ સ્વતંત્ર કર્યું ને ધર્મની ઝનુન વિના આપણી સાંસ્કારિક અસ્મિતા ફરી પ્રગટાવી—આ સંપ્રદાયમાં નર્મદ પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠ હતો.

નર્મદ 'સુધારક' હતો—અને પાછળથી તેના વિચાર બદલાયા. કેટલાક લોકો આ વર્તણૂક માટે તેને દોષ દે છે; હું માનું છું કે આ વર્તણૂકજ તેની મહત્તા સિદ્ધ કરી આપે છે. જ્યારે અંગ્રેજી કેળવણી

દરેક સંસ્કારી યુવક લે છે ત્યારે તેની આંખો તેજથી અંધ થઈ જાય છે. તેને અંગ્રેજી પુસ્તકમાંના સિદ્ધાન્તો સોનામહોર જેવા લાગે છે; તેને પોતાના સંસારની રચના કઢંગી ને વિષમ લાગે છે. તેનામાં જો ઉત્સાહ હોય, વીરતા હોય તો તે પોતાના કઢંગી સંસારને પાશ્ચાત્ય ધોરણે ઘસાવવા તલપી રહે છે. પણ જ્યારે તે પાશ્ચાત્ય સામાજિક વ્યવહાર જુએ છે, જ્યારે તેનાં રહસ્યો પારખે છે, જ્યારે તેનામાં સ્વસંસ્કારની અસ્મિતા પ્રગટે છે ત્યારે તેને ભાન આવે છે કે પરદેશી રીતિ અનુકરણીય નથી એટલુંજ નહીં પણ ભયંકર છે. કૉલેજના વાતાવરણમાં, મીલની 'સ્વતંત્રતા'-ના સિદ્ધાન્તો વાંચતાં, ન્યાતશીરસ્તો પાપની પ્રતિમા લાગે છે, તેને તોડવાને મન આતુર બને છે. પણ પાશ્ચાત્ય વર્ણવિભાગ-વિષયલાલસા તૃપ્ત કરવાની સાધનસંપન્નતા પર રચાએલો વર્ણવિભાગ તે જુએ છે; આર્યાવર્તમાં શુદ્ધતા ને સંસ્કાર પર રચાએલા વર્ણવિભાગ સાથે સરખાવે છે-ત્યારેજ તેની ખાત્રી થાય છે કે,

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।

નર્મદ વીર હતો, અને તે સમાજ સુધારવા મથ્યો. તે તત્ત્વદ્રષ્ટા હતો, અને તેને સ્વસંસ્કારમાં રહેલું રહસ્ય સમજાયું. એટલુંજ નહીં, પણ પરસંસ્કાર વીસારી નાંખી, સ્વસંસ્કારને પુનર્જીવન આપનાર મહા ગુજરાતીઓની અનંત માલા જે અનાદિ કાલથી ચાલી આવે છે તેનો એ મણકો થઈ રહ્યો.

ઇતિહાસ કાલની શરુઆતથી ગુજરાતને નશીબે પરસંસ્કાર ઝીલવાનું, તેનું વિષ જેરવવાનું, સ્વસંસ્કારને સજીવન કરી સાંસ્કારિક અસ્મિતાની સ્થાપના કરવાનું મહાકર્તવ્ય લખાયું છે. કુશાવર્તના પણિકોએ આ પવિત્ર ભૂમિમાં આ પ્રયોગ શરુ કર્યો તે પરશુરામે પુરો કર્યો. તોફાની આર્યાવર્તમાં કંસમર્દન શ્રીકૃષ્ણે આર્યસંસ્કાર ફરીથી સ્થાપ્યા, મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં મૂલરાજ સોલંકીએ પરસંસ્કારનું વિષ જેરવી ગુજરાતને

સ્વત્વ આપ્યું. મુસલમાનોના આક્રમણના ભણકાર વાગતાં હેમાચાર્યે પરસંસ્કારને દૂર રાખવા પાળ બાંધી; અને હીરવિજયસૂરિએ ગુજરાતે સંઘરી રાખેલા આર્યસંસ્કારના બળથી બાદશાહ જલાલુદ્દીન અકબરને વશ કર્યો. તેમજ જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ડંખથી ગુજરાત ઘેલું થયું ત્યારે શંકરસમા નર્મદે તે વિષ ગળે ઉતાર્યું–જેરવ્યું, ને સ્વસંસ્કારનો રસ અનુભવ્યો. જે કેશવચંદ્ર સેને બંગાળમાં કર્યું–તે નર્મદે અહીંઆં કર્યું. રામકૃષ્ણ પરમહંસ ને સ્વામી વિવેકાનંદે તે આ પ્રાન્તમાં સાહિત્યકોના શિરોમણી મણિલાલ નભુભાઇએ કર્યું. અને બંગાલ ત્રીજું ડગલું લઇ, સાંસ્કારિક આસ્મતાને સુદૃઢ કરી અરવિંદની પાછળ આગળ વધે તેનાં અનેક દશકો પહેલાં ગુજરાતે દયાનંદ સરસ્વતીને આખા હીંદમાં સ્વસંસ્કાર જગાવવા મોકલ્યા. અને આજે આર્યસંસ્કારનો પયગંબર યેરોડા જેલની મૌનાત્મક વ્યાસપીઠ પરથી સૃષ્ટિને એ સંસ્કારો શીખવી રહ્યો છે.

આ સાંકળમાં નર્મદ એક નાનોસુનો મણકો નથી. અને જ્યાં સુધી ગુજરાત ઇતિહાસમંદિર ગજવશે ત્યાં સુધી એ ખણખણાટ સંભળાશે.

પ્રેરકતા

સન્નારીઓની સભાને શીખ દેવાનો પ્રયત્ન પુરુષ કરે તો એ ધૃષ્ટતા ગણાય. પુત્ર તરીકે, ભાઈ કે મિત્ર તરીકે, પિતા કે વડીલ તરીકે તે સ્ત્રીનાં વચનો વીણી ડહાપણનો ભંડાર ભેગો કરે છે; તેની સહાનુભૂતિનું બખ્તર સજી બહાર પડે છે. એ જો તમારે માટે બે બોલ કહી શકે તો તમારે માટે તો નહીં જ–માત્ર પોતાને માટે. આધુનિક પુરુષોની એક પ્રથમ યાચના વીશે હું બે બોલ કહેવા માગું છું. એ યાચનાના સ્વીકારવામાં જેટલું મોટપ તમારું છે, તેટલુંજ યાચના કરવામાં અમારું છે. હીંદનો સ્ત્રી વર્ગ તે યાચના હજુ પુરેપુરી રીતે સમજ્યો નથી; નિર્બલતા દેખાઇ જાય એવી બીકથી પુરુષ વર્ગ તેને ઉચ્ચારી શકતો નથી અને સમસ્ત પૃથ્વીમાં દેશના ગૌરવનો ડંકો વગાડવા તત્પર થએલા હીંદીઓમાં એથી મોટી ઉણપ રહી જાય છે. એક અંગ્રેજી લેખક સ્ત્રી વર્ગના બે ભાગ કરે છે. એક વર્ગ દાસીનો–જે પુરુષની સેવા પાછળ જીવન અર્પે, તેના વ્યક્તિત્વમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ શમાવી દે, અને મુંગે મોઢે અને ધૈર્યશીલ હૃદયે સંસારનો ભાર વહે તેનો. બીજો 'ડોલી'–ઢીંગલીઓનો, જેને પુરુષો શણગારી બહાર કાઢે, જેને હીરામોતીએ સાચવવા પાછળ સતત પ્રયત્ન કર્યાં કરે, જેને હસાવવામાં ને ખેલાવવામાં

પોતાનો પુરસદનો વખત કાઢે તેનો. દરેક દેશના સ્ત્રી વર્ગમાં ઘણુંખરું આ બેજ વિભાગ દેખાય છે. 'દાસી' કુલાય છે કે હું જીવન સર્વસ્વ અર્પી પુરુષને મદદ કરું છું. 'ઢીંગલી' ધારે છે કે હું પૈસા ખર્ચ કરવાનું સાધન બની પુરુષના કોડ પુરું છું. આ બન્નેના મગજમાં ભ્રમણા છે. પુરુષ પોતાનાં સ્ત્રીસંબંધીઓ પાસે સેવાની કે શોખની આશા રાખતો નથી; તેને માત્ર દાસી કે ઢીંગલી જોઇતી નથી. દરેક સ્ત્રી સંબંધીમાં–માતા, પત્ની, ભગિની, પુત્રી કે મિત્રમાં–તે કાર્યપ્રેરક દેવી શોધે છે.

દરેક પુરુષ શિવાજી મહારાજની માફક ભવાનીને–પોતાના સ્ત્રી-સંબંધીને ચરણે પડી પ્રાર્થના કરી રહે છે. તેને માત્ર આશિષ નથી જોઇતી; તેને એકલી અમીદૃષ્ટિ નથી જોઇતી; તેને તો પ્રેરણારુપી તેજસ્વી સમશેર જોઇએ છે, અને જ્યારે તેને ભવાની ન મળે કે તેની ભવાની તલવાર આપી ન શકે ત્યારે તે ઉઠી, જીવન–રણમાં ઝંપલાવે છે–નિરાશામાં ને નિષ્ફલતામાં.

સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર વ્યવહારમાં આ દૃષ્ટિબિંદુ હંમેશાં વીસરાય છે. પરાપૂર્વથી પુરુષ એ દેવીભક્ત છે; અને સંસ્કારની પ્રગતિ જેમ થતી જાય છે તેમ આ ભક્તિમાં સંપ્રદાય મજબુત થતો જાય છે. સ્ત્રીઓ પોતાનાં સંતાનોની કુશળ માતા થાય, તેમનો કઠણ કે નિરસ સંસાર ચલાવે, સમાજસેવાનાં વ્રત લે, એ બધી આશા પુરુષો રાખે છે ખરા; પણ ખરેખરી યાચના તો સદાએ પ્રેરણા માટે તેઓ કરે છે. આ એક કલ્પનાવિલાસી લેખકની શબ્દરચના નથી; પણ અનેક હૃદયોના સમાગમ, અનુભવ ને નિરીક્ષણથી નીપજેલું સત્ય છે.

ઘણા પુરુષો શુષ્ક ને ધંધાર્થી લાગે છે; છતાં તેમનાં નિરસ દેખાતાં અંતર સ્ત્રીની પ્રેરણા માટે જાણ્યે અજાણ્યે તલસે છે. કેટલાક સશક્ત અને પ્રતાપી દેખાય છે—છતાં તેમનાં દુર્જય હૃદયોના ગઢમાં એવાં બાકોરાં દેખાય છે કે જે સ્ત્રીની પ્રેરણા વિના પુરાતાં નથી.

કેટલાક ભાગ્યશાળી ભલે નિર્બળ ને હીંમતહીણા હોય, પણ તેમના આત્માની અડગતા સિદ્ધ થાય છે કારણ કે કોઇક સ્ત્રીની અદ્દભુત પ્રેરણા તેમના અંતરને ઉત્તેજી રહેલી દેખાય છે.

મેં ઘણાએ એવા જોયા છે કે જેમણે હીંમતથી, ખંતથી, નિશ્ચલતાથી જીવન ખેડ્યું છે, મહત્તા કે કીર્તિ મેળવી છે, અને નાનાં મોટાં કર્તવ્યો આદર્યા છે. પણ ઘણાંને તેમનું જીવન લુખ્ખું લાગે છે; હીંમત નિશ્ચેતન લાગે છે; વિજય નિરસ લાગે છે. તેઓ ચારે તરફ માતાનો ભાવ, સ્ત્રીની ભક્તિ, બહેનનું હેત, પુત્રીનો પ્રેમ કે મિત્રની પ્રશંસા જુએ છે; પણ તેમાં પ્રેરકતા દેખાતી નથી. લોકો તેમનાં સુખની અદેખાઇ કરે છે;-તેઓ પોતે પોતાનું અકથ્ય દુઃખ અંતરમાંજ શમાવે છે. તેમનાં હૃદયમાં લીલાલહેર નથી, પણ વેરાનની નિર્જનતા છે; તેમને માત્ર ભાવ કે ભક્તિ, હેત કે પ્રશંસાથી સંતોષ થતો નથી. તેમને પ્રેરણા જોઇએ છે. અને તેને અભાવે તે નિશ્વાસ નાખી, કર્તવ્યપરાયણતાના અનંત સાગરમાં ડુબી મરવા પ્રયત્ન કરે છે. એક સબલ સ્ત્રીની પ્રેરણાથી તેમનું જીવન ફુલ્યું ફાલ્યું બનત; તેના વિના એ યંત્રવત નિર્જીવ થઇ રહે છે.

તમે બધાં-કોઇ ને કોઇ સંબંધમાં-કેળવાએલા પુરુષોના સમાગમમાં આવ્યાં હશો અને જો જરા મહેનત લઇ તેમનાં આંતરજીવન જોશો તો દેખાતી કે છુપાએલી આ અભિલાષા જોયા વિના રહેશો નહીં. જેમ જેમ ગુજરાતી રગોમાં ઉત્સાહ પ્રસર્યો જાય છે, જેમ જેમ ગુજરાતની માનવતા ખીલે છે, તેમ તેમ આ પ્રેરણાની અભિલાષા અસંતુષ્ટ રહેતી જોઉં છું ત્યારે મને અવર્ણનીય ખેદ થાય છે.

હું ઘણા ઉગતા યુવકો જોઉં છું; નવા જમાનાની રસજ્ઞતા, રસિકતા તેમને રોમે રોમ ભરી હોય છે; રામચંદ્રજી સમાં પત્નીપરાયણતાનાં વ્રત તેમણે લીધાં હોય છે. તે ઉભરાતા ભક્તિભાવથી પત્નીને

અંતરના મહા સિંહાસન પર બેસાડી, તેને કાલ્પનિક ગુણો અર્પે છે. પણ વર્ષે–બે વર્ષે દેવીમાંથી દેવી પ્રેરણા મેળવવાની આશા તે ખુએ છે; સંસાર સોહામણો મટી સામાન્ય થાય છે; જુવાનીનાં સ્વપ્નાં નષ્ટ થાય છે; અને જીવન યુદ્ધમાં તેને ઉત્સાહ રહેતો નથી. આવા એક નહીં પણ અનેક દાખલા મેં જોયા છે.

તેજ પ્રમાણે દરેકની ઓળખાણમાં એવી કોઇ એક સ્ત્રી જડશે કે જેના તરફ પિતા, પતિ, ભાઇઓ, દેખીતા કારણ વગર વળે; જેનું પવિત્ર આતિથ્ય સ્વીકારવા અનેક મિત્રો ખેંચાઇને જાય; જેની પ્રેરકતાના પ્રભાવથી અનેક સંસારો સુધરે, અનેક પુરુષો અણધાર્યાં કાર્યો આદરે. રોમન બંધુઓ ગ્રેકાઇની માતા; કેસરભીના કંથની કોડીલી રજપુત વીરાંગના; નયનતેજે ઉત્સાહને શક્તિ પ્રેરતી કોઇ બીએટ્રીસ સમી સખી; જેશીમાં પણ ઝનુન પ્રગટાવનાર કોઇ દેવયાની સમી પુત્રી–આ આદર્શ મૂર્તિઓને પોતાના સંસારમાં મેળવવાને કયો પુરુષ તલસતો નથી ? આવી સ્ત્રી કયા પુરુષની કલ્પનામાં રમી નથી રહેતી ? જીવનમાં–માતા, પત્ની, ભગિની, પુત્રી કે મિત્ર સ્વરૂપે આવી સ્ત્રી મળે ન મળે એ નસીબની વાત; પણ આ સદ્‌ભાગ્ય મેળવવા વલખાં તો દરેક સંસ્કારી પુરુષો મારે છે; આવી પ્રેરણા મૂર્તિ પ્રાપ્ત કરવી એજ પુરુષોના જીવનનું ધ્યેય હોય છે. ઘણાં આ નિર્બલતા કબુલ કરશે નહીં; ઘણા પથ્થરની કોઇ મૂર્તિને સોને મઢી જેમ તેમ સંતોષ માને છે; કેટલાક વલખાં મારતા અવળે માર્ગે ચઢે છે.

કવિ નાનાલાલે પ્રિયતમાની પ્રેરકતાનું એક અદ્‌ભુત શબ્દચિત્ર ‘વસંતોત્સવ’માં આપ્યું છે તે દરેક સ્ત્રી સંબંધીની પ્રેરકતા માટે થોડા ફેરફાર સાથે વાપરી શકાય એમ છેઃ–

"કરુણા ભર્યાં કૃપાકટાક્ષ,
નિર્મલા વિલાસવૈભવ,
સ્નિગ્ધ કોમળું હૃદય,
સ્વર્ગગીત ગુંજતો આત્મા.

અનંત વિશ્વનો સાર,
મધુર પ્રેમ, પ્રભુતા;
પ્રિયતમે! તમારા નયનમાં,
મેં તે સહુ દીઠું છે."

પણ આટલેથી કોણ સંતોષ પામે? એમાંથી પ્રેરણા ઝરવી જોઇએ. કવિ આગળ કહે છે—

'તેમના આદેશ ઉકેલવા,
તે નયનનાં સંદેશ સમજવા;
તે જીવનની સૌભાગ્યશોભા છે."

આ આદેશ ઉકેલાવવાની શક્તિ, આ સંદેશ સમજાવવાની કલા તે પ્રેરકતા, તેજ જીવનની સૌભાગ્ય શોભા, તેજ દરેક પુરુષની યાચના, તેજ દરેક સ્ત્રીના દેવી પદની મહત્તા. અને જો ગુજરાતમાં ઉછળતા ઉત્સાહને મૂર્તિમાન કરી તેને ઇતિહાસમાં અમર સ્થાન અપાવવું હોય તો તમારું એજ પરમ સાધન છે.

આધુનિક સ્ત્રીઓ આ સાધન વાપરશે નહીં કે વાપરતાં શીખશે નહીં ત્યાં સુધી આધુનિક સંસ્કારોને ઝીલી રહેલા પુરુષ હૃદયનો સંબંધી થવાનો—તેનાપર સામ્રાજ્ય ભોગવવાનો તેમનો અધિકાર રહેવાનો નથી.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ

જીવંત ઇતિહાસ એ જનમંડલના આત્મવિકાસમાં ઘણીજ અગત્યની વસ્તુ છે. જે જનમંડલનો ઇતિહાસ નથી તેને ભૂત જીવનમાં ગર્વ નથી હોતો, વર્તમાન જીવનમાં રસ નથી હોતો, ને ભાવિ જીવન માટે હોંસ નથી હોતી.

સમાજ ને જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલવાની ઇચ્છા ઇતિહાસે દર્શાવેલા દૃષ્ટિબિંદુ વના નિરર્થક છે; કારણ કે જ્યાં સુધી એ દૃષ્ટિબિંદુથી પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આવે નહીં ત્યાંસુધી સમાજ અને જીવનનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક ને સરલ માર્ગે વહેવડાવવાની આશા સદાએ નિષ્ફલ જાય છે. ઇતિહાસની મદદ વિના સામાજિક કે આર્થિક મુશ્કેલી ફેડવાના પ્રયત્નો કરવા એ બાધા લઈ રોગ ટાળવા જેવું છે. સોમાં બે જણ બાધા માને સારા પણ થાય. પણ તે ઉપાયની મદદથી તો નહીંજ. અને જેમ રોગ ટાળવાના ખરા ઉપાયો તે રોગના ઇતિહાસ જાણવાથીજ જડે છે, તેમ સમાજ અને જીવનના રોગો પણ તેના ઇતિહાસની સમજ વિના સમજાતા નથી ને મટાડાતા નથી. જેઓ જાણે છે કે એક જનમંડલ જીવંત વ્યક્તિ છે, તેનાં જન્મ, જીવન ને મરણને માણસને લાગુ પડતાં

નિયમો જેવાજ નિયમો લાગુ પડે છે, અને તેની પ્રગતિ પણ મનુષ્યની પ્રગતિની માફકજ થાય છે–તેઓને એમ સ્પષ્ટ જણાયા વિના રહેશેજ* નહીં, કે જ્યાં સુધી એ જીવંત વ્યક્તિ કયે ધોરણે ઘડાઈ છે તે, અને તેના વિકાસનો પ્રકાર અને ઉદ્દેશ સમજાય નહીં ત્યાં સુધી તેનું જીવન ધારેલી દિશામાં લઈ જવું કે કેળવવું એ કેવળ અશક્યજ છે.

પણ ઇતિહાસ શબ્દ એવા એવા અર્થમાં વપરાય છે કે આ સંબંધમાં તેનો યથાસ્થિત અર્થ ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના તેનું દૃષ્ટિબિંદુ શું તે નક્કી થાય એમ નથી.

રાજ્યારોહણની તિથિના સમૂહોને, રાજાવલિની પરંપરાને, વિગ્રહોની ભયાનક વિગતોને ઇતિહાસનું નામ અપાયું છે. ઘણી વખત કોઇ મહાન વિજેતા કે પ્રભાવશાળી રાજ્યસત્તાના ગુણ ગાવામાંજ ઇતિહાસની શોભા મનાઇ છે. આપણે કેવા પ્રકારના જંગલી છીએ; આપણી સંસ્કૃતિ કેવા અધમ પ્રકારની છે; અંગ્રેજોએ કેવી સફાઇ ને સરલતાથી આપણા ઉપર સત્તા બેસાડી; આપણે લોકશાસન માટે કેવા નાલાયક છીએ–એ સિદ્ધાંતો સાબીત કરવા માટે પણ આપણા શુભેચ્છક પરદેશીઓએ કેટલાક ઇતિહાસ લખ્યા છે. તેમજ દુનીઆમાં આપણે કેવા શ્રેષ્ઠ ને અપૂર્વ છીએ એ પુરવાર કરવા પણ કેટલાક શુભેચ્છક સ્વદેશીઓએ ઇતિહાસ લખવા માંડ્યા છે.

મોટા જગવિખ્યાત ઇતિહાસકારોએ ઇતિહાસનો જુદો જુદો અર્થ કર્યો છે. પુરાણકારોએ ઇતિહાસનાં લક્ષણો, સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વં· તર અને વંશાનુચરિત ગણ્યાં છે. હીરોડોટસે રસિક વાર્તાવલિને ઇતિ- હાસ કહ્યો છે, કાર્લાઇલે મહાપુરુષોનાં જીવનમાંથી પ્રસરતા તેજનું પ્રતિબિંબ તેજ ઇતિહાસ એમ માન્યું છે.

આધુનિક ઇતિહાસકારોએ આ આદર્શોને હલકા ગણી તિથિઓ, વિગ્રહો ને રાજાઓના રાજ્યાભિષેકની યાદમાં છુપાએલા જીવનપ્રવાહની

દિશા અને પ્રભાવ આંકવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા છે. ઇતિહાસને રાજાઓના યશોગાનની ભૂમિકા પરથી જનસમાજની પ્રગતિની કથાની ભૂમિકા ઉપર આણવામાં આવ્યો છે. છતાં પણ જુદાં જુદાં સમયનાં સ્ત્રી-પુરુષોની રહેણીકરણી, તેમના રીતરીવાજો તથા તેમની આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિનાં વર્ણનમાંજ ઇતિહાસનો હેતુ સમાઇ જાય છે. એ માન્યતા પણ અમને વાસ્તવિક લાગતી નથી. આવા પ્રકારનાં વર્ણન ઘણાં ઉપયોગી થઇ પડે છે, ને ઇતિહાસ માટે જરૂરી વિગતો પુરી પાડે છે, પણ સામાજિક જુના કાલનાં આ સંગ્રહસ્થાનોને ઇતિહાસની અમૂલ્ય ઇમારતનું નામ અપાય નહીં.

"ઇતિહાસ"ના અર્થનો વિચાર કરતાં પહેલાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે ઇતિહાસ ગમે તે જનસમૂહનો હોઇ શકે નહીં; પણ જ્યારે એક જનસમૂહ કોઇ એક કારણે નીરાળો પડે ત્યારેજ તેના ઇતિહાસનો આરંભ થાય છે. આનાં કારણો ત્રણ છેઃ—(૧) આત્મરક્ષણ માટે એકત્રવાસ (૨) આર્થિક યા ભૌગોલિક સ્વાસ્થ્ય ભોગવતા પ્રદેશમાં વસવાટ, અથવા (૩) એક રાજ્યચક્રની આધીનતા. આ ત્રણ-માંથી ગમે તે કારણસર જુદા જુદા જનસમૂહો એક બીજાથી જુદા પડી નીરાળા બને છે. ગ્રીક અને આર્યોનો ઇતિહાસ તે નીરાળી પડેલી એકત્રવાસ કરતી જાતિનો ઇતિહાસ છે. હીંદનો ઇતિહાસ તે આર્થિક અને ભૌગોલિક સ્વાસ્થ્ય ભોગવતા એક દેશમાં વસતા જનસમૂહનો ઇતિહાસ છે. બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસનો વિષય બ્રીટીશ રાજ્ય-ચક્રની આધીનતા ભોગવતાં મંડળો છે.

જ્યારે ઉપલાં ત્રણમાંથી એક કારણને લીધે એક જનસમૂહ બીજાથી જુદો રહેવા માંડે છે, જ્યારે તે સમૂહનાં સ્ત્રી પુરુષો પરસ્પર સંબંધને લીધે એકજ પ્રકારની ભાષા ઉપજાવે છે, જ્યારે તેઓ પોતાને યોગ્ય રહેણીકરણી, રીતરીવાજો તેમજ વિચારની સામાન્ય પ્રણાલિ-

કાઓ બાંધી સમગ્ર (Collective) જીવનની શરૂઆત કરે છે ત્યારે, આ નીરાળો સમૂહ સ્પષ્ટ બની જનમંડલ તરીકે વ્યક્તિત્વ પામે છે. આ વ્યક્તિત્વ તે સમુદાયનાં સ્ત્રીપુરુષોના દેશકાલને લઇને ઘડાએલા સ્વભાવ અને બુદ્ધિના વલણના દેશરંગે રંગાએલું હોય છે, અને આખો સમુદાય આ વ્યક્તિત્વનો, વાણી અને કર્મ તેમજ સામાજિક ને રાજકીય સંસ્થાઓ દ્વારા વિકાસ કરવા જાણે અજાણે મથન કરે છે. અને તેમ કરતાં, તે પોતાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને જન્મ આપે છે, પરિણામે જે માત્ર સહવાસના બંધનથી બંધાએલો જનસમૂહ હતો તે સમાન સંસ્કારની એકતાનતા મેળવી સંસ્કારાત્મક વ્યક્તિ (Cultural unit) બને છે.

આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી તે સમુદાયને પોતાના લાક્ષણિક સંસ્કારોનું ભાન થાય છે; અને તે સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ જનમંડલનાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાના સંસ્કારો માટે ગર્વ ધારે છે, તેને શુદ્ધ કરવા મથે છે; તે સચવાય ને ખીલે તેવી સંસ્થાઓ સ્થાપે છે. તે તેમનાં સંતાનોમાં દૃઢ બનાવવા કેળવણીની પદ્ધતિ શોધી કાઢે છે; તેનો નિરંકુશ વિકાસ થાય એવું રાજ્યતંત્ર સ્થાપે છે; અને સાહિત્યના મંદિરમાં તેની વિશુદ્ધ અને અમર મૂર્તિ ઘડી ભવિષ્યની પ્રજાની પ્રેરણા માટે મુકી જાય છે. એ સમુદાયની આવી સાંસ્કારિક અસ્મિતા તેજ એના જીવનનો હેતુ બનીને રહે છે.

જ્યારે જનસમૂહનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટે છે ત્યારે તે સમૂહ ઇતિહાસનો વિષય બનવાને લાયક થાય છે; જ્યારે તે સંસ્કારાત્મક વ્યક્તિ બને છે ત્યારે તે ઇતિહાસનાં ખરાં સાધનો ઉપજાવે છે. જ્યારે તેમાં સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રગટે છે ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વનું સ્વરૂપ, દિશા ને પ્રાબલ્ય નોખાં દેખાય છે, ને તેનો ઇતિહાસ ભવિષ્યની પ્રજાને ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ નજરે જોતાં એક દેશ, એક જાતિ, કે એક પ્રજારૂપે નીરાળા બનેલા જનસમુદાયના લાક્ષણિક સંસ્કારોમાં સમાએલું

વ્યક્તિત્વ તે સમુદાયનાં પરાક્રમો, સંસ્થાઓ, રીતિનીતિ, શાસનકલા ને સાહિત્યમાં વિકાસ પામે તેના ક્રમની નોંધ, તેનુંજ નામ ઇતિહાસ કહી શકાય. ઇમર્સનના શબ્દોમાં કહીએ તો "સમસ્ત જનસમૂહમાં રહેલા આત્માએ આદરેલાં કાર્યોની કથની તે ઇતિહાસ".

જ્યારે આપણા પૂર્વજો ઉત્તર ધ્રુવ કે મધ્ય એશીઆમાં ઢોર ચારતા હતા ત્યારે તેમનો ઇતિહાસ નહોતો. જ્યારે તેઓ નીશળા બની આર્યને નામે પોતાને ઓળખાવા લાગ્યા, ત્યારે તે જનમંડલ તરીકે વ્યક્તિત્વ પામ્યા. તેઓએ જ્યારથી ઇંદ્રાદિ દેવને આરાધવા માંડ્યા, ને યજ્ઞોનો આરંભ કર્યો, ભાષા ઉપજાવી વેદની ઋચાઓ ઉચ્ચારવા લાગ્યા, પોતાના જીવનને યોગ્ય સામાજિક નીતિના નિયમો ને સિદ્ધાંતો રચવા માંડ્યા, ત્યારથી તેમનું વ્યક્તિત્વ સંસ્કારાત્મક થવા માંડ્યું, અને હીંદુ સંસ્કૃતિનો પ્રારંભ થયો. તેઓ જેમ જેમ પોતાને અનાર્ય કરતાં વધારે શુદ્ધ ને સંસ્કારી માની નીરાળા ને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યા; જેમ જેમ સમાજની પ્રણાલિકાઓ, કેળવણીની પદ્ધતિ—અને જીવનના આદર્શો, તેમનું ઐતિહાસિક સાતત્ય અને લાક્ષણિક સંસ્કારો કાયમ રાખે એવા થવા માંડ્યા તેમ તેમ તેઓ સાંસ્કારિક અસ્મિતા અનુભવવા લાગ્યા. આખરે પોતાના સંસ્કારોનું ભાન એટલું તો સ્પષ્ટ થતું ગયું કે આપણા મંડલના વ્યક્તિત્વ (એટલે કે આત્મા)નો સદાય નવે રૂપે વિકાસ કરવો એજ જીવનનું લક્ષ્ય થયું. આજ કારણસર હજારો વર્ષ વીત્યાં તોએ અનેક સામ્રાજ્યો અને સંસ્કૃતિઓ ઉદ્ભવી અને નષ્ટ થઈ ગઈ તોએ કાલના મોંમાંથી બચી જઈ આર્યાવર્તની શુદ્ધિ અને સાતત્યનું ભાન આપણે રાખી શકયા છીએ.

આ પ્રમાણે જોતાં આખા દેશનાં જીવનના મણકાઓ આ વ્યક્તિત્વના સાતત્યને દોરે સરે છે. જે નર્મદાએ સત્યયુગમાં પતિને મરતો બચાવવા પતિવ્રતના બળથી સૂર્યનારાયણનો રથ થંભાવ્યો, તે આદર્શ

સતીની ભાવનાની કીંમતથી કરોડો સતીઓ આ દેશમાં ઘેરઘેર ગરીબી, દુર્ભાગ્ય, ને અન્યાયના સખત સપાટા સહી જાય છે, જે ત્યાગી અને તપસ્વી દધિચીએ દાનવોથી દેવોને બચાવવા પોતાના હાડકાંનું શસ્ત્ર બનાવવા દીધું તે મહાત્માને અનેક જનકવિદેહી, અનેક બુદ્ધ, અને અનેક દયાનંદના રૂપે દેખા દઇ, આખરે કાલસરિતાને ઓવારે ઉભેલા આપણા સાબ્રમતીના મહાન્ તપસ્વીમાં વ્યક્ત થએલા જોઇએ છીએ.

દરેક જનસમૂહની લાક્ષણિક ભાવનાઓ તેના જીવન અને સાહિત્યમાં વિકાસ પામે તેનો ક્રમ નોંધવો એજ ઇતિહાસનો વિષય ગણીએ તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુ કોને કહેવાય તેનો તરત ખ્યાલ આવશે. આ ભાવના, "આત્મા" કે વ્યકિતત્વ કેવે પ્રકારે એક જનમંડલમાં ભૂતકાલમાં પ્રગટ થયાં તે નક્કી કરી તેનીજ દૃષ્ટિએ આધુનિક જમાનામાં પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવું, નવી ને વિષમ પરિસ્થિતિ સાથે સમાધાન કરવું, ને જીવનની કીંમત આંકી તેને વીકસાવવું એ ઐતિહાસિક સંપ્રદાયનું કાર્યક્ષેત્ર કહી શકાય.

આ પ્રમાણે જોતાં ઇતિહાસ કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નક્કી કરતાં, ઇતિહાસના વિષયરૂપ જાતિ, દેશ કે પ્રજા હોય તેની ચાર દિશાઓનું નિરીક્ષણ કરવું જોઇએ.

૧ દરેક જાતિ, દેશ કે પ્રજા વ્યક્તિત્વ પામે છે તે.

૨ તે વ્યક્તિ સંસ્કારાત્મક થાય તે.

૩ તે વ્યકિત સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રાપ્ત કરે તે.

૪ પોતાના સંસ્કારો ને ધોરણેજ પોતાનો વિકાસ નક્કી કરે તે.

આ ચોથી દશા જનસમૂહને ઘણીજ અગત્યની છે. જેમ મનુષ્ય પરસંસ્કાર સ્વીકારવાથી પરતંત્ર ને નિરાધાર બને છે, અને જેમ આત્મવિકાસથીજ आत्मनेव आत्मना तिष्ठ રહેવાથી તે અપૂર્વ ને પ્રતાપી થાય છે તેમ જનસમૂહ પણ જો પોતાના નિયમો છોડી પરસંસ્કારોનું

અનુકરણ કરી પોતાનો વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો ઉત્ક્રાંતિક્રમ ઉંધો ચાલવા મંડે છે. સાંસ્કારિક અસ્મિતા વીસરાતી જાય છે અને જે તાંતણે સમાજનું વ્યક્તિત્વ બંધાયું હોય છે તે તુટવા માંડે છે. પણ જો જનસમૂહ પોતાના સંસ્કારને ધોરણે પોતાનો વિકાસ નક્કી કરે તો સંસ્કારો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા જાય છે, "આત્મા"ની ઉન્નતિ થાય છે, અને જનસમૂહ સંપૂર્ણ કલાએ શોભે છે.

આ દૃષ્ટિબિંદુ હીંદુઓ લગભગ ખોઈ બેઠા હતા. યુરોપીય વિદ્વાનના મત પ્રમાણે આપણો સંસાર સુધારવો, પાશ્ચાત્ય રાજ્યનીતિને ધોરણે આપણી રાજકીય ભાવનાઓ રચવી અને અંગ્રેજી લેખકોની ગણત્રીથી આપણા જીવનનું માપ લેવું; આ ગયા પચાસ વર્ષમાં તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો પુરા થઇ રહ્યા હતા. પરિણામે આપણામાં એ માન્યતા ઘણે ઠેકાણે નજરે ચઢતી કે આપણે નિર્જીવ ને સંસ્કારહીણ છીએ, આપણો ઉદ્ધાર અંગ્રેજી કેળવણીથીજ થાય છે અને થવાનો છે, આપણો મોક્ષ પરદેશી સંસ્કાર સ્વીકારવામાંજ છે આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુએ અક્ષમ્ય એવી માન્યતાએ આપણો ઉત્ક્રાંતિક્રમ ઉંધો વાળ્યો હતો. આપણને એવો પણ સંશય ઉભો થવા માંડ્યો હતો કે આપણા જનમંડલમાં વ્યક્તિત્વ નથી અને આપણા સમાજમાં કૈં જીવન્ત તત્ત્વો નથી.

પણ આર્યાવર્તમાં રહેલા 'અમર આત્મા' ને આર્યોના લોહીમાં વહેતી સાંસ્કારિક અસ્મિતા આપણને આપણું ખરું દૃષ્ટિબિંદુ વીસરવા દે એમ નથી. અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ મેળવવા સાહિત્યકો ને નેતાઓ મથી રહ્યા છે. પણ આપણો ઇતિહાસ દરિદ્ર અવસ્થામાં પડ્યો છે. એટલે ખરું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ ક્યાંથી સંભવે?

જનસમૂહ અને જનમંડલ

સમગ્ર જનસમૂહ કેવી રીતે વિભક્ત જુદા જુદા મંડલોમાં વહેંચાઇ ગયો અને જાય છે તેની તપાસ એ ઇતિહાસનું જરુરી અંગ છે.

આ કારણથી જનસમૂહ કેવી રીતે પ્રગતિ પામ્યો, તેનો કૈં આછો ચીતાર આપવો અસ્થાને નહીં ગણાય. અસલી અવિભક્ત જનસમૂહને જેમ જેમ જરુરીઆતો પડતી ગઇ તેમ તેમ તેનાં જુદાં જુદાં ટોળાંઓ દરેક દિશામાં પ્રસરી પોતાને ફાવતા પ્રદેશોમાં રહેવા લાગ્યાં; અને જે ગમી તે પ્રવૃત્તિ આદરી ગુજરાન કરવા લાગ્યા. આવા જનસમૂહને નિયમ નહોતા, સંસ્કાર નહોતા, એકતાનું ભાન નહોતું, ઇતિહાસ નહોતો; અને આમાંનું કૈં હોય તો તેની આપણને માહીતી નથી. ખરું જોતાં જ્યારે આવાં એક ટોળાંએ એક પ્રદેશમાં સ્થાયી વસવાટ કર્યો ત્યારથીજ તેની ઝંદગી શરુ થઇ. તે એક જનસમૂહનો વિભાગ મટી નીરાળું જનમંડલ બન્યું.

મધ્ય એશીઆમાં ઓક્સસ નદીનો કીનારો કે ઉત્તરધ્રુવ આગળ આર્યોનો પ્રથમ વાસ હતો તે વખતે તેઓ નીરાળું જનમંડલ બન્યા. ત્યાંથી છુટા પડ્યા પછી ગમે તેવી રીતે ગમે ત્યાં તેઓ વિહરતા; અને એક

બીજા વચ્ચે કે અભેદ સંબંધ છે એવું કે ભાન રહ્યું નહીં. પણ આ આર્યોનું એક ટોળુ આવી હોંદમાં વસ્યું ત્યારે તે ટોળુ ફરીથી નીરાળા જનમંડલની દશા પામ્યું. અને તેજ પ્રમાણે દરેક જનમંડળનો જન્મ એક પ્રદેશમાં વસ્યાથીજ થાય છે.

જનમંડલ એક જીવનવ્યક્તિ

જેમ માણસ જન્મીને વ્યક્તિત્વ પામે તેમ જનમંડલ આ ભૂમિકાએ પહોંચે ત્યારેજ વ્યક્તિત્વ પામે. આ જનસમૂહની પ્રગતિનું પહેલું પગથીયું છે; આ પગથીએ રહ્યા વિના કોઇ પણ જનમંડલનો ઇતિહાસ શરુ થતો નથી. યાહુદી લોકોને આપણે લોક કે પ્રજા, ભાગ્યેજ કહી શકીએ; કારણ કે હાલ કોઈ દેશના તે સ્થાયી વતનીઓ નથી. એક વખત જુડીઆમાં તે જનમંડલ તરીકે હતા; ત્યાંથી નીકળ્યા બાદ તે બીજા જનમંડલોમાં મળી ગયા, નહીં તો અટુલા પડી રહ્યા. એટલે માત્ર યાહુદી લોક—એ એક નીરાળી વ્યક્તિ છે એ કહેવું વાસ્તવિક નથી.

વ્યક્તિત્વ પામવું એટલે બાકીના સમૂહ કરતાં નીરાળાં લક્ષણો પોતાનામાં ઉપજાવવાં; તેને તેજ સ્વરુપે રહી, પોતાપણું છોડ્યા વિના બીજા જોડે સંસર્ગમાં આવી શકવાની ખુબીઓ ખીલવવી; આત્માવડેજ આત્મા વીકસાવવાની સ્થિતિએ પહોંચવા પ્રયાસ કરવા માંડવો; અને સ્થાનિક એકતાથી ઉદ્દ્ભવતી લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવી બીજા બધાથી હું જુદો છું, દેશ અને કાલના સંબંધ વિના મારાપણું મારામાં છે એ ભાન—એ પ્રકારની અસ્મિતા પ્રગટાવવાં.

આ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ જીવન્ત સૃષ્ટિનો પહેલો નિયમ છે; અને તેથીજ જન જેટલો જીવતો છે તેટલુંજ વ્યક્તિત્વ પામેલું જનમંડલ જીવતું છે, આ વિકાસના નિયમ માટે હર્બર્ટ* સ્પેન્સર કહે છેઃ—

* Herbert, Spencer's Social Statistics.

"ઘણા માણુસો એકઠા મળે ત્યારે જનમંડલ થાય–તેમાંના સ્વતંત્ર, વિભાગો એકમેકનો આશ્રય વધારે ને વધારે લેતા જાય અને આ બધા વિભાગોની એક જીવતી વ્યક્તિ એવી થાય કે ગમે તે વિભાગને છેડતાં આખી વ્યક્તિને આઘાત પહોંચે–આ બધું વ્યક્તિત્વનો નિયમ સુચવે છે. જનસમાજ, માણુસ તેમજ આખી જીવન્ત સૃષ્ટિ એ બધાનો વિકાસ એકજ લક્ષ્ય દેખાડે છે; વ્યક્તિપદ પામવું–એક વસ્તુ થવું."

જીવન્ત વ્યક્તિનાં લક્ષણો

વ્યક્તિપદ પામતાં જનમંડલ જીવન્ત થવા માંડે છે. મનુષ્ય જીવન્ત વ્યક્તિ છે, સૂત્ર અર્થમાં શબ્દ વાપરીએ તો જન્તુ છે; તે વધે છે; શક્તિઓ ખીલવે છે; વધારે વધારે સ્પષ્ટ અસ્મિતા મેળવે છે; આસપાસની વસ્તુઓને અનુકુલ થઈ શકે છે; બીજી સમાન વ્યક્તિઓ સાથે રસાકસીમાં ઉતરી શકે છે. આ પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ પામવા માંડતાં જનમંડલ પણ જન્તુનાં લક્ષણો ધારણ કરે છે, વધે છે, શક્તિઓ ખીલવે છે, અસ્મિતા પ્રગટાવે છે, પરિસ્થિતિને અનુકુલ લક્ષણો મેળવી શકે છે. આ બન્ને વ્યક્તિઓને ઉત્ક્રાન્તિના નિયમો લાગુ પડે છે; અને બન્ને તે પ્રમાણે પોતાની રચનામાં જોઇતા ફેરફારો જન અને જનમંડલ જાણીવિચારીને કરી શકે છે તેથી એ બે ઉંચી અને એક પંક્તિની વ્યક્તિઓ છે.

માણુસ અને જનમંડલની સમાનતા દર્શાવતાં હર્બર્ટ સ્પેન્સર નીચેના નિયમો પર ધ્યાન ખેંચે છેઃ–

૧ બન્ને અણુજાણતાં વધે છે; અને અસલ સ્વરુપ કરતાં હજાર દરજ્જે મોટું કદ આખરે પામે છે.

૨ શરુઆતમાં બન્નેનાં સ્વરૂપોની રચના સાદી હોય છે, પણ ધીમેધીમે તેનું બંધારણ વધારે અટપટું બનતું જાય છે.

૩ શરુઆતમાં બન્નેનાં અંગો એક બીજાપર આધાર રાખતાં નથી; પણ ધીમે ધીમે તે અંગો એક બીજાનો આશ્રય લઇ એકતાનતા

પામે છે; અને અંતે આ એકતાનતા એવી વધે છે કે દરેક અંગોનાં જીવન અને પ્રવૃત્તિનો આધાર બાકીના અંગનાં જીવન અને પ્રવૃત્તિપર રહે છે.

૪ બન્ને વ્યક્તિનું જીવન વિભાગ અથવા અંગોના જીવન કરતાં લાંબું અને નીરાળું હોય છે. વિભાગો જન્મે છે, વધે છે, બીજા વિભાગો જન્માવે છે, મરે છે છતાં એ બધાનું બનેલું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ કાયમ રહે છે. કદમાં વધે છે; રચનામાં પૂર્ણતા પામે છે. અને અંગોની ઉપયોગિતા વધારી શકે છે.*

આ ચાર નિયમો ઉપરથી જીવન્તવ્યક્તિના વિકાસમાં કયાં કયાં લક્ષણો આવે છે તેવું અનુમાન થઈ શકે છે.

૧ દરેક અંગ એવું સશક્ત થવું જોઇએ કે આખી વ્યક્તિનું બળ વધારી શકે.

૨ દરેક અંગનો બીજા જોડે એવો સંબંધ હોવો જોઇએ કે દરેક અંગ પોતાની ખીલવટ બીજાની આડે આવ્યા વિના કરે. આ સીવાય બંધારણ અટપટું કે વધારે સંસ્કારી બને નહીં.

૩ અંગોની ખીલવટ જુદી હોવા છતાં પણ તે બધાનો અન્યોન્ય પર આશ્રય વધવો જોઇએ, અને તેને પરિણામે તેમાં એકતાનતા આવવી જોઇએ.

૪ અંગો મરે કે જીવે નિર્બલ થાય કે સબલ થાય તોપણ આ એકતાનતામાંથી, અસ્મિતા વ્યક્ત થવી જોઇએ; અને વ્યક્તિનાં સંપૂર્ણ જીવન અને ખીલવટ અંગોની એક સતત અને ચાલુ રહેલી ભાવનાને આધારે થવાં જોઇએ. આ લક્ષણ બીજા ત્રણથી જુદું નથી, પણ ત્રણેના વિકાસથી ઉદ્‌ભવે છે; અને ત્રણેમાં ચેતન પ્રેરે છે.

* Herbert Spencer–Essay on Social Organism.

ઉત્ક્રાન્તિ

જંતુનો—જીવન્તવ્યક્તિનો જન કે પછી જનમંડલનો જીવનક્રમ કેંક અંશે ઉપર કહ્યો. એ જીવનક્રમ ઉત્ક્રાન્તિના નિયમો દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડવાથી નક્કી થાય છે. એ ઉત્ક્રાન્તિ આ પ્રમાણે થાય છેઃ—

૧. વ્યક્તિત્વ પામતાં વારજ દરેક જન્તુ જીવવા અને પોતાપણું સાચવવા મથે છે.

૨. પરિણામે એવુંજ મથન કરી રહેલી અનેક બીજાં સમાન તેમજ સમાનેતર વ્યક્તિઓ જોડે યુદ્ધમાં ઉતરે છે, કારણ કે બધીજ વ્યક્તિની શક્તિ અને મહેચ્છાને જોઇતું સ્થાન દુનીઆમાં મળતું નથી, અને તે મેળવવા યુદ્ધની જરુર પડે છે.

૩. આ નિરંતર ચાલ્યા કરતી રસાકસીમાં જે જન્તુ પાસે પરિસ્થિતિને અનુકૂલ લક્ષણો હોય અથવા જે એવાં લક્ષણો ખીલવી શકે તે જીવવા પુરતું અથવા તેથી પણ વધારે સ્થાન મેળવી શકે છે, અર્થાત તેનો ઉદ્ધાર થાય છે, અને બાકીના કાંતો દુઃખી પરાધીન જીંદગી ગાળે છે, નહીં તો વિનાશ પામે છે.

૪. અને આ અનુકૂલ થવા મેળવેલાં લક્ષણો જન પોતાના સંતાનોમાં અને જનમંડલ પોતાના આવતા યુગમાં ચિરસ્થાયી રાખી જાય છે.

૫. અને આ પ્રમાણે લક્ષણો ચિરંજીવી થવાથી તે લક્ષણો નાબુદ કરવાં કઠણ પડે છે; અને જો પરિસ્થિતિ બદલાય તો જે લક્ષણો પૂર્વજોને કે ગયા યુગને ફાયદાકારક નીવડ્યાં, તેજ પાછાં નિરુપયોગી તો શું પણ નુકશાનકારક નીવડે છે.

એક સામાન્ય દૃષ્ટાંત માણસના જીવનનું છે. તે જન્મે છે; વાતાવરણ જોડે, સામાજિક પરિસ્થિતિ જોડે, માબાપોના અજ્ઞાનથી નીપજતી મુશ્કેલી જોડે, જાણ્યે અજાણ્યે રસાકસીમાં ઉતરે છે. તે મોટો વધે છે; અને હવા, પાણી, ખાવાનું, પૈસો, મોજમો એ મેળવવા બીજા

સાથે અથવા સંયોગો સાથે અથડાઅથડી કરવા લાગે છે. આ બધી પ્રતિકૂલતાને પુરો પડે એવો જે તે પોતામાં ફેરફાર કરી શકે તો તે જીવે, ને વિજયી નીવડે; નહીં તો જીવથી જાય. આ યુદ્ધમાં માત્ર સશક્ત જીત પામતો નથી; અનુકૂલ થઇ શકે તેજ જીત પામે છે—એટલે કે જે પોતાનાં લક્ષણોમાં પરિસ્થિતિને યોગ્ય ફેરફાર કરી શકે તે.

તેજ પ્રમાણે જનમંડલનું પણ જીવન નિરંતર રસાકસીનું બનેલું છે, તેમાં નિર્બલતા હોય, પાડોશનું જનમંડલ વધારે સબળ બની હુમલો કરે, જોઇતાં સાધનો પુરાં મેળવી ન શકે, કંઇ કારણસર પોતાનું સામર્થ્ય ગુમાવી બેસે—તો જનમંડલ જનમંડલોની રસાકસીમાં હારી જાય; પણ જો તેમાં શક્તિ સાચવી રાખવાની, જોઇતો ફેરફાર કરવાની અને આવેલી પીડા ફેડવાની ખુબી હોય તો જીવંત વ્યક્તિ તરીકે સદાએ રહે છે.

આ રસાકસી—આ યુદ્ધ માત્ર હથીઆરથી નથી થતાં—જો કે આ રસાકસી શસ્ત્રો જેમાં વપરાય એવાં વિગ્રહોનું સ્વરૂપ ઘણી વખત લે છે. ઘણીવાર આર્થિક અને નૈતિક યુદ્ધ પણ થાય છે; અને તોપના ગોળાથી જનમંડલો જેટલાં ખુવાર થાય છે તેથી પણ વધારે ઝડપથી પૈસાનાં અને સંસ્કારનાં યુદ્ધોમાં ખુવાર થાય છે. આજે કેટલાં વર્ષ થયા હીંદ બીજા જનમંડલો જોડે યુદ્ધરુપી રસાકસીમાં ઉતર્યું નથી; પણ તેની રસાકસી નિઃશસ્ત્ર છે, તેનું દ્રવ્ય પરદેશ જાય છે; તેના લોક અનેક કારણોથી નિર્બલ થતા જાય છે; તેના સંસ્કારો ભ્રષ્ટ બનતા જાય છે; તેનાં સ્ત્રીપુરુષોમાંથી લાક્ષણિક આત્મબલ અદૃષ્ટ થાય છે—આ રસાકસી નિઃશસ્ત્ર છે—પણ તેનું આ પરિણામ કંઈ ઓછું વિનાશક નથી. પરિણામ, બધી રસાકસીનું એકજ આવે છે—વ્યક્તિ પોતાપણું રાખે છે કે ખુએ છે; જીવંત વ્યક્તિ તરીકે પરિસ્થિતિ પર અમલ ચલાવવા પુરતી યોગ્યતા મેળવે છે કે ખુએ છે.

આ ઉત્ક્રાંતિના નિયમોનું પરિણામ આટલુંજઃ જીવંત વ્યક્તિ જીવતી ક્યારે રહી શકે કે જેમ પરિસ્થિતિ બદલાય તેમ તેને અનુકૂલ, તેમાં વિજયી નીવડવા જેવાં લક્ષણો પોતાનામાં આણી શકે—જોઇતી ત્વરાથી ખીલવી શકે ત્યારે. પરદેશીઓના હુમલા આવે ત્યારે લશ્કરી બલ; પરસંસ્કારીઓની તરાપ આવે ત્યારે અસ્મિતા પૂર્ણ સંસ્કારોનું બલઃ આર્થિક લુંટ ચાલે ત્યારે પોતાની આર્થિક સંપત્તિ સાચવી રાખવાની બુદ્ધિઃ આ બધાં–અને બીજાં અનેક–લક્ષણો સમયાનુસાર વિકસે તોજ જનમંડલ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે જીવી શકે.

સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોતાં પરિસ્થિતિને યોગ્ય લક્ષણો ખીલવવાં ઘણી સહેલી વાત લાગે છે; પણ ખરું જોતાં કોઇકજ વ્યક્તિ તે ખરી વખતે ખીલવી શકે છે. તેનાં કારણો આ પ્રમાણે લાગે છેઃ—

૧ પરિસ્થિતિ ઝપાટાબંધ કે અણધારેલી વખતે બદલાય છે.

૨ લક્ષણો એક વખત ખીલવ્યાં તે બદલતાં ઘણી વાર લાગે છે.

૩ આ ફેરફાર કરવાની શક્તિ ઘણે ભાગે વ્યક્તિઓમાં ઓછી દેખાય છે.

ઘણા જનો તેમજ જનમંડલો એક જમાનાને અનુસાર લક્ષણો મેળવી, જમાનો બદલાતાં શી સ્થિતિએ પહોંચે છે તેના દાખલા ઠેકાણે ઠેકાણે નજરે ચઢે છે. જનમંડલમાં આપણોજ દાખલો લઇએ તો મુસલમાનો હીંદુસ્થાનપર ચઢી આવ્યા અને લોકને ધર્મ ભ્રષ્ટ કરવા માંડ્યા. પોતાનો ધર્મ અને સંસ્કાર જાળવવા હીંદુઓએ ન્યાતનાં બંધન દૃઢ કર્યાં; સુખ કે સત્તાના કરતાં શુદ્ધિને અગ્રસ્થાન આપ્યું. યુરોપીઅન જનમંડલો આવ્યાં અને ધન લઇ જવા માંડ્યું. આ નવી પરિસ્થિતિમાં ધન સાચવવા, પેદા કરવા લોકમાં જુદાજ ગુણો જોઇએ, અને તે આવતા નથી. સંસ્કાર સાચવવા હજાર વર્ષે ન્યાતો નિશ્ચલ બની. પણ પરિસ્થિતિ પલટાઇ; અને હવે સમાજનાં લક્ષણો એકદમ બદલાતાં

નથી, આ વાત છે સ્વાભાવિક, પણ એટલેજ અંશે હીંદમાં અયોગ્યતા આવે છે અને રસાકસીમાં તે પાછળ રહી જાય છે.

જીવનક્રમની દશાઓ

આ નિયમોને લીધે જીવનક્રમની ત્રણ દશાઓ થાય છે. આપણા તત્વજ્ઞાનના શબ્દો જરાક અર્થફેરથી વાપરીએ તો આ દશાઓ ૧ સાત્વિક ૨ તામસિક ૩ રાજસિક કહી શકાય.

આગળ કહ્યું તેમ વ્યક્તિની પરિસ્થિતિ અને સ્વભાવની પરસ્પર અનુકૂલતા તે ઉત્ક્રાન્તિની નેમ. જે દશામાં આ અનુકૂલતા હોય તે સાત્વિક દશા, જેમાં પરિસ્થિતિનું પ્રાબલ્ય ને દબાણ વ્યક્તિ વેઠી શકે તેનાથી વધારે હોય તે તામસિક દશા; અને વ્યક્તિની શક્તિ ઉત્સાહને રુચે તેના કરતાંએ પરિસ્થિતિ વધારે હોય ત્યારે રાજસિક દશા.

૧ સાત્વિક દશામાં જનમંડલ: જ્યારે પુરેપુરું સામર્થ્ય ભોગવતું જનમંડલ પરિસ્થિતિ સાથે સમતોલપણું રાખી વ્યક્તિત્વ સાચવી શકે ને આ અવસ્થામાં જનમંડલ સ્વાસ્થ સાચવી રાખે, ને પારકું ન લે. આવી દશા ઘણાં થોડાં મંડલો પામે છે; અને પામ્યા પછી ઘણો થોડો વખત ટકાવી શકે છે. કારણ કે, સમતોલપણું મેળવવું કે સાચવવું એ ઘણુંજ મુશ્કેલીભર્યું છે. સમતોલપણું જો મેળવાય તો રસાકસી ઘણે અંશે નાબુદ થઈ જાય છે અને તે નાબુદ થતાં વ્યક્તિનાં અંગો નિશ્ચલ બની જઇ વિકસવાની શક્તિ ખુએ છે. આ શક્તિ જતાં નિર્બલતા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે પરિસ્થિતિમાં કોઇ પણ ફેરફાર થાય કે જનમંડલ તામસિક સ્થિતિમાં જઇ પડે.

આ દશામાં રહેલાં જનમંડલનો દાખલો જુનું જાપાન. તે સ્વતંત્ર હતું; સુખી હતું; જીવંત હતું; બીજાં જનમંડલો સાથે સ્પર્ધા રાખ્યા વિના બેસી રહ્યું હતું. ઘણે અંશે આ સ્થિતિ રહી શકી તેનું કારણ એ કે તેની પરિસ્થિતિમાં સદીઓ સુધી કૈં ફેરફાર થયો નહીં; પણ જ્યારે

પરિસ્થિતિનું પ્રાબલ્ય વધ્યું ત્યારે તે ઉપર કહેલા નિયમને અપવાદરુપ બની, ઘણીજ ત્વરાથી દશાંતર કરી, રજોગુણ સ્વીકારી શક્યું. પરિણામે તે જીવે છે એટલુંજ નહીં, પણ જીવનની રસાકસીમાં વિજયી નીવડયું છે.

હીંદુ જનમંડલ પણ થોડો વખત સાત્ત્વિક દશામાં હતું: પણ હીંદને કમભાગ્યે પરદેશીઓની લાલસાએ પરિસ્થિતિમાં ફેરફારો એવા મોટા ને એટલી ઝડપથી કરવા માંડ્યાં કે એ જનમંડલ જોઇતા ગુણો કેળવી શક્યું નહીં. પરિણામે, પરિસ્થિતિનું પ્રાબલ્ય વધ્યું ને તામસિક દશાનો પ્રારંભ થયો.

૨ તામસિક જનમંડલ: જે કાયર કે નિર્બલ હોય કે પ્રકૃતિમાં થએલા ફેરફારને અનુકૂલ ન થઇ શકે કે પરદેશીઓના હુમલાથી હારી જાય અને પરિસ્થિતિને જોઇતાં લક્ષણો ન ખીલવી શકે તે આ દશામાં પડે છે. આ દશા સમતોલપણું મેળવવાની અશક્તિથી થાય છે અને હોય તેટલી શક્તિને ઘટાડે છે. શક્તિ ઘટતાં અંગોની સ્વતંત્ર ખીલવટ અશક્ય બને છે અને પરિણામે વ્યક્તિત્વનો વિનાશ શરુ થાય છે.

જ્યારે યુરોપીય પ્રજાઓ હીંદમાં ભરાવા આવી ત્યારે આપણી પરિસ્થિતિ બદલાઇ, હીંદી જનમંડલ નવી પરિસ્થિતિ સાથે સમતોલપણું ન સાચવી શક્યું.

પરિસ્થિતિનું દબાણ વધ્યું; ને હીંદની શક્તિ ઘટી, શક્તિ ઘટતાં અંગો નિશ્ચેતન થયાં, વ્યક્તિત્વનો લોપ થવા લાગ્યો. હીંદી જનમંડલની આ દશા પ્લાસીના યુદ્ધથી બંગભંગની જાગ્રતિ સુધી પહોંચી એમ કહી શકાય.

૩ રાજસિક જનમંડલ: જ્યારે જનમંડલનું પ્રાબલ્ય વધે, અને તેથી બધું એક હાથ કરવાનું થાય ત્યારે તે આ દશામાં આવ્યું છે એમ કહી શકાય. યુરોપનાં અને જાપાની જનમંડલો આ દશામાં છે.

આ દશાને પરિણામે લક્ષણો અસ્થિર રહે છે અને વ્યક્તિમાં જે એક-તાનતા રહેવી જોઇએ તે અદષ્ટ થતી જાય છે, લક્ષણોની ખીલવટ વધારે ને વધારે સ્વચ્છંદી થતી જાય છે; અને અસ્મિતા વીસરાય છે.

ગયા સૈકાની શરુઆતમાં ફ્રાન્સદેશ રાજસિક દશામાં હતો. આખા યુરોપ સાથે તે લઢ્યો, શક્તિ અને એકતાનતા તેમાં ઘટી ગઇ, યુરોપનું નેતાપણું તેના હાથમાંથી ગયું અને તે નિરાધાર બનવા માંડયું. ફ્રાન્સની રાજસિક દશા ૧૭૮૯ ના મહાન વિપ્લવથી શરુ થઇ. ૧૮૧૫ માં નેપોલીઅન પડ્યો ત્યાં સુધી ઘણીજ પ્રબલ રહી અને ત્યાર પછી રાજસિક દશાનાં માઠાં પરિણામો તેણે ચાખવા માંડ્યાં.

છેલ્લો જર્મન વિગ્રહ પણ જર્મનીની આવી રાજસિક દશાનું પરિણામ હતું. પણ જર્મનીએ એ દશામાં પણ એકતાનતા એવી રીતે સાચવી રાખી હતી કે આજે રાજસિક દશાના માઠાં પરિણામ તે ચાખે છે, છતાં પણ તામસિક દશામાં તે પડ્યું નથી.

પહેલા પ્રકારનું જનમંડલ આત્મસંતોષી; બીજા પ્રકારનું મંડલ ભૂતકાલની મહત્તાને પુજે છે; ત્રીજા પ્રકારનું મંડલ પ્રગતિ અથવા ભવિષ્ય પૂજામાંજ માને છે.

ત્રણે દશામાં આવી પડેલા જનમંડલોમાં જે ગુણ અને દોષો પ્રગટે છે તે આ પ્રમાણે—

સાત્ત્વિક દશા

ગુણ	દોષો
સંસ્કાર એક્તાનતા ને અસ્મિતાની ખીલવટ.	અંગોની અશક્તિ.

તામસિક દશા

સંસ્કારનું રક્ષણ.	અંગોની સ્વતંત્ર ખીલ-વટનો અભાવ.

રાજસિક

અંગોની શક્તિ ને	એકતાનતા, અસ્મિતા, ને
સ્વાતંત્ર્યની ખીલવટ.	સંસ્કારનો નાશ.

આ ઉપરથી એટલું સાબીત થાય છે કે ત્રણે દશામાં નિર્બલતાનું મૂલ છે; અને જે મંડલને એ નિર્બલતામાંથી બચવું હોય તેણે એવાં લક્ષણો કેળવવાં જોઇએ કે જેથી ત્રણે દશામાંથી બચી શકવાનાં સાધનો મળી શકે.

આ પ્રમાણે જનસમૂહ વ્યક્તિપદ પામેલા જીવંત મંડલોમાં વહેંચાઈ જાય છે, જનમંડલોને ઉત્ક્રાંતિના નિયમો લાગુ પડે છે; પરિસ્થિતિ સાથે અનુકૂલતા મેળવવા માટે મહેનત કરતાં કેટલાંક લક્ષણો જોઇએ તેવી સારી રીતે જળવાતાં નથી; અને પરિણામે મંડલની ત્રણ દશાઓ થાય છે જેને ટુંકમાં સાત્વિક, તામસિક ને રાજસિક શબ્દોથી ઓળખી શકાય. આ ત્રણ દશામાંથી બચવા માટે મંડલે જુદીજ જાતની દશા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ છે.

આ જનમંડલની નેમ તે ઉત્તરોત્તર થતી પ્રગતિ—એટલે સુધારો કે સંપૂર્ણતા છે એમ જે ગયા સૈકાના યુરોપીય વિદ્વાનોની માન્યતા હતી તે ખોટી લાગે છે: એ માન્યતા પ્રમાણે રાજસિક દશા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ તેજ પ્રગતિ એમ ગણાતું; પણ ખરું જોતાં તો પ્રગતિ એટલે પરિસ્થિતિ સાથે અનુકૂલતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ ને પરિસ્થિતિનું પ્રાબલ્ય વધી પડે તો તમોગુણી દશા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ એ પણ પ્રગતિ કહી શકાય. આ સિદ્ધાંત શબ્દોમાં વિચિત્ર લાગે છે. પણ ધ્યાનથી જનમંડલોનો ઇતિહાસ નીરખતાં પ્રગતિનો આ સીવાય બીજો અર્થ કરી શકાય એમ લાગતું નથી.

આવી પ્રગતિ વિના કોઇ પણ જનમંડલને ચાલતું નથી; અને એ પ્રગતિ બરોબર રીતે સધાય અને જનમંડલ જોઇતી દશા મેળવી

શકે તે માટે તેણે એવા પ્રકારની શક્તિ ખીલવવી જોઈએ કે જેથી ગમે તે દશામાં પડતાં છતાં પણ તે દશામાં ઉદ્‌ભવતા દોષો તેનામાં ન આવે. જ્યારે આવી શક્તિ આવે, જ્યારે જનમંડલ "નિસ્ત્રૈગુણ્ય" થાય ત્યારેજ "નિત્યસત્વસ્થ ને આત્મવાન" થઇ ત્રણે દશામાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખે અને કાલસાગરના ખરાબાઓ વટાવી ઇતિહાસમાં ચિરંજીવી રહી શકે.

આ જાતની શક્તિ કેમ અને ક્યારે આવે એ જુદો વિષય છે.

